

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

NAZİM YARMƏMMƏDOV

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN
ƏLYAZMA KİTABI

Bakı – Nurlan – 2009

4 61
Y 31

**Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutu elmi şurasının 21 yanvar 2009-cu il tarixli
1 №-li iclasının qərarı ilə nəşr edilir.**

Rəyçi:

Ə.Q.Əliyev,
tarix elmləri namizədi

Elmi redaktoru:

Nəsim Göyüşov,
filologiya elmləri namizədi

Kompüter icraçısı:

Mətanət Muradova

2009.01.21

4702000000
N – 098 – 2009 Qrifli nəşr

© «Nurlan», 2009

ÖN SÖZ

Azərbaycan əlyazma kitabı dedikdə geniş mənada dəyərli bir mədəniyyət kateqoriyası nəzərdə tutulur və həmin məfhumun istər Azərbaycan və müsəlmam Şərq, istərsə də dünya mədəniyyətində yerini müəyyənləşdirmək üçün tarixi-xronoloji mərhələlər üzrə çoxşaxəli elmi axtarışlar aparmaq lazım gəlir. Ümumiyyətlə götürdükdə Azərbaycan əlyazma kitabı Şərq xalqlarının çox zəngin və nəhəng mədəniyyətini özündə çağlaşdıran tarixi-mədəni fenomendir, ona görə də həmin mövzunun işlənməsi bu böyük mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi başa düşülür. Əlbəttə, burada söhbət ərəb qrafikası ilə yazılan əlyazma kitabından gedir. Təəssüf ki, bu günə kimi "Azərbaycan əlyazma kitabı" anlayışı nəinki keçmiş Sovet İttifaqında, hətta Azərbaycanın özündə belə elmi ictimaiyyətdə və oxucu kütləsi arasında öz dəqiq və konkret elmi ifadəsini tapmamışdır ki, bunun da əsas məsuliyyəti Azərbaycan şərqşünaslarının və əlyazmalarla işləyən mütəxəssislərin üzərinə düşür. Onu da qeyd edək ki, mərhum A.Y.Qazıyevin "XIII-XVII əsrlər Azərbaycan əlyazma kitabının bədii tərtibatı" (82) əsərindən başqa indiyədək Azərbaycan əlyazma kitabı mədəniyyətinə həsr edilmiş sanballı bir monoqrafiya yox dərəcəsinədir. Bununla yanaşı, son dövrlər əlyazma kitabının ayrı-ayrı problemləri ilə bağlı bir sıra maraqlı işlər ortaya çıxıb. Bunlar arasında f.e.d. M.M.Adilovun "Türk mətninin transfoneliterasiya problemləri" B., Nurlan 2003, f.e.n. T.Nurəliyevanın "Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində əlyazma kolleksiyaları". B., Şərq-Qərb 1998 əsərlərini göstərmək olar.

Son dövrün hadisələri ilə bağlı xalqların milli mədəniyyətinə, dilinə, tarixinə olan köhnə və yanlış baxışlara son qoymaq, hadisələri tam yeni baxışla müşayət edib qiymətləndirmək, XXI əsrin astanasına qədəm qoyduğumuz günlərin tarixi-mədəni, ictimai və milli tələblərinə çevrilib. Digər tərəfdən, indi yaranan oyanış və dirçəliş, hər bir xalqa öz milli mədə-

niyyətini, ədəbiyyat və sənətini, keçmiş və indisini yenidən, olduğu kimi bərpa etmək, qorumaq yolunda böyük imkan yaranıb. Bu sahədə görülən işlərin ən mühümü xalqın mənəvi dəyərlərini özünə qaytarmaq, tarixini, dilini, əlifbasını olduğu kimi təqdim etməkdir. XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabı haqqında yazılan bu monoqrafiya məhz həmin baxımdan diqqəti cəlb edir.

Əlyazma kitabı keçmiş mədəni irsi xalqın yaddaşında yenidən bərpa edən, keçmiş ilə müasir mədəniyyət arasında körpü salan son dərəcə etibarlı və sədaqətli əmanətdir.

Bu sırada mübahisəli və çətin məsələlərdən biri Azərbaycan əlyazma kitabının əhatə dairəsini müəyyənləşdirməkdir.

Bu məsələnin dəqiqləşdirilməsi bir neçə amil ilə bağlıdır:

1. Dil amili.
2. Əsər müəllifinin milli mənsubiyyəti
3. Coğrafi amil.
4. Əlyazmanın xəttat, müzəhhib, rəssam və cildçisinin kimliyi.

Dil amilinə gəlincə, Şərqdə bir çox qeyri-ərəblər ərəbcə, qeyri-farslar isə farsca əsərlər yazmışlar. Əsərin dilindən asılı olmayaraq azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən yazılmış əsərlər Azərbaycan kitab mədəniyyətinə aid edilir. Əsərin müəllifi azərbaycanlıdırsa, o, başqa yerdə yaşayırsa, bu əsər yenə Azərbaycan kitab mədəniyyətinə aid edilir. Ola bilsin əsərin müəllifi qeyri-azərbaycanlıdır, lakin həmin kitabın xəttatı, müzəhhib-rəssamı və cildçisi azərbaycanlıdır. Bu da Azərbaycan əlyazma kitabına mənsubdur.

1. Müəllifi azərbaycanlı olan əlyazma kitabları
2. Başqa xalqlardan olub, Azərbaycanda yaşayıb-yaratmış müəlliflərin kitabları
3. İlk öncə başqa ölkələrdə yaranmış və Azərbaycanda yenidən üzü köçürülən, daha doğrusu azərbaycanlı sənətkarlar tərəfindən yazılıb tərtib edilən əlyazma kitabları
4. Başqa şərq ölkələrində yaranmasına baxmayaraq, Azərbaycanda ümumi və şəxsi kitabxanalara daxil olan

kitablar

5. Əsli başqa dildə yaradılan və orta əsrlərdə türk-azərbaycan dilinə çevrilən əlyazma kitabları

Bunların hər birini misallarla aydınlaşdırmağa ehtiyac vardır:

Birinciyə misal Nizami Gəncəvinin əsərlərinin əlyazmalarını göstərmək olar. Əgər Nizaminin hər hansı bir əsərinin üzü Hindistanda köçürülüb orada saxlanılırsa, o əlyazma kitabı Azərbaycan və hind mədəniyyətinin müştərək məhsulu sayılmalıdır və həmin kitab həm Azərbaycan əlyazma kitabını, həm də hind əlyazma kitabını təmsil edir.

İkinciyə misal körkəmli alim Bəhaəddin Amilinin (1547-1621) (130,143) əsərlərini göstərə bilərik. Belə ki, Bəhaəddin Suriyada doğulmuş, uşaq ikən atası ilə birlikdə Təbrizə gəlmiş, Azərbaycan mədəni mühitində böyüyüb, yüksək təhsil almış, Səfəvilər sarayında müctəhid mövqeyinə çatmış, bütün əsərlərini Azərbaycanda yaratmışdır. Onun Təbriz və Qəzvin-də yazdığı, onlarla Azərbaycan şəhərlərində, kəndlərində üzü köçürülən əsərləri birbaşa Azərbaycan mədəniyyətinin məhsuludur. Heç şübhəsiz ki, suriyalıların da Bəhaəddinin yaratdığı mədəniyyət abidələri ilə fəxr etməyə haqları vardır.

Üçüncüyə misal Quranın və “Nəhcül-bəlağə”nin yüzlərlə yeni-yeni nüsxələrini, ya da ərəb və fars poeziyasının çoxsaylı nümunələrini özündə toplayan, Azərbaycanda yaranmış əlyazma kitablarını göstərə bilərik.

Dördüncüyə misal İbn Xəlliqanın (1211-1288) “Vəfayət əl-Əyan” (D-65) (18,57-66) kitabını göstərə bilərik; müəllif İraqda yaşayıb-yaratmış, onun bu əsərinin ən qiymətli nüsxələrindən biri müxtəlif şəhərləri “dolaşandan” sonra gəlib Azərbaycana çıxmış, iki yüz ildən çox müddətdə Azərbaycanda müxtəlif şəxslərdə olmuş, dörd dəfə bərpa edilmiş, indi Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Beşinciyə misal “Kəlilə və Dimnə” (M-145) abidəsinin azərbaycan-türk dilinə tərcüməsini göstərə bilərik.

XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitablarını araşdırıb onlar

haqda geniş elmi təsəvvür yaratmaq, bu böyük mədəni sərvəti çağdaş elmi ədəbi ictimaiyyətə, geniş kütləyə çatdırmaq öz həllini gözləyən mürəkkəb bir məsələ, daha doğrusu məsələlər yığıdır. Bu məsələləri bir neçə baxımdan, müxtəlif səpkidə aparılan elmi tədqiqatlarla həll etmək olar. Bu dövr Azərbaycan əlyazma kitablarının hələ tam siyahısı, sayı bəlli deyil. Belə ki, bu əlyazmalar dünyanın bir sıra kitabxana və əlyazma xəzinələrinə səpələnmişdir. Bundan başqa İran və Türkiyədə kitabxana və şəxsi kolleksiyalarda nə qədər XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabının olduğu da məlum deyil. XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabının ən çox toplandığı yer Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutudur.

Həç şübhə etmirik ki, Cənubi Azərbaycanda da çoxlu əlyazma kitabı vardır. Ancaq, bizə elə gəlir ki, XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabının ümumi elmi mənzərəsini yaratmaq üçün Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmalar kifayətdir. Ona görə həmin qaynaqlar üzərində geniş araşdırma apararaq əlyazma nüsxələrinin yazılma tarixi, bədii tərtibatı, xətt növləri, əsas paleoqrafik xüsusiyyətləri, dili və mövzusu, bunların ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdəki yeri araşdırılır. Məsələyə daha dərinləndən yanaşdıqda XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabının araşdırılması, təkcə bizim mədəniyyət və ədəbiyyat üçün deyil, həm də türk, ərəb və İran mədəniyyəti – bir sözlə islam mədəniyyəti üçün önəmlidir.

Bu monoqrafiyada Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində saxlanılan XIX əsr əlyazma kitabının mühüm cəhətləri ümumi filoloji səpgidə araşdırılır. Burada filologiya müasir anlamda deyil, klassik ənənələrə xas olan məzmun baxımından başa düşülür. Əsərdə aşağıdakı məsələlər araşdırılır:

1. XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabının ictimai-siyasi və tarixi-mədəni şəraitinin təhlili;
2. Əlyazma kitabının yaranma və yayılmasında məktəb, mədrəsə, kitabxana, ədəbi məclislər və s.-nin rolu;
3. Çap və əlyazma kitabının münasibəti;

4. XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabının kağız, yazı, xətt və xətt növləri, bədii tərtibat baxımından olan xüsusiyyətlərinin araşdırılması;

5. XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabının dil-mövzu təsnifatı.

Monoqrafiyada Azərbaycan əlyazma kitabı ümumşərq mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi öyrənilir. Tarixlilik və varislilik prinsipləri ilə yanaşı əsərdə ədəbi-mədəni mühitlərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri də metodoloji bir vasitə kimi təhlil prosesində öz əksini tapır. Ona görə də araşdırma tarixi-müqayisəli prinsiplərə əsaslanır.

Əsər Azərbaycanda kitab mədəniyyəti tarixinin öyrənilməsi yolunda ilkin addımlardan biri hesab edilə bilər. Azərbaycan ədəbiyyatı və filoloji fikir tarixinin bir qolu əlyazma kitabı ilə bağlıdır. Bu baxımdan da əsərin elmi-nəzəri əhəmiyyəti vardır.

Əsərin əsas qaynaqları Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində saxlanılan XIX əsr Azərbaycan ərəbdilli, farsdilli və türkdilli əlyazmalardır. Araşdırma zamanı ümumi hesabla təqribən 1000-ə yaxın əlyazma nəzərdən keçirilmiş və onların əsasında ümumiləşmələr aparılmışdır.

XIX ƏSR AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-MƏDƏNİ ŞƏRAİT VƏ ƏLYAZMA KİTABI

Kitab mədəniyyəti ilə bağlı dövrün tarixi-ictimai vəziyyəti

Dünya xalqları əlyazma kitabının yaranması, təşəkkülü baxımından eyni vəziyyətdə deyil. Bəzi xalqlarda bu proses daha erkən, bəzilərinə isə nisbətən gec başlamışdır. Şərq ölkələrində əlyazma kitabı öz yaranması, qədimliyi və dəyəri ilə seçilməklə yazı qrafikaları, tərtibat prinsipləri, illustrasiya məsələləri baxımından bir sıra oxşar əlamətləri ilə yanaşı, son dərəcə ciddi, fərqli xüsusiyyətlər ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, ərəb qrafikası ilə yaradılmış əlyazmalar həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından başqa xətlərlə yaradılmış əlyazmalardan qat-qat çoxdur. Hətta onların müqayisəyə gəlməz dərəcədə fərqli olduğu bəllidir.

Ərəb qrafikası ilə türk, Azərbaycan, fars və s. dillərdə yazılan əlyazma kitabları mədəniyyət tarixinin gözəl, əvəzsiz yadigarı olmaqla yanaşı, həm də bu xətlə yazan bütün xalqların mənəvi sərvətidir.

A.R.Qibb yazırdı: “Ərəb ədəbiyyatı tək bir xalqın deyil, yüksək mədəniyyətə malik bir sıra xalqların yaratdığı ölməz abidədir”. (137, 5)

A.Qibbin bu mülahizəsi bir sıra qeyri-ərəbdilli xalqların yaratdığı ərəbqrafikalı zəngin bir xəzinənin mövcudluğunu təsdiq edir. Əgər ərəb qrafikası ilə yazılmış Azərbaycan, türk, özbək, fars müəlliflərinin əlyazmalarını da nəzərə almış olsaq, neçə böyük bir mədəniyyətdən söhbət getdiyini təsəvvür etmək çətin olmaz. Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmaların ən dəyərli cəhətlərindən biri budur ki, onlar bir çox xalqların ulu və müqəddəs mədəniyyətindən,

zəngin tarixindən xəbər verməklə Azərbaycan kitabının keçmişini öyrənmək üçün bizə çoxlu məlumat verir.

Azərbaycan əlyazması anlayışı son 15-20 ildə tez-tez işlədilir. Bu da müəyyən mənada Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan əlyazmaların tarixinin kompleks şəkildə tədqiq olunması vacibliyini ayrıca bir məqsəd kimi qarşıya qoyur.

Ərəb qrafikası ilə yazılmış Azərbaycan əlyazmalarının min ildən çox tarixi vardır. Bu qədər qədimliyin içərisində XIX əsr, Azərbaycanın tarixində mədəni, ictimai-iqtisadi həyatın ən çətin, ziddiyyətli hadisələrlə zəngin olan mərhələsini əhatə edir. Bu dövrün əlyazmalarında qabarıq şəkildə öz əksini tapmış bir sıra hadisələri başa düşmədən, onların tarixini və baş vermə səbəblərini diqqətlə öyrənmədən, həmin dövrün ictimai-mədəni simasını tam təsəvvür etmək mümkün deyil.

Əvvəlcə, qeyd edək ki, əsrin əvvəllərindən başlayan sürətli bir inkişaf XIX əsrin sonuna doğru özünəməxsus ayrıca həmişəyaşar bir mədəniyyət yaratdı. Teatr və mətbuatın ilk rüşeymləri elm, təhsil və maarafın bir sıra uğurlu göstəriciləri məhz bu dövrdə yayıldı. Bir sıra görkəmli mədəniyyət xadimləri, müxtəlif əcnəbi dilləri öyrənən vətəndaş ziyalıların yeni nəsli bu dövrdə yetişdi. Ümumiyyətlə milli, klassik mədəniyyətin qaynaqları üzərində tam yeni tipli XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti yarandı ki, bu da öz ənənələrini sürətlə yaymağa başladı. Məşhur coğrafiyaşünas Zeynalabdin Şirvani, görkəmli yazıçı-tarixçi A.Bakıxanov, məşhur tarixçi Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy və digər qabaqcıl ziyalılarla yanaşı, M.F.Axundov, H.Zərdabi, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov və digər sənət bahadırları XIX əsrin Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti salnaməsinə yeni səhifələr yazdılar. "Azərbaycan kitabı"nı dəyərli nümunələr ilə zənginləşdirdilər.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı çətin və ziddiy-

yətli hadisələrin burulğanına düşdü. O vaxtlar dünyanın taleyini öz siyasətlərində İran və Azərbaycanla maraqlanan İngiltərə, Fransa və Rusiya kimi ölkələr həll edirdi. Adlarını çəkdiyimiz Şərq ölkələrinin gələcəyi tarixi hadisələr baxımından böyük ölkələrin marağından və gizli niyyətindən asılı idi. Digər tərəfdən, qaynar hadisələr burulğanına düşən Azərbaycan böyük ictimai-siyasi hadisələrdən və münasibətlərdən kənar qala bilməmişdi. Əsrin milli-sosial ruhunu mənimsəməkdə ilk gündən öz mövqeyini bildirən XIX əsr, Azərbaycan xalqının tarixində dönüş nöqtəsi oldu. Bu qənaətə gəlməkdə bizə Azərbaycan xalqının təkmilləşən ənənəvi həyat və təfəkkür tərzini, milli və ictimai şüurun yeni səpkidə formalaşmağa sürətlə meyl etməsi tamamilə yeni, müasir mərhələnin təşəkkül tapması və digər cəhətlər əsas verir.

“XVIII əsrin sonunda İran taxtı uğrunda genişlənən mübarizənin və bunun davamı olaraq, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycan xırda feodal törəmələrinə parçalandı: Quba, Dərbənd, Qarabağ, Gəncə, Talış, Naxçıvan, Şəki, Bakı, Şamaxı, Qaradağ, Təbriz və b. xanlıqları; Marağa və Urmiya torpaqları; Şəmşəddin, Qazax və İlisu sultanlıqları, Car-Balakən icması məhz belə yarandı». (13,10)

Kiçikliyinə, müəyyən mənada zəifliyinə baxmalarla yaranan xanlıqlar, mədəniyyətin, ədəbiyyatın və sənətin inkişafında müəyyən xidmətlər göstərir, Azərbaycan əlyazma kitabının gələcək inkişafının əsaslarını yaratmaq işində mühüm rol oynayırdılar. Bütün bunlarla yanaşı natural təsərrüfatın hökmranlığı, iqtisadi və siyasi gerilik, feodal əlaqəsizliyi və qəbilə psixologiyası, yadelli işğalçıların basqınları - bütün bunlar Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılmasına, kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsinə maneçilik törədirdi. (2,1)

Xalqın maddi vəziyyəti gün-gündən pisləşirdi, şəhərlərdə əhəlinin sayı azalır, ticarət tənəzzülə doğru gedirdi. XIX əsrə yaxınlaşdıqca siyasi və iqtisadi cəhətdən xanlıqların vəziyyəti çox ağırlaşmışdı. Günü-gündən onların müstəqil yaşamaq qor-

xusu artırdı. Belə bir tarixi şəraitdə rus dövləti fürsəti əldən vermədi və İranla müharibəyə girişdi. XIX əsrin əvvəllərində “Gülüstan” müqaviləsi və 1828-ci ildə Türkmənçay sülh müqaviləsi imzalandı. (1,7) Bununla, İranla Rusiya arasında Arazboyu yeni sərhəd müəyyənləşdi və Araz çayından şimalda yerləşən bütün əyalətlər Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Azərbaycanın şimalında Rus çarizminin siyasətinə uyğun qayda-qanunlar, ərazi dəyişiklikliyi, vəzifə bölgüləri və s. yaradıldı. Birinci dünya müharibəsi, məşhur dekabristlər hərəkatı, eləcə də Rusiyada baş qaldıran kəndli qiyamları Zaqafqaziyanı öz hakimiyyəti altına alan Rusiyanı daha qorxunc siyasət yeritməyə yönəltdi. Təqiblər, sürgünlər, edamlarla yanaşı Qafqaza sürgün edilmiş ayıq rus ziyalıları inqilabçı-demokratlar Azərbaycana zəif də olsa azadlıq, milli dirçəliş, oyanış çırağı gətirdilər. Bu yol əsasən ictimai-siyasi həyata doğru istiqamət olsa da özünü eyni zamanda ədəbiyyat və incəsənətdə göstərməyə başladı. Əvvələn, müasir münasibətlərdən xəbərdar olmaq üçün rus dilini öyrənməyə, rus elminə-sənətinə bələd olmağa maraq artdı. Bu da maarifçilik hərəkatı üçün uğurlu addımlardan oldu. Digər tərəfdən bu oyanış, dirçəliş çar siyasətinə etirazları gücləndirməyə başladı. XIX əsrin əsas ədəbi-bədii simasını təşkil edən ictimai satiranın, dramatik ədəbiyyatın, nəsr və mətbuatın meydana gəlməsi böyük və kamil “Azərbaycan kitabı” anlayışı haqqında tam, aydın təsəvvür yaradır. Ədəbiyyatşünaslıq sahəsində atılan ilk uğurlu addımlar, dramaturgiya və teatr tənqidinin yaradılması, bədii ədəbiyyatın daha çox müasir ictimai mövzularla bağlanması, satira və yumorun geniş vüsət alması, klassiklərə və keçmişə marağın çoxalması, qədim kitabələrin, təzkirə və cümlələrin, digər əlyazmaların addım-addım araşdırılması, XIX əsrə məxsus yeni-yeni sənət nümunələri yaranması, digər ədəbi-bədii araşdırmaların meydana gəlməsi “Azərbaycan kitabı”nın özünə müəyyən yer tutmasını təsdiq etdi.

XIX əsr Azərbaycan iqtisadiyyatında əmələ gələn dirçə-

liş və inkişaf xalqın mədəni səviyyəsinə xüsusi təsir göstərirdi. İqtisadi dirçəliş əsasən iki şəkildə özünü göstərirdi. Əvvələn feodal qarmaqarışığı sayəsində aşağı düşən, zəifləyən iqtisadiyyatda yeni meyillər, münasibətlər yaranır, kəm-kəsirlərin aradan qaldarılmasına tələb artır, digər tərəfdən şəhər sənayesinin müəyyən sahələrində və kənd təsərrüfatında xırda ticarət müəssisələrinə diqqət güclənirdi. İqtisadi tərəqqi nəticəsində feodalizmi içəridən çürütməyə şərait yaradan kapitalist münasibətlərinin rüşeymləri cücərməyə başladı. (1,9)

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq İranda da feodalizmə və zülmkarlığa qarşı təcridən xalq narazılığı, kütləvi qiyam və üsyanlar başladı. Şəhərin küçə və meydanlarında iqtisadi və siyasi tələblərlə çıxış edən narazı insanlar təcridən mövcüd quruluşa qarşı hərəkətlərdə birləşir, hakim dairələri qorxuya salırdılar.

O vaxtlar İran güclü iqtisadi, sosial, texniki və mədəni inkişaf yolu keçmiş Avropa ölkələri ilə müqayisədə son dərəcə miskin vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, feodal üsul-idarəsindən əl çəkmirdi. (39, 8)

Belə bir şəraitdə qabaqcıl rus ictimaiyyətinin Şərqə, Şərq xalqlarına, ədəbiyyatına, folkloruna və elminə marağı gündəngünə artırdı. Şərq problemi həm təcridi, həm də nəzəri yollarla öyrənilirdi.

V.V.Qriqoriyevin, N.V.Xanikovun, K.Q.Zalemanın, F.Y.Korşun, B.A.Dornun bu sahədəki fəaliyyəti XIX əsr şərqşünaslığına marağın, diqqətin nəticəsidir. (115,12-13)

Qabaqcıl rus və mütərəqqi Şərq ziyalılarının Azərbaycanla, o cümlədən Zaqafqaziya ilə maraqları yalnız ədəbiyyat və mədəniyyəti öyrənməklə məhdudlaşmırdı. Bu maraq və təsir daha geniş və əhatəli idi. Bu dövrdə rus elm və mədəniyyət xadimlərinin Azərbaycana göstərdiyi marağın sayəsində Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Kazım-bəy kimi maarifpərvərlərin, Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə böyük xidmətlər göstərmiş A.Bakıxanovun, Azərbaycan poeziyasında yeni

cərəyanların əsasını qoyan Q.Zakirin fəaliyyət dairəsi xeyli genişlənir, özünün ədəbi, ictimai və elmi fəaliyyəti ilə şöhrət tapmış M.F.Axundovun milli mədəniyyətə verdiyi yeni təkan diqqəti cəlb edir. X.B.Natəvan öz dünyagörüşü ilə yeni mədəni-siyasi şəraitə uyğunlaşdı; Moskva Universitetinin məzunu olan Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi” qəzetinin buraxılışına başlamaqla Azərbaycan mətbuatı və ədəbiyyatı tarixində yeni səhifə açmış oldu; Qori seminariyasının azərbaycanlı məzunlarının XIX əsrin axırlarında ədəbiyyatın, elm və mədəniyyətin ictimai siyasi həyatın inkişafında yaxından iştirakını, demokratik ideyalara geniş meydan açmasını, xalqın ehtiyaclarına və kütlələr arasında maarifpərvər ideyaların yayılmasında göstərdiyi xidmətləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. (35,5-6)

Bu seminariya yeni Azərbaycan mədəniyyətinin yaranmasında, ictimai həyatın bir çox sahələrində yeni bir canlanmanın, yeni müasir anlayışların bərqərar olmasında misilsiz xidmətlər göstərdi. Bu seminariya və ümumən XIX əsr Azərbaycanında başlayan oyanış, Azərbaycanı köhnə feodal ənənələrindən uzaqlaşdırmağa, bütün dünyada geniş yayılmış müasir elm və mədəniyyətə yiyələnməyə yönələn maarifçilər nəslini yaratdı. Onlardan Mirzə Şəfa Vazeh (1794-1852), İsmayıl bəy Qutqaşeni (1806-1861) və Hacı Zeynalabdin Şirvanini (1780-1833) göstərmək olar.

Bununla yanaşı müasir siyasət və ədəbi mühit meydanına atılan həmin ziyalı nəslin mədəniyyəti irəlilətməklə yanaşı, ictimai həyata tam ayıq, tənqidi gözlə baxmağı üstün tutdular.

Azərbaycan ədəbiyyatının yeni nəslini öz əsərlərində feodal cəmiyyətini kökündən qamçılıyır, bu ictimai quruluşun gətirdiyi bədbəxtliklərdən söhbət açır, yeni ideyaları təbliğ edirdilər. Bu mərhələdə elm və ədəbiyyat sahəsindəki qabaqcıl tərəqqipərvər ideyalar Cənubi Azərbaycanda da geniş yayılırdı. Müstəbid quruluşun boyunduruğu altında olan orta əsrlər İrəninin həyat tərzini Xalxali, Şükuhi və b.yazıçıların əsərlərində öz geniş əksini tapdı. (39,382)

Elm sahəsində də Cənubi Azərbaycanda müəyyən dirçəliş nəzərə çarpırdı. İlahiyyata və dini nəzəriyyəyə aid ədəbiyyatdan əlavə incəsənət, poezaya, ədəbiyyat, dilçilik və b. sahələr üzrə elmi işlər, tanınmış şairlərin divanları və seçilmiş əsərləri çapdan çıxmağa başladı. Bunlardan əlavə şairlərin, alimlərin, incəsənət xadimlərinin əsərlərindən götürülən parçalar, çap olunan samballı dini kitablara daxil edilirdi.

Bəhmən Mirzə hicri tarixi ilə 1248-ci ildə (1832-ci miladi) Ərdəbildə yazdığı "Təzkireyi-məhəmmədşahi" əsərində incəsənət işçiləri, alim və yazıçılara geniş yer vermişdir.

O illərdə Mirzə Mustafa Əfşar "Peterburqa səyahət" adlı bir əsər yazdı. 1829-cu ildə M.M.Əfşar A.S.Qriboyedovun ölümü ilə əlaqədar olaraq üzrxahlıq üçün İran sarayı tərəfindən Peterburqa gəlir. I Nikolayın qəbulunda olur, Rusiyanın iri sənaye şəhərlərini gəzir və bütün görükləri haqda kitab yazır. (1,17)

Həmin dövrün görkəmli alimi Əbdülrəzzaq incəsənət, tarix, bədii ədəbiyyat və İranda işlədilən Azərbaycan dili haqqında qiymətli məlumatlar vermişdi. Artıq XIX əsrdə formalaşan yeni sosial və ədəbi mühit, keçmiş klassik ənənələri yaradıcı şəkildə davam və inkişaf etdirən əvvəlki əsrlərdən fərqli tam yeni səpkidə güclü bir mədəniyyət və ədəbiyyat kimi meydana çıxdı.

XIX əsr ədəbiyyatda yeni ideyalar və cərəyanlarla yanaşı şer sənətinin klassik ənənələri də inkişaf etdirilirdi. Qəzəl, qəsidə və b. poeziya nümunələrinin romantik şəkil alma prosesi Azərbaycan ədəbiyyatı üçün təbii hal idi.

XIX əsr musiqi sənəti, musiqi mədəniyyəti özündən əvvəlki dövrlərdən fərqlənirdi. Əvvələn, musiqi xalqın həyatına, məişətinə sürətlə daxil olurdu. Bu sənət iki yolla - iki istiqamətdə, aşiq yaradıcılığı və klassik xanəndəçilik - muğam yaradıcılığı yolu ilə inkişaf etsə də onun həm repertuarı, mövzuları, həm də alətləri XIX əsr intibahına, uyğun idi. Təsadüfi deyildir ki, həmin dövrdə aşiq sənəti adət-ənənə və məişət sənəti kimi formalaşırdı. Daha doğrusu zamandan-

zamana baş verən tarixi hadisələrin təsiri ilə həqiqi sənət son dərəcə xəlqi, vətənpərvər xarakter almağa başlayırdı. Əsasən kənd yerlərindən çıxmış aşığı və sazəndələr “texniki-metodiki” vasitələrlə deyil öz-özünə, xalqın mədəni və ictimai yüksəlişi ilə yanaşı inkişaf edirdi. Kənd yerlərində şöhrət qazandıqdan sonra el-el, oymaq -oymaq Azərbaycanı gəzir bu sənətin tərəvətini yayırdılar. Bu, çeşidli sənət olduğundan aşıqların repertuarı müasir günlərə uyğun, çox zəngin olurdu. Onlar həm oynayır, həm çalır, həm söz qoşur, həm də mahnı bəstələyirdilər. Ustad aşıqlar isə yeni-yeni dastanlar qoşur, xalq ruhunu yeni formada yayırdılar. Zahiri əlamətlərinə görə də yenilikçi idilər. Sazları xüsusi zövqlə, sədəf və mirvarilər, qotazlı kəmərlərlə bəzənir, xurmayı papaqları, uzunboğaz çəkmələri, qələfeyi üst geyimləri ilə aşığı sənətinə hörmət gətirirdilər.

XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış Aşığı Hüseyn (1800-1880), Göyçadən Aşığı Musa (1795-1840), Aşığı Alı (1817-1907), Varxiyandan Aşığı Məhəmməd, Masazırdan Aşığı Həsən və b. sənətkarlar şeirlə yanaşı musiqi yazır, öz yaradıcılıqları ilə Azərbaycan xalq musiqisini zənginləşdirirdilər.

Musiqimizin inkişafında xanəndə və sazəndələrin rolu böyük idi. Xalq xanəndələrinin əksəriyyəti “Musiqi akademiyası” adlanan Qarabağdan, ən çoxu da Şuşa şəhərindən idi. Bu da bir faktdır ki, Azərbaycanın şimal əyalətlərində, xüsusilə də Bakıda və Bakı ətrafı rayonlarında xanəndəçiliyə, muğam sənətinə böyük qayğı və diqqət vardı. Bu tərəflərdə böyük xanəndələr, muğam ifaçıları ilə yanaşı, kamil muğam biliciləri – nəzəriyyəçiləri yetişirdi. Hər məşhur xanəndə özünün dəstgahı ilə xüsusi bir arkestr idi. Təsadüfi deyildir ki, Mir Mövsüm Nəvvabın, S.Ə.Şirvani və başqa klassiklərin əsərlərində Azərbaycanın XIX əsr muğam ustalarının adı böyük məhəbbətlə və iftixarla çəkilir. Xanəndəlik və muğam sənəti daha çox klassik poeziya ilə bağlı olurdu. Xanəndələr muğamın ruhuna uyğun qəzəl növü seçməklə, onu əruzun ruhuna və musiqinin tələbinə uyğun ifadə etməklə həm Azərbaycan poeziyasının,

həm də muğam sənətinin inkişafına kömək edirdilər. Qarabağdan başqa Bakı, Şamaxı, Gəncə, Quba, Səlyan və b. şəhərlərdə də xanəndələr və musiqçilər var idi.

Aşiq sənəti ilə muğamatın janr xüsusiyyətləri, yayılma formaları fərqli olsa da, bədii-ruhi təsiri-məzmunu və yaradıcı sənətkarları arasında yaxınlıq və oxşarlıq çox idi. Hər ikisi kök, qaynaq etibarilə milli ənənələrinə bağlı idi. İfaçılığa gəldikdə sazəndə və xanəndələrin yaradıcılığı aşiq yaradıcılığından xeyli seçilirdi. Klassik musiqidə muğam sənətində vaxt, ərazi son dərəcə böyük, ümumiləşmə isə dərin olurdu. Bu sənətdə zaman, tarixin qabarıq bir dövrü, irsi yaşayırdı. Şübhəsiz ki, belə ifaçılıq sənəti klassik muğamın inkişafına xüsusi təsir göstərirdi. (1,18-19)

Təsviri və tətbiqi sənət XIX əsrdə özünün məktəbini yaratmaq ərəfəsində idi. Bu da həm qabil sənətkarların, həm də realist meyillərin güclü şəkildə həmin sənətə daxil olması ilə bağlı idi. Belə meyillər XIX əsrdə Azərbaycanın ən görkəmli rəssamı Mirzə Qədim İrəvaninin (1825-1879) yaradıcılığında öz geniş əksini tapmışdır. (2,142)

İrəvani yaradıcılığının ilk illərində təsviri və tətbiqi sənət nümunələri yaratmışdır. Onun divar xalçaları üçün işlədiyi şəkil və trafaretlər xüsusilə nəzəri cəlb edir.

Əllinci illərdə artıq məşhurlaşmış İrəvani İran hakimi canişinlərinin keçmiş sarayında divar yazısı və şəkillərinin bərpası üçün İrana dəvət edilir. Onun kətan üzərində yağlı boya ilə bir sıra canişinin portretini yaratması Azərbaycan rəssamlığında novatorluq kimi qiymətləndirildi.

Elə o vaxtlarda daha bir rəssam muğanlı Əvəz öz əsərləri ilə şöhrət tapır. O, Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş "Kəlilə və Dimnə"yə rəsmlər çəkir.

Bu dövrdə tətbiqi sənətin bir növü olan xalçaçılıq inkişaf etdirilməyə başlandı. Xalqımızın tarix yaddaşı, mənəvi-psixoloji dünyasının ecazkar qüdrəti, milli fantaziyası əks olunan xalçaları bütün dünyanı gəzdi. Quba, Şamaxı, Bakı, Gəncə, Qarabağ və Qazax xalçaçılığın mərkəzinə çevrildi.

Tətbiqi sənətin divar mətnləri - freskalar kimi növü də tezliklə təşəkkül tapdı. 1848-1851-ci illərdə əslən qarabağlı olan rəssam Qəmbər öz şagirdi ilə birlikdə Şəki Xan sarayında divar şəkillərini bərpa edir. (2, 141)

224849
Bu illərdə Azərbaycanda saysız-hesabsız bacarıqlı və istedadlı memar, daş üzərində oyma ustaları, daşyonanlar və b. sənət sahibləri yaşayıb-yaratmışlar. Onlardan, usta Rəcəbəli, usta Tağı, usta Süleyman, usta Mehdi, usta Xalıq, usta Zeynal, usta Rəcəb və başqalarının adlarını çəkmək olar. (2,143) Lakin bu dövrdə inşa edilən binalar Orta əsr Azərbaycan memarlığının yaratdığı şah əsərlər səviyyəsinə qalxa bilmədi. XIX əsrdə Azərbaycanda saray, qala, qəsir və bu kimi iri memarlıq kompleksləri ilə yanaşı şəhər tipli tikililərin inkişafı geniş vüsət alır.

Azərbaycanın şəhərlərində aparılan tikinti işlərinin gedişində sanitariya-gigiyena və mühəndis-iqtisadi amillərin nəzərə alınması, digər Şərqi ölkələri ilə müqayisədə mütərəqqi addım idi. (2,140)

Müasir Azərbaycan teatrının əsası Hacı Zeynəlabidin Tağıyevin maddi və mənəvi dəstəyi ilə XIX əsrdə qoyuldu. O zamanlar teatr üçün yazılmış rus, Avropa müəlliflərinin əsərlərinə müvafiq olan, sözün əsil mənasında zamanın tələblərinə cavab verə biləcək pyeslər olmadığından Azərbaycanda milli teatr yaradılmamışdı. Bunu məhərrəmlik ilə bağlı keçirilən dini mərasimlər, xalq oyunları və tamaşalar əvəz edirdi. "Qaravəlli" tamaşaları, "Kosa-gəlin", "Şəbih oyunu", "Şah Səlim oyunu", "Şaxsey-vaxsey" mərasimi və s. bu qəbildəndi.

Bununla yanaşı Zaqafqaziyanın rus çinovnikləri və tacirlərinin sıx yaşadığı şəhərlərdə, o cümlədən Azərbaycan şəhərlərində rus dilində vaxtaşırı tamaşalar qoyulurdu. 50-ci illərdə Şamaxı şəhərinin rus ziyalıları çoxdankı arzularını həyata keçirərək teatr yaradırlar. Bu teatrın bir neçə tamaşa hazırladığı məlumdur.

Kitab mədəniyyətinin inkişaf mərkəzləri (məktəblər, mədrəsələr, kitabxanalar, ədəbi məclislər)

Hələ lap qədim zamanlardan dünya mədəniyyət xəzinəsinə ən böyük hədiyyəni Şərq xalqları bəxş etmişlər. (119,10) Bu gözəl ənənə orta əsrlərdə də davam etdirilmişdir. Əsrlərdən bəri güclü dövlətlərin müstəmləkə siyasətinə rəğmən bu xalqlar öz milli adət-ənənələrini, tarix və mədəniyyətini çox çətinliklə də olsa, qoruyub saxlamışlar. Bu mədəni irsin böyük bir qismi bizə əlyazmalar şəklində çatmışdır. Keçmişin əqli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən bu misilsiz abidələr mütəxəssislərin ən mühüm tədqiqat qaynağı, xalqın isə ümummilliyət mədəniyyət xəzinəsi sayılır.

Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri yaratdığı mənəvi sərvət, nəsillər boyu humanist təfəkkür və dünyagörüşün formalaşması baxımından əvəzsiz qaynaq olmaqla yanaşı, həm də bizim mədəniyyətimizin mühüm məxəzidir. Belə bir kəlam vardır ki, memarlıq abidələri mədəniyyətin sözsüz, kitablar isə sözlü daşıyıcısıdır. Bütün dünya xalqları dahilərin qiymətli fikirlərini yazı və kitab vasitəsilə saxlamış, nəsildən-nəsilə ötürmüşlər. (14,5)

Azərbaycan, Şərq və bütün dünya ədəbiyyatından kitabın əhəmiyyəti haqqında istənilən qədər misallar gətirmək olar. Ən sadə fikir budur ki, kitabsız nə bir ölkə, nə bir xalq, nə də millət ola bilər.

Kitab mədəniyyətin ən universal və önəmli komponentlərindən biridir. Kitab insanlığın həm mənəvi, həm də maddi imkanlarının məhsuludur. Əlverişli yazı materialının (əvvəl perqament, sonra isə kağız) tapılması nəticəsində bizim üçün bu gün adi bir şeyə çevrilmiş kitab-kodeks formalaşdı. (108,3-6)

Qədim kitablar perqament üzərində yazılırdı. Perqamentin ucuz başa gələn qalın növü buzov, öküz, keçi, qoyun, dağke-

çisi dərisindən, nisbətən baha başa gələn nazik növü quzu və çəpiş dərisindən hazırlanırdı. Sərf edilən xammalın keyfiyyətindən və məhsulun emalından asılı olaraq perqament möhkəmliyinə və rənginə (aq, açıq-boz, çəhrayı və s.) görə müxtəlif olurdu.

Böyük həcmli qiymətli bir əlyazmanın yaradılması və yaşaması üçün böyük xərc çəkmək lazım gəlirdi, əlbəttə bunun əvəzində dini, elmi və əbədi əsərlər yazıya köçürülür və nəsil-dən-nəslə qalırdı.

Belə ki, Təbəri və Məsudiyə görə, Baktriya hökmdarının xəzinəsində və atəşgahda qorunan “Avesta” çox gözəl dibiri şrifti ilə (belə məlum olur ki, o zamanlar artıq başqa şriftlər də mövcud idi) 12 min öküzün dərisi üzərində qızılla yazılmışdır. Belə qiymətli material üzərində əlyazmanı ancaq hakim təbəqələrə məxsus varlı adamlar yazdıra və ala bilərdilər. Məlum məsələdir ki, baha başa gələn kitabların tərtibatına sifarişçilər xüsusilə tələbkarlıqla yanaşırdılar. Onların zövqünə uyğun əlyazmalar zəngin naxışlarla və qızılla bəzədilirdi. Cəvahirata çevrilmiş kitablar qızıl və gümüşlə bərabər xəzinələrdə saxlanılırdı. (78, 4)

Orta çağlarda ərəb yazısından yararlanan xalqların istifadə etdiyi, orta Asiyadan (Səmərqənddən) başqa ölkələrə yayılan kağız istehsalı kitab mədəniyyətinin taleyində həlledici rol oynadı. (173,10) Bu hadisə əlyazma kitablarının görünməmiş miqdarda istehsalına geniş imkanlar açmış, kitab tarixində yeni mərhələnin bünövrəsini qoyaraq, ərəb yazısı əsasında əlyazma kitabı mədəniyyətinin dirçəlişi və inkişaf etdirilməsi işində mühüm rol oynamışdır.

Əlyazma kitabı, eyni zamanda rəssamlıq sənətinin bu prosesə qoşulması üçün şərait yaratmışdı. Əlyazma kitabının tam bir proses kimi başa gəlməsində bir sıra sənət və peşələrin iştirakı lazım gəlirdi. Hər bir usta kitabı tərtib edərkən uyğun bədii təfəkkürə əsaslanaraq öz peşəsini inkişaf etdirirdi.

Əlyazmanın mükəmməl olması üçün ölçüsünə, rəng və çalarlarına görə müxtəlif növ kağız istehsal edən kağız mütəxəs-

sislərinin, xəttatlığın müxtəlif növlərinə dərinləndən yiyələnən xəttatların, əlyazmanın tərtibatında işlənən naxış – bəzək ustalarının və nəqqaşların, əlyazmanı miniatür və illüstrasiyalarla bəzəyən müsəvvirlərin, cildçi-səhhafların, dəri, ağac, karton üzərində ornamental cildlər hazırlayan mücəllidlərin gərgin əməyi tələb olunurdu. (49, 31-32)

Azərbaycanda yaradılan ilk əlyazma kitablarının orijinaları bizə gəlib çatmadığından, onların nə vaxt və harada yaranmasını dəqiq demək qeyri-mümkündür. Amma məlum faktlar əlyazma sənətinin Azərbaycanda IX əsrdən təşəkkül tapması fikrini təsdiq edir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda yaradılmış əlyazma kitablarının kəmiyyəti və rəngarəng repertuarı haqqında hələ də səhih məlumat yoxdur. Əlyazmaların böyük əksəriyyəti müxtəlif səbəblərdən məhv edilmiş və başqa ölkələrə aparılmışdır. Bununla da günümüze gəlib çatan əlyazmaların sayını müəyyənləşdirməyi çətinləşdirən daha bir mühüm səbəb ortaya çıxır: Bu onların bütün yer üzünə səpələnməsi, bir hissəsinin şəxsi kolleksiyalarda, digər hissəsinin isə xarici muzey və kitabxanalarda yerləşməsi ilə bağlıdır. Başqa yandan, bir çox kitabxana fondlarında saxlanılan əlyazmaların kataloqu həm də çap olmamışdır.

İslamın başlanğıcı dönəmində yazılan əsərlərin əlyazmaları bizim günlərə, öz yarandıqları dövrdə hazırlanmış əlyazma şəklində yox, məhz sonralar həmin kitablardan köçürülmüş formada gəlib çatmışdır. Əsrlərdən bəri əlyazmaların üzü dəfələrlə köçürülmüşdür. Üzünü köçürərkən mirzələrin buraxdığı səhvlər, əlavə və təhriflər orijinal mətnin dəyişdirilməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, hal-hazırda mətni orijinala müvafiq olan kitab tapmaq çətindir. Bu nöqtəyi-nəzərdən eyni əsərin əlyazma nüsxələrinin əldə edilməsi və müqayisəli tədqiqi şərqşünaslığın önəmli problemi olaraq qalır.

Azərbaycanın günümüze gəlib çıxan qədim əlyazma kitabları (əsər, deyil məhz kitabları) XIII əsrə aiddir. Bunlardan ən qədimi Təbərinin Qurana yazdığı təfsirdir. 1210-1225-ci il-

lərdə Azərbaycanda yaradılmış bu əlyazma Paris milli kitabxanasında saxlanılır. Yüksək zövqlə, gözəl naxışlarla bəzədilmiş bu əlyazma hələ o zaman Azərbaycanda kitabın bədii tərtibatına xüsusi diqqət yetirilməsini təsdiqləyir.

Azərbaycanın XIII əsr əlyazma nümunələrindən biri də Əyyuğunin “Vərqa və Gülşə” əsəridir. Hazırda bu əlyazma İstambulun “Topqarı” sarayı muzeyindədir. XIII əsrin birinci yarısında Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”, “İskəndərnamə” və s. əsərlərin əlyazmaları tərtib edilib. 1233-cü ildə üzü köçürülən “İskəndərnamə” indi Tehranda Əskər Məhdəvinin şəxsi arxivindədir. 1239-cu ildə tamamlanan ikinci əlyazma isə Londonun “İndiyan-Ofis” kitabxanasında qorunur.

Bunlardan əlavə, o dövrün daha üç əlyazması bizə məlumdur. Bunlar Hatib Təbrizinin “Şərhi-divan əl-həmasə” 1256 il, Əlaəddin Cüveyninin “Tarixi-monqol” 1290 il, İbn Behtişunun “Mənafi əl-heyvan” 1297 il əsəridir.

Hal-hazırda XIV əsrdə Azərbaycanda yaradılmış 50-yə yaxın əlyazma, kitabə, ədəbi əsər bizə məlumdur. Bunlardan dördü Qurandan cüzlər, qalanları isə bədii əsər və tarixi kitabların əlyazma nüsxələridir. Bu siyahıda Nizami əsərlərinin əlyazma nüsxələri əksəriyyət təşkil edir.

Bizə gəlib çatmış əlyazmaların böyük bir qismi XV əsrdə yaradılmışdır. Bu dövrün incə zövqlə tərtib edilmiş yüzlərlə Azərbaycan əlyazma kitabları məşhur muzey və kitabxanaların bəzəyinə çevrilmişdir. Azərbaycanda əlyazma sənətinin inkişafı sonrakı yüzilliklərdə daha geniş vüsət aldı. Şərq əlyazma kitablarının kataloqları ilə işləyərkən məlum oldu ki, bu dövrdən Azərbaycan əlyazma kitabının qırx minə yaxın nüsxəsi bizə miras qalmışdır. (15,22-24)

Əgər əlyazma kitabı mətn baxımından xalqın mədəni, mədəni və əqli həyatını özündə əks etdirirsə, onun bədii tərtibatı Şərqdə nəqqaşlıq sənətinin incəliklərindən xəbər verir.

Hansı dildə, kim tərəfindən yazıldığı və məzmunundan asılı olmayaraq, ümumşərq polioqrafik bazası əsasında Azərbaycan ustaları tərəfindən yaradılmış əlyazmalar Azərbaycan

kitabı hesab olunur.

Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda əlyazma kitablarının aşağıdakı növləri geniş yayılmışdı: divan, məcmuə, dərslik, səlnamə, ziyə, cüng, risalə, xəbnamə, təzkirə və b. mövzu baxımından, fəlsəfə, təbabət, nücum, riyaziyyat, musiqi, tarix, coğrafiya, əxlaq, bədii ədəbiyyat və s. dair kitablara rast gələ bilərik. (36,19-22) Əlyazmaların böyük qismini Quran və islam elmləri (təfsir, hədis, kəlam, fiqh, irfan) təşkil edir.

İstər xəttatlığın misilsiz nümunəsi olan hər hansı bir sənəd, istərsə də müəllif tərəfindən adi xətlə yazılmış hər bir əlyazma təkrarsız və qiymətlidir. Əlyazmaların taleyi haradasa onların sahiblərinin taleyini əks etdirir. Müəyyən bir kitabla tanışlıq onun yaradıcısı haqqında, bəzən isə bütöv bir dəstə adam, qəbilələr, dini təriqətlər və zümrələr, onlar arasındakı münasibətlər haqqında geniş məlumat verir.

Xəttat qələmindən çıxmış əlyazma kitabı bu və ya digər kitabxanada özünə yer tutana qədər bir sahibdən başqa birisinə qədər uzun yol keçir. Bu yoldakı dayanmalar əlyazmanın özündə onun müvəqqəti sahiblərinin möhür və qeydləri şəklində qalır. Əlyazmaların taleyi haçalanır, bir yerdən başqa yerə aparılırdı. (98,119)

Kitabların yaranışında və üzünün köçürülməsində xəttatların böyük rolu olurdu. Kiminsə sifarişilə onlar kitabların üzünü köçürür, yenilərini tərtib edirdilər. Bədiilik nöqtəyənəzərindən gözəl tərtibata malik, son dərəcə səliqə və incə zövqlə işlənmiş belə kitabların qiyməti daha çoxdur. Bu cür bahalı kitablar yalnız əsilzadələrin və yüksək təbəqələrin nümayəndələri tərəfindən saray emalatxanalarına sifariş verilə bilərdi.

Professor B.N.Zaxoder (1898-1960) Qazı Əhmədin "Xəttat və rəssamlar haqqında traktat" işinin rus nəşrinə yazdığı ön sözdə deyir: "Orta əsrlərdə kitabxanalar kitabı saxlamaqla yanaşı, onun tərtibatına və bərpasına da xüsusi fikir verirdilər". (81,15)

Rəssam və xəttatlardan bəhs edən bir çox təzkirə və risalələrdə bu məsələyə müəyyən diqqət yetirilib, ancaq başqa qay-

naqlardan aydın olur ki, o vaxt kitabxanalarda xəttatlar, rəssam – miniatürçülər, tətbiqi sənətin başqa nümayəndələri işləmişlər, yəni kitabxana dedikdə kitab saxlanılan yer deyil, həm də əlyazma kitabının hazırlandığı bir müəssisə nəzərdə tutulurdu.

Əlyazma kitablarının bədii tərtibatı, onun ayrı-ayrı hissələrinin hazırlanma texnologiyası onların saray kitabxanalarında kompleks üsulu ilə həyata keçirilməsi fikrini təsdiq edir. Başqa sözlə desək, bu məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş əsərə bədii tərtibat verilməsi və üzünün köçürülməsi işini bütünlüklə öz öhdələrinə götürən təcrübəli ustalar qabaqcadan seçilirdi. Miniatür və başlıqlar üçün boş səhifələr buraxan xəttatlar əsəri gözəl xətlə başdan-ayağa köçürdükdən sonra, müzəhhiblər işə başla-yırdılar. Müzəhhiblər başlıqları və ünvanları bəzəyir, hər fəslin başında müvafiq şəkil və ya naxış salır, kitabın müəyyən səhifələrini səliqə ilə köçürürdülər. Sonra rəssamlar onlar üçün boş buraxılmış səhifələrdə miniatürlər çəkir, daha sonra kitab cild emalatxanasına verilir. Burada cildçilər bahalı nazik dəridən, iri buynuzlu mal-qaranın dərisindən və ya kartondan müxtəlif cildlər hazırlayırdılar. Kitab cildlərinə basma naxışla qızılı şərq naxışları və qızılı döymələr həkk edirdilər. Cildlənmiş kitab, saxlanmaq üçün kitabdara verilir. (28)

Müxtəlif mənbələrdən götürülmüş məlumatlardan məlum olduğu kimi, saray kitabxanaları, əsasən, üç hissədən ibarət olurdu. Birinci hissə (bölmə) bahalı ağac növlərindən hazırlanmış kitab rəfləri və şkaflar olan zəngin salonlardan ibarət idi. İkinci hissədə rəssam, xəttat və müzəxxiblərin emalatxanası və nəhayət üçüncü hissədə isə cildxana yerləşirdi.

Aşağı təbəqədən olan sadə adamlar isə bəzək-düzəkdən xali olan ucuz əlyazma kitablarından istifadə edirdilər. Bir qayda olaraq, belə əlyazmalar həvəskar xəttatlar tərəfindən tərtib edilirdi. (27) Eyni zamanda, tələbələr və bədii ədəbiyyat həvəskarları onlara lazım olan kitabları özləri köçürürdülər.

XIV əsrə qədər həm dini, həm də dünyəvi məzmunla malik kitabların üzü “nəsx” və “süls”, XIV əsrdən etibarən isə “təliq” xətti ilə köçürülməyə başladı.

XIV əsrin axırlarında məşhur Azərbaycan xəttatı Mirəli Təbrizi dövrünün mədəni-estetik tələblərinə cavab verən yeni “nəstəliq” xəttini kəşf etdi. O dövrün bədii və elmi işlərinin əksəriyyəti məhz bu xətlə yazılmışdır.

Yazı prosesini sürətləndirmək məqsədilə XVII əsrin axırlarından etibarən “şikəstə” xəttindən istifadə edilməyə başlandı. Ancaq “nəstəliq” xətti kəşf edildikdən sonra Quran ənənəvi “nəsx” xətti ilə yazılırdı. “Quran”ın başqa “kufi” və “süls” xətti ilə yazılmış tək-tək nüsxələri də mövcuddur. Bununla belə, “nəsx” xətti Quranın yazılmasında əsas xətt kimi işlənib, bu xətt Quranın düzgün yazılışı və oxunuşu üçün ən münasib xətt olaraq qalır.

Azərbaycanda xalqın maariflənməsi, klassik elmlərin yayılmasında mədrəsə aparıcı rol oynayırdı.

Azərbaycanda hələ orta əsrlərdə elmin və tədris prosesinin təşəkkül və təkamülündə məktəb-mədrəsələrin fəaliyyəti böyük önəm kəsb edir. Buna misal olaraq, dahi Nizaminin elmi təfəkkür çevrəsini göstərmək kifayət edər. O Gəncədə anadan olmuş, hələ uşaq ikən əvvəl atasını, sonra isə anasını itirmişdir. Bütün ömrü boyu doğma şəhərində yaşamış şair – tarix, fəlsəfə, məntiq, poetika, münəccimlik, həndəsə, coğrafiya, ilahiyyat elmlərinə yiyələnmiş, ərəb və fars dillərini öyrənmiş, o zaman Gəncədə yaşayan məşhur alimlərdən dərslər almışdır. (1,107)

Təbriz və Marağa kimi böyük şəhərlərin məktəb-mədrəsələrindən söhbət açsaq, bu şəhərlərin məktəb-mədrəsələrində zəngin şəxsi kolleksiyası olan tanınmış alim və müəllimlərin olduğunu görürük. Mahmud Şəbüstəri (1287-1320) kimi alimin dünyagörüşünün formalaşmasında Təbriz yaxınlığında olan Şəbüstər qəsəbə mədrəsəsinin adını çəkmək yerinə düşər. Bu sayaq mədrəsələrdə Quran və islam elmləri ilə yanaşı təbiətşünaslıq, nücum, məntiq, riyaziyyat, fəlsəfə kimi elmlər,

ərəb və fars dilləri tədris edilirdi.

Hər bir dövrdə baş verən siyasi və ictimai dəyişikliklər tədris prosesinə də öz təsirini göstərir. Elm kimi, təhsil də dövrün tələbindən doğur və onun yaratdığı şəraitlə ayaqlaşmağa çalışır.

XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində Şeyx Səfi məqbərəsində məşhur “Dar əl-irşad” mədrəsəsi fəaliyyət göstərirdi. Mədrəsə ənənəsi XIX əsrdə də davam edirdi. XIX əsrin birinci yarısında (1839 ildə) Qazaxın Dağkəsəmən kəndindəki Əli Əfəndi Şirvani mədrəsəsində Hafiz Şirazinin “Divan”ından (B-2234) köçürülmüş əlyazmanın son 6 səhifəsindən məlum olur ki, həmin şəxs o dövrdə sufi təriqət ideyaları ilə maraqlanırmış. Hər bir müəllim öz ideya və dünyagörüşünə uyğun əsərləri tədris edirdi.

Proqramlardan asılı olaraq mədrəsələrin nəzdində əlyazma kolleksiyaları yaradılırdı. Kolleksiyalardakı əlyazmaların müəyyən hissəsi şagird xətti ilə yazılırdı. Beləliklə, əlyazmaların sayı sürətlə artırdı. Gəncə mədrəsisində bir çox müəllim-xəttat çalışırdı. Onlardan ilk növbədə “nəstəliq” xəttinə yaxşı bilən Mirzə Şəfinin özünü göstərmək olar.

Müasir tarix və ədəbiyyat kitablarında, o cümlədən xüsusi tədqiqat əsərlərində, onun həyat və fəaliyyəti, əlaqədar olduğu ədəbi şəxsiyyətlərlə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bunların içərisində S.Mümtaz, A.Seyidzadə, F.Qasımzadə kimi tədqiqatçılar xüsusi fərqlənir. Bu şəxsiyyət əlyazma kitabının yaranmasında böyük rol oynayıb.

Mirzə Şəfinin göstərişi ilə tərtib edilmiş əlyazmaya müxtəlif əsərlərlə yanaşı Caminin “Yusif və Züleyxa”, Hatifinin “Xosrov və Şirin” poemaları, Heyran xanımın və b. şairlərin şeirləri də daxil edilmişdir (C-86 şifrəli məcmuə).

Məktəb-mədrəsə ənənəsi XIX əsrdə nəinki Azərbaycanda, Rus imperiyasının tərkibində olan digər müsəlman respublikaları arasında da geniş yayılmışdı. Müsəlman məktəbləri, səviyyəsinə görə iki tip olurdu. Bunlardan biri məktəb, digəri isə mədrəsə adlandırılırdı. Məna etibarilə məktəb təhsilin ibtidai,

mədrəsə isə ali dərəcəsi hesab olunurdu. Məktəb bir növ mədrəsəyə hazırlıq mərhələsi idi. Təhsilin aşağı pilləsi hesab edilən məktəblər Azərbaycanın demək olar ki, hər yerində - şəhər və qəsəbələrdə var idi. Məktəbi mədrəsədən ayıran başqa bir cəhət mədrəsənin nəzdində olan kitabxana və yataqxana idi.

Məktəbə qəbul bütün il boyu davam edir, dərş cədvəli tərtib edilirdi. Bütün məktəblərdə dərş səhər saat 7 ilə 8 arası başlanır, günorta saat 2-yə 3-ə qədər davam edirdi. Təxminən günorta saat 12-də bir saatlıq fasilə elan edilirdi. Bir çox hallarda kiçik yaşlılar saat 12-də evə buraxılırdı. (22,225)

Məktəblərin istirahət günü cümə günü idi. Cümə axşamları keçilənlər təkrar edilirdi. Ayrı-ayrı məktəblərdə şagirdlərin sayı 10 nəfərdən 100 nəfərə qədər idi. Şagirdlərin yaşı nəzərə alınmırdı.

Buna görə də şagirdlər arasında yaş fərqi mövcud idi. Məktəblərdə 7-8 yaşından 16 yaşınadək, mədrəsələrdə isə 15-16 yaşından 30 yaşınadək və daha böyük olanlar təhsil alırdılar. (22,225)

Məktəblərdə təhsil müddəti dəqiq müəyyən edilməmişdi. Hər bir şagirdin təhsil müddəti onun bacarığından, istedad və müvəffəqiyyətlərindən asılı idi. Çalışqan şagird məktəbi 6-8 ilə bitirə bilirdi.

XIX əsrin axırlarında Qubada Molla İbrahim Xəlil Əfəndinin açdığı məktəbi misal göstərmək olar.

Molla İbrahim Xəlil Əfəndinin özünün də dərş dediyi bu tədris ocağında, Şərq ədəbiyyatı, tarixi ilə yanaşı, din, şəriət fənləri tədris olunur, fars, ərəb dilləri öyrədilirdi.

“S.Ə.Şirvaninin yaxın dostu Mirzə Rzanın məktəbi Şamaxıda ən yaxşı məktəb sayılırdı, burada dillərin tədrisi ilə yanaşı, hüsnxətt və xəttatlığa böyük diqqət verilirdi. Qubada Molla İbrahim Xəlil, Salyanda Molla Əbil Həsən, Bakıda Mirzə Qasib Qüdsinin “Gülşəni Qüdsi” adı altında təşkil etdiyi məktəblər və başqaları yaxşı məktəb hesab olunurdu” (2,338).

Azərbaycanda çap yazı nümunələri yox idi. Buna görə də müəllimlər yazı öyrətmək üçün hər şagirdə ayrıca xəttatlıq nü-

munələri yazmalı olurdular. Hər bir müəllim gözəl xəttə malik olmalı idi. Gözəl xətti olan müəllimlər şagird sarıdan korluq çəkirdilər. Məktəblərdə qamışdan düzəldilmiş qələmlərdən istifadə edilirdi. Bəzi məktəblərdə yazı üzrə müsabiqələr keçirilirdi. Deməli, yazı-xətt öyrənən şagirdlər bir növ katiblik sənəti üçün vərdişlər əldə edirdilər.

Mədrəsə müsəlman məktəbinin ən yüksək pilləsi hesab edilirdi. İxtisaslaşdırılmış hesab edilən məktəblər məscidlə birləşməyə əlaqədar olmadığı halda, mədrəsələr adətən məscidlərin nəzdində yaradılırdı. Mədrəsələrdə təhsil pulsuz idi.

Bütün Şərqi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da mədrəsə açmaq, körpü və ya məscid tikdirmək savab hesab edilirdi. Odur ki, mövcud mədrəsələrin hamısı şəxsi vəsait hesabına tikilmişdi. (22,221-230)

Əbdülqəni Nuxəvi mədrəsəsində ərəbdilli ədəbiyyatın öyrədilməsinə, tərcümə və şərhinə xüsusi fikir verilirdi. Bu mədrəsədə onun özünün və şagirdlərinin xətti ilə yazılmış poetika, məntiq, fəlsəfəyə aid yüzlərlə əlyazma, o cümlədən Mahmud Əntakinin "Risale fil-əruz", "Şərhi-ələqatül-məcəziyyat", Həsən bəy Zibarinin "Haşiyyə", Həsən Qatının "Şərhi-İsaquci" və b. əsərləri hal-hazırda Əlyazmalar İnstitutunun Əbdülqəni Nuxəvi məcmuəsində (M-64) saxlanılır.

Ayrı-ayrı mədrəsələr bir-biri ilə rəqabət aparırdı. Bu rəqabət əlyazmaların mövzusunə və sayının sürətlə artmasına güclü təsir göstərirdi. XIX əsrin ən böyük mədrəsələrindən biri Qəbələnin Tüntül kəndində yerləşirdi. Məlumatlara əsasən bu mədrəsədə Hacı Məhəmməd baş müəllimlik edirmiş. Ən savadlı müəllimlərdən hesab edilən Hacı İsmayıl Əfəndi də onunla çiyin-çiyinə çalışmış. (22,221-230)

Hacı Məhəmməd Əfəndinin kiçik qardaşı, həm də onun yetirməsi olan Hacı Abdulla Əfəndi Ağdamın Üçquvaq məhəlləsindəki mədrəsədə baş müəllim idi.

Qəbələnin özündə isə Hacı Həmid Əfəndinin baş müəllim olduğu mədrəsə, ən mötəbər təhsil mərkəzi hesab edilirdi. Qəbələ və Tüntül mədrəsələri arasında mövcud olan rəqabət bir

ənənə şəkili almışdı. Tüntül kəndinin mədrəsəsində yazılmış əlyazmalardan Səyyadinin şeirləri Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır (B-2457).

Mədrəsə xalqı maarifləndirməklə yanaşı, həm də onun dünyagörüşünün genişləndirilməsi və bilik səviyyəsinin yüksəldilməsi işinə xidmət edirdi. Şagirdlərin xəttini təkmilləşdirmək üçün onlara, əsasən “Gülüstan”, “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa” əsərləri üzərində işləmək tapşırılırdı ki, bundan da məqsəd nüsxələrin sayını artırıb, bütün Azərbaycana yaymaq idi.

Mədrəsədə yaradılan əsərlərin əksəriyyəti islam elmlərinə, bir qismi fəlsəfə və məntiqə, bir hissəsi isə əlyazma və təzkirələrə, divan ədəbiyyatına aid idi. Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan cümlərin birində (B-1251) onun 1819-cu ildə Şərif Qırxağacı və Əli Qurbani tərəfindən Məhəmməd Əmin Əfəndi mədrəsəsində yazıldığı qeyd olunmuşdur.

Ədəbi və mədəni irsin qorunub saxlanılmasında və yayılmasında Əbdülqəni Nuxəvinin, Mirzə Şəfinin, Molla Nemə tullanın (Quba), Nəbi Əfəndi Nohurqışlaqlının (Qəbələ), Pir Məhəmməd Əfəndinin, Hacı Məhəmməd Əfəndi Qutqaşenin, Məhəmməd Əfəndi Zərdabinin, Əbdürrəhim Xaçmazinin, Əhməd Əfəndi Bərgüşadinin və b. böyük xidməti olmuşdur. (32)

Mədrəsədə dini kitablar yazılır, ərəb və fars dillərindən tərcümələr edilir, kitabların titul vərəqlərinin üzü şagirdlər tərəfindən köçürülürdü. Titul vərəqlərinin yazılışı xeyirxah iş hesab edildiyindən, şagirdlər bu işə xüsusi həvəslə girişirdilər. Ayrı-ayrı mədrəsələrdə hazırlanan müəllimlərin tapşırığı və sifarişi ilə yazılan, şəxsi kitabxanalardan toplanan əsərlər hesabına vahid mədrəsə kitabxanası yaradılırdı. Qoyulmuş qayda-qanuna əsasən kitabsevərlər içərisindən seçilmiş bir tələbə kitabxanaçı təyin edilirdi.

Mədrəsə hücrələrindən biri kitabxana üçün ayrılır, kitablar rəflərə və ya həsir döşənməş döşəmə üzərinə yığılırdı. Ki-

tabxanaçı tələbə kitabların siyahısını tərtib edərkən, onlara mədrəsənin möhürünü vururdu. Mədrəsə kitabxanasından tələbə və müəllimlərdən əlavə müstəsna hallarda üləmələr də istifadə edirdilər. Belə hallarda kitabxanaçı özü onlara kitab aparır, özü də qaytarıb gətirirdi. Belə qulluq üləmə və tacirlərə hörmət əlaməti hesab edilirdi. (32)

Mədrəsə kitabxanasında saxlanılan bəzi kitablar kitabxana hüduqlarından kənara da verilirdi. Bu siyahıya Qurandan parçalar – cüzlər də daxil idi. Belə kitablar ölənlərin ruhuna dua oxunarkən və dini mərasimlər vaxtı götürülür və mərasimlər başa çatdıqdan sonra dərhal geri qaytarılırdı.

Mədrəsə kitabxanalarından kitabların itməsi halları da olurdu. Ona görə də kitabların böyük bir hissəsi kitabxanaya vəqf edilirdi.

Mədəniyyət tarixini araşdırarkən, hakim və müctəhidlərin məscid və mədrəsələrə bütöv kitabxanalar bağışlanması faktlarına tez-tez rast gəlirik. Azərbaycanda əsrlər boyu davam edən bu gözəl adət XX əsrə qədər davam etdirilmişdir. XX əsrdən başlayaraq, bu ənənə bir qədər başqa şəkil aldı. Belə ki, kitab alan tacir, mülkədar və ya ziyalı oxuduqdan sonra vəraqəsində öz möhürünü qoyur, “bəxşiş, vəqf” sözlərindən birini yazırdılar. Sahibi oxuduqdan sonra kitabı başqa bir savadlı şəxsə verir, o da öz növbəsində başqa birinə ötürürdü. Mövcud ənənəyə görə kitab şəhərin və ya kəndin bütün savadlı əhalisi tərəfindən oxunulduqdan sonra məscid və ya mədrəsə kitabxanasına verilirdi. 1870-ci ildən etibarən Azərbaycanın böyük şəhərlərində açılan hər bir məktəbdə kitabxana da istifadəyə verilirdi. Bundan əsas məqsəd dərş vəsaitləri və sinifdən xaric oxu materialları tapmaqda şagirdlərə yardım etmək idi. O vaxtlar kitabxanalar iki cür olurdu.

Bunlardan birincisi əsaslı, ikincisi isə şagird kitabxanası adlandırılırdı. Arxiv sənədlərində yalnız iki tip məktəb kitabxanasının kitabları haqqında məlumat var. Gəncədə fəaliyyət göstərən hər iki kitabxana gimnaziya və natamam gimnaziya-

ların nəzdində idi.

Bu kitabxanaların fəaliyyətinə aid materiallar onların fondlarının rəqəm göstəricilərindən ibirətdir. Bu məlumatlardan o zamanlar kitabxanaların necə pis komplektləşdirilməsi bəlli olur. Əldə olunan məlumatlara görə Gəncə gimnaziyası nəzdindəki kitabxanada 1871-ci ildən 1881-ci ilə qədər cəmi 597 adda kitabdan 2336 nüsxə var idi. Təkcə Əbdülqəni Nuxəvinin kolleksiyası ilə müqayisədə bu çox cüzi rəqəmdir.

Gəncə natamam gimnaziyasının kitabxanasında vəziyyət daha pis idi: 234 adda kitabdan 533 nüsxə var idi. Sonrakı illərdə də kitabxanalarda bu sahədə irəliləyiş cüzi idi. 1886-cı ildə gimnaziya kitabxanasındakı kitab fondu 4.869, natamam gimnaziyanın tələbə kitabxanasının kitab fondu isə 1717 nüsxədən ibarət idi. (34,19-21, 42-43)

Güman etmək olar ki, XIX əsrin sonlarında Azərbaycan məktəblərində yaradılan əksər kitabxanalar dini təmayüllü mədrəsələrdən çox geri qalırdı. Bu da bir faktdır ki, xalqın maariflənməsindən qorxan çar hökuməti və yerli hakim təbəqə bu məsələyə diqqət yetirmir, kitabların xalq arasında yayılmasına maneçilik törədirdilər.

XIX əsrdə kitab mədəniyyətinin inkişafında o zamanlar keçirilən ədəbi məclislər böyük rol oynadı. Buna misal olaraq, Azərbaycanın demək olar ki, hər yerində: - Quba, Gəncə, Ordubad, Naxçıvan, Şamaxı, Bakı, Ərdəbil, Urmiyə, Dərbənd, Şəki və b. şəhərlərində yaradılmış və "Gülüstan", "Divani-hikmət", "Əncümənüş-şüara", "Fövcül-füsəha", "Beytüs-səfa", "Məclisi-üns", "Məclisi-fəramuşan", "Məcməüş-şüara" və b. ədəbi məclisləri göstərə bilərik.

Bu ədəbi məclislərdə iştirak edən poeziya həvəskarları öz-ləri şeir yazmaqla yanaşı, həm də klassiklərin, əsərlərinin üzünü köçürürdülər. Bu yerdə ötən əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış, həyat və yaradıcılığı öyrənilməmiş Molla Mahmud Cavad oğlu Zövi haqqında danışmaq yerinə düşərdi. Zöv'i haqqında ilk məlumata Seyid Əzim Şirvaninin təzkirəsində rast gəlinir. (Arx. 5,Q-5/29, L-32.) 1843-cü ildə Şamaxı-

da anadan olmuşdur. O, keçən əsrin ikinci yarısında burada yaradılan “Beytus-səfa” şairlər məclisinin ən fəal üzvlərindən olmuşdur. Ərəb və fars dillərini mükəmməl bilmişdir. Seyid Əzimin yazdığına görə, Zövi xəttatlıq sənətini gözəl bilirmiş. Seyid Əzim onun yazdığı “şikəstə” xəttini Mir İmadın, “nəsx” və “təliq” xətlərini isə Rəşid və Yaqutun xətləri ilə müqayisə edir.

Zövinin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan divanında (B-742) müxtəlif illərdə yazılmış qəzəl, qəsidə, məsnəvi, müxəmməs və rübailər, Hafiz, Füzuli və b. şairlərin qezəllərinə yazılmış təxmislər, Hafiz qezəllərinin tərcüməsi və mütəsirlərinə məktubları toplanmışdır. (10,39-44)

Əlyazmalar İnstitutunda B-2545, B-1133 və M-152 şifrləri altında XIX əsrin sonunda Bakıda yaradılmış “Məcməüs-şüara” məclisinin ən fəal üzvlərindən olmuş Əbdülxalıq Cənnətinin (1855-1931) yazıları saxlanılır. Cənnətinin B-1545 şifri altında saxlanılan əlyazmasında sosial xarakter daşıyan şeirləri toplanmışdır. B-2700 şifrəli əlyazmada isə əsasən, Azərbaycan və fars dillərində yazılmış qezəllərdir.

Cənnətinin böyük həcmli əsərlərinin əlyazması B-1199 şifri altında ümumi dəftərdə saxlanılır. Buraya onun “Qız qalası”, “Qılınc və qələm”, “Tülkü və çaqqal”, “Bülbül”, “Kəhər at” və b. mənzumələri daxildir. Onun hələ yaradıcılığa başladığı ilk illərdə Vasifi təxəllüsü altında Azərbaycan və fars dillərində yazdığı qezəllər M-152 şifri olan ümumi cümgdə toplanıb.

XIX əsrdə çap kitabının yayılma səbəbləri və onların əlyazmalar ilə əlaqəsi

Qərblə müqayisədə Şərqdə, xüsusilə Azərbaycanda çapçılıq elə bir böyük tarixə malik deyildir. Əgər Almaniyada 1445-ci, (110,17-19) Rusiyada 1563-cü (56,127) ildən kitab çapına başlanmışdısa, Türkiyə bu işə 1729-cu, (71,4) Azərbaycan isə 1818-ci (143,26) ildə qoşulmuşdu. Bu suala

cavab vermək üçün Avropa və Şərq ölkələrində çapçılığın yaranmasına və inkişafına təkan verən sosial-iqtisadi şəraitin xüsusiyyətləri üzərində qısaca olsa dayanmaq lazımdır.

Avropada çapçılığın yaranması və geniş təşəkkül tapması xalqların sosial-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən əsaslı dəyişikliklərlə əlaqədar idi. Bu, feodalizm üzərində kapitalist istehsal üsulunun ilk cüvətiləri baş qaldırdığı bir vaxtda təsadüf edirdi. Yüngül qazanc dalınca qaçan tədbirli burjuaziyanın meydana gəlməsi elm və texnikada gedən əsaslı dəyişikliklərlə eyni vaxta düşdü. Böyük coğrafi kəşflər kapital yığımını və elmin inkişafını sürətləndirdi. Elm və texnikanın inkişafı yeni yaranan burjuaziyanı həm istehsal qüvvələrinin inkişafı, həm də hökm sürən feodal ideologiyasını rədd etmək baxımından razı salırdı. Kitab çapı tədbirli burjuaziyanın əlində öz dünyagörüşünü təbliğ edən güclü silah olmaqla bərabər, həm də yeni gəlir mənbələrindən biri idi. Təsadüfi deyildir ki, Almaniyada ilk nəşriyyatlar ticarət-komersiya mərkəzlərinin nəzdində yaradılmışdır. Bu, müəyyən mənada İtaliyaya da aid idi. Kitab satışı xeyli gəlir gətirdiyindən çap işinə xüsusi vəsait buraxılırdı.

Yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafı, elm və mədəniyyətin yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq kitaba olan tələbat gündüzdən artırdı. Üzünü köçürmə üsulu ilə kitabların yayılması ictimaiyyətin artan tələbini ödəyə bilmədiyindən kitab çapı ilə əvəz edildi. Beləliklə, kitab çapının meydana gəlməsi və genişlənməsi mədəni həyatda və istehsal üsulundakı dəyişikliklərlə sıx əlaqədar idi.

Şərqdə isə tamam başqa mənzərə ilə qarşılaşırıq. Dövləti idarə edənlər Avropada baş verən dəyişikliklərə qısqançlıqla baxır, “kafir”lərin elmi kəşflərinin islam dünyası üçün təhlükəli olduğunu sübuta yetirməyə çalışırdılar. (113,8-9) Bu məsələdə avropalıların özü maraqlı idi. Onlar Şərqi müstəmləkə halında saxlamaq üçün burada xurafatın yayılmasına çalışırdılar.

Azərbaycanda kitab çapı kimi vacib bir iş XIX əsrdən

başlanılmasının bir çox səbəbləri vardır. Onlardan ən birincisi, ölkənin Avropanın iri dövlətlərindən, o cümlədən başqa müsəlman dövlətlərindən iqtisadi, ictimai və mədəni cəhətdən geri qalması idi. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, Türkiyədə kitab çapına XVIII əsrin ortalarından başlanılmışdır.

Əyalətlərin inzibati üsul ilə idarə edilməsi, nizamlanmış maliyyə, rüşvətxorluq, qanunsuzluq, şəxsi və fərdi mülkiyyətin qeyri-qanuniliyi, savadsızlıq - bütün bunlar istehsal qüvvələrinin mütərəqqi inkişafında maneçilik törədən amillər idi. Bununla belə, Azərbaycan Avropanın təsirindən kənarda qala bilməzdi. Bu isə özünə bazar axtaran Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçi niyyətlərindən irəli gəlirdi.

“Tarixi-müntəzimi-Nasiri”-yə əsasən Azərbaycanda ilk ki-tab 1817-18/1233-cü ildə Təbrizdə çap edilmişdir. Alihəzrət Naib Sultanın qayğısı sayəsində 1817/1233-cü ildə İranda yığma üsulu ilə çap geniş yayılmağa başladı. Bəziləri bu sənətin İranda hələ 1816/1232-ci ildən təşəkkül tapdığını göstərirlər.

Bu məlumatı 1818-ci ilin iyul ayında (1233-cü ilin rəməzan ayında) yazılmış “Cihadiyə” kitabı təsdiq edir. Müəllif Mirzə İsa Qaim “Cihadiyə” əsərini o vaxtlar çox aktual olan bir məsələyə, Rusiya ilə müharibəyə həsr etmişdir. Məlum olmuşdur ki, kitabı çapa Məhəmməd Əli bəy Hacı Məhəmməd Hüseyn hazırlamışdı. Bu, XIX əsrdə Azərbaycanda nəşr edilmiş ilk kitab idi.

Azərbaycanda nəşr edilmiş ikinci kitab Zeynəlabdin Təbrizinin 1819-cu ilin sentyabr-oktyabr ayları (1234-cü ilin zilhiccə ayında) çapa hazırladığı “Cihadiyə”nin təkrar nəşri idi. (143; 25-26; 169, 38-39).

Ümumiyyətlə, demək olar ki, İtaliya Avropa ölkələri arasında ərəb şrifti ilə kitab çap edən ilk ölkə idi. 1514-cü ildə İtaliyanın Fano kimi kiçik bir şəhərində ilk dəfə ərəb şrifti ilə kitab nəşr edildi. Bu, Yunan dəniz kitabının ərəb dilinə tərcüməsi olan “Kitab salat əs-səvai” kitabı idi. (113,35)

Dünyanın bir çox ziyalı şəxsiyyətləri öz ana dillərində

ədəbiyyat çap edilməsi uğrunda mübarizə aparmışlar. M.F.Axundov Azərbaycanda bu mühüm işin öncülərindən olub. Elm və maarif tərəfdarı olan M.F.Axundov kitaba xüsusi məhəbbətlə yanaşır, onu zülmətdən işığa doğru uzanan yolda ziya, bilik və hikmət mənbəyi hesab edirdi. M.F.Axundov kitab işinə aid ayrıca əsər yazmamışdır. O ömrünün 20 ilini əlifba islahatının həyata keçirilməsinə həsr etmişdir. O qələm dostu M.Ş.Vazehlə birlikdə mətbəə təşkil edib Azərbaycan dilində kitablar çap etmək kimi qiymətli bir işə girişsələr də, onların bu təşəbbüsü heç bir nəticə vermir. (2, 112)

Əsaslı mənbələrdən belə məlum olur ki, hələ XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın şimal bölgəsində mətbəə fəaliyyət göstərirdi. "Kitabi-mizanül həqq, təşxisül-incil vəl-Quran ki, dər qəleyi-Şuşa mətbu gərdid. Sənaye-məsihiyyə.1835" "Azərbaycan kitabı"ndan təqdim etdiyimiz bu məlumat deyiləni təsdiq edir. (3,4)

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, fars dilində olan bu dini kitab, 30-cu illərdə Şuşada nəşriyyat olduğunun canlı şahididir.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mətbəələrin sayının artmasına baxmayaraq, çap olunan ədəbiyyatın diapozonu bir o qədər geniş deyildi. Burada əsasən, dövlət qanunları və dini kitablar nəşr olunurdu.

Belə bir məlumat da vardır ki, 1856-cı ildə Şamaxı quberniyasında iki nəşriyyat fəaliyyət göstərirdi. Onlardan biri xüsusi, digəri isə ruhani idarəsinin idi. (2,112)

Bu illərdə Bakıda mətbəə və nəşriyyat işinin inkişafı diqqətə cəlb edir. XIX əsrin 50-ci illərində Bakıda üç mətbəə vardı. (I. Azərbaycan R. MDTA, f.495, s.1, iş 2, v. 78).

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Bakıda çapçılıq işinin inkişafına təkən verən mətbəələr açıldı. Bakıda neft sənayesinin sürətlə inkişafı, şəhər həyatının canlanması, Azərbaycan milli burjuaziyasının savadlanması, milli özünüdərkini ildən-ilə genişlənməsi, demokratik ziyalıların təşəkkülü kitab mədəniyyətinin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratdı.

Çap olunan kitablar bədii, elmi, tədris, kütləvi, tərcümə, rəsmi, dini və s. sahələrə aid idi. Azərbaycan dilində çap olunan kitabların böyük əksəriyyətini divan və əlyazma, dərslik və tərcümələr, lüğətlər, təqvimlər, qərardadlar, dini məlumat kitabları təşkil edirdi. (29,13-15)

Litoqrafiya üsulu ilə çap edilmiş kitablar xalqın maddi-mədəni sərvətinin bir hissəsini təşkil edirdi. Bu cür kitabların tərtibatında Şərqi xalqların xüsusi elementlərindən böyük ustalıqla istifadə edilmişdir.

Litoqrafiya üsulu ilə çap edilmiş kitabların genişlənməsi, Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının zəngin yaradıcı irsinin ictimai-mədəni həyata təsirini gücləndirir.

Əsrlər boyu insanlar qızıl, gümüş, saxsı, ağac və b. əşyalar üzərində parlaq naxışlar yaratmışlar. Məişətdə işlədilən xalça və palazlar bitki və hündəsi naxışlarla bəzədilirdi. Litoqrafiya üsulu ilə çap edilmiş kitabların incə zövqlü insanlar tərəfindən bəzədildiyi heç kəsdə şübhə doğurmur. Kitabların zəngin tərtibatından hiss olunur ki, xalq sənətkarları süjetli naxışlara dərinlən yiyələnmiş, sənət ənənələrini yüksək tutaraq geniş yaymışlar. Əfsuslar olsun ki, kitablarda rəssam və xəttatların adına nadir hallarda rast gəlirik. Buna görə də, xalq sənəti yaradıcıları haqqında məlumatımız məhduddur.

Hal-hazırda Əlyazmalar İnstitutunda 130 cür maraqlı şəkil və naxışları olan daşbasma nümunələri saxlayılır. Naxış və bəzəklərinə görə daşbasma kitabları bir neçə qrupa ayırmaq olar.

Cildlərin nəbati naxışları, titul, başlıq, sonluqda olan rəsmlər və bəzi səhifələrin kənarını bəzəyən haşiyələr geniş yayılıb. Bu yolla çap edilmiş kitabların bəzək və yazıları daşbasma və sıxma üsulu ilə təqdim edilmişdir. Yazı və naxışlar daşbasma üsulu ilə qara mürəkkəb vasitəsilə kağız üzərinə vurulurdu.

Mürəkkəb isə maz bitkisinin köklərindən və mis kuprosunun duda ilə qarışığından hazırlanırdı. Sonra çap üçün nəzərdə tutulmuş daş üzərinə xüsusi kimyəvi məhlul çəkilirdi. Üzərin-

də qara mürəkkəblə vurulmuş naxış və ya yazı olan kağız daşın üzərinə qoyulur, metal çarx vasitəsilə sıxılırdı. Bu zaman yazı və naxışlar əks tərəfdən daşa həkk olunurdu. Sonra kitabın ağ səhifələri artıq hazır vəziyyətdə olan daş üzərinə qoyulur və eynə qayda ilə sıxılırdı. İstifadə edildikdən sonra, daş üzərindəki yazı və şəkillər asanlıqla silinir, üzərinə yeni səhifələrin mətni basılırdı.

Basmanaxış üsulu ilə tumac cildlərin üzərinə də bitki naxışları vurulurdu. Cildlərin bu üsulla tərtibatı estetik baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Daşbasma üsulu ilə çap edilmiş kitablarda zəngin tərtibatı ilə seçilir. Cildin mərkəz hissəsində rombabənzər turunc həkk edilirdi. Kitabın dörd küncündə bir-birinə bir cüt nazik xətlə birləşdirilmiş turunc naxışlar basılırdı. Alınan kompozisiya (24) kitablarda titul vərəqəsi, giriş və nəticə hissələri də buna bənzər naxışlarla bəzədilirdi.

Bu onu göstərir ki, rəssamların müəyyən tələblərə cavab verən naxışlardan istifadə etməsi təsadüfi deyildir.

Bu üsulla çap edilmiş kitablarda və onların müəlliflərinin adları kitabın müxtəlif yerlərində yazıla bilər. Kitabın yazıldığı və çap edildiyi tarix, ölkənin, şəhərin və nəşriyyatın adı bəzən titul vərəqində, bəzən də kitabın son səhifəsində yazılırdı. Bütün Şərqlə ölkələrində daşçaplı kitablarda cildləri eyni qayda ilə tərtib edilirdi.

Bəzi rəssamlar kitabın adını gözəl xətlə naxışların arasında yazırdı. Şərqlə ölkələrində daşçaplı kitablarda titul vərəqəsi dördbucaqlı formasında götürülürdü. Dördbucaqlının üç küncündə bitki və həndəsi naxışlar eyni tipli haşiyələr şəklində çəkilirdi. (23,31-33)

Kitab mədəniyyətinin inkişaf tarixi vahid prosesdir. Bu tarixi yarıya bölünür - əlyazma kitabı tarixini ayrıca, çap kitabı tarixini isə ayrıca öyrənmək qeyri-mümkündür.

Kitab çapından məqsəd əlyazma ənənəsindən uzaqlaşmaq deyil, onu yeni üsullarla yaşatmaq idi.

A.A.Sidorov kitabın inkişaf tarixinin bölünməzliyini öz

araşdırmalarında xüsusi qeyd edir. O, 1964-cü ildə yazdığı "Rus kitab tərtibatı tarixi" adlı əsərində deyir: "İlk əvvəllər çapçılar ilk çap kitablarının əlyazmadan seçilməməsi üçün əllərindən gələni edirdilər. Hətta onların çap kitablarını əlyazma adı ilə xalqa çatdırmaq ideyası da bizə məlumdur; əlyazma kitabı ənənələrinə sadıq qalmış, onun nüfuzunu hər vəchlə qaldırmağa çalışmışlar".

Bu sözləri ilk Azərbaycan çap kitablarına da aid etmək olar. Azərbaycanın ilk çap kitabları o dərəcədə kamildir ki, bu yerdə kitab sənətinin artıq püxtələşmiş olduğu heç kəsdə şübhə doğurmur. İncə şrift, bədii gözəllik, səhifələrin zövqlə tərtibatı, orfoqrafiyanın dürüstlüyü bitkin sənət əsərinə xas olan keyfiyyətlərdir. İlk Azərbaycan çap kitabının yaradıcıları yeni üsulla kitab istehsalına başlarkən, necə şərəfli bir işdən yapışdıqlarını tam məsuliyyəti ilə dərk edirdilər.

Yuxarıda gətirdiyimiz misallar, bu iki - əlyazma və çap kitab növü arasındakı fərqi heç də inkar etmir. Çap kitabı təkcə əlyazma mətnini yeni yolla köçürməklə öz vəzifəsini bitmiş hesab etmir, kitabda əsaslı dəyişikliklər aparmağa çalışır.

Əlyazma ənənələri daşçaplı kitabların tərtibatına böyük təsir göstərdi. XIX əsrin sonralarına qədər çap edilən kitablar xarici görünüşcə əlyazma kitablarının eyni idi. İran nəşrləri mətnin səhifədə yerləşdirilməsi, miniatür sənətinin qaydalarına əsasən süjet seçilməsi, kompozisiya və rəsmlərin yerləşdirilməsi işində uzun illər boyu əldə edilmiş təcrübədən istifadə edirdilər. Bununla bərabər, Avropa kitabı üçün xarakterik olan tərtibat qaydaları özünü büruzə verirdi.

Titul vərəqinin meydana gəlməsi, başlıqlar və göstəricilər, portret şəkilli illüstrasiyalar, kitab rəsmlərinin yeni qayda ilə düzülüşü - bu qəbildən olan yeniliklər idi. Daşçaplı kitabların tərtibatından onun hansı sosial məqsəd üçün nəzərdə tutulması məlum olurdu. (143,162)

Kitab tarixi təkcə onun tərtibatı, ictimai və mədəni əhəmiyyət kəsb etməsi, sonrakı taleyi demək deyil, bu, həm də kita-bın əhatə etdiyi mövzunun tarixi, kitabın üzünü

çıxaran mirzə və çapçıların kitab mətninə olan münasibəti, mövcud səhvlərin aradan qaldırılması tarixidir.

Ümumiyyətlə, kitab tarixi bəşəriyyətin, mədəniyyət tarixinin müstəsna əhəmiyyətə malik hissələrindən biridir.

Çap və əlyazma kitabının tarixi milli mədəniyyətin bütün cəhətləri ilə - xalqın estetik baxışları, bilik səviyyəsi ədəbi dili və milli-filoloji təsəvvürlərinə uyğundur. (99,3-10) Bu mənada XIX əsrin əlyazma kitablarını yeni, elmi baxımdan tədqiq və şərh etmək Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi, inkişaf qanunlarını əsaslı surətdə öyrənmək üçün vacib və zəruri işlərdən biridir.

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏLYAZMA KİTABININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kağız və mürəkkəb

Əlyazmalar İnstitutunda toplanılan Azərbaycan, ərəb, fars, türk, özbək, türkmən və başqa dillərdə qırx mindən artıq əlyazma kitabları, tarixi sənədlər, qədim çap kitabları və xüsusilə də perqament üzərində qədim kufi əlifbası ilə yazılan 1200 illik tarixə malik Quran surəsi, Cöhərinin “Sihah-ül-lügət” (1117), Əbu Əli ibn Sinanın “Qanun fit-tibb” əsərinin ən qədim (1141) nüsxəsi, Xaqani və Nizami kimi ədiblərin on beş - on altıncı əsrlərdə üzü köçürülmüş nəfis, rəngli miniatürlü əsərləri, Nəsrəddin Tusinin, Nəsimi və Füzulinin, Firdovsi, Xəyyam, Sədi, Hafiz, Nəvai, Cami və başqa klassiklərin nadir əlyazmaları belə həqiqəti bir daha təsdiqlədi ki, elmin, mədəniyyət və ədəbiyyatın, keçmişin zəngin əqli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanması, onların daha etibarlı mənbələr kimi gələcək nəsillərə çatdırılması hələ qədim dövrlərdən başlayaraq vacib və zəruri problemlərdən biri olmuşdür. Lakin sovetlər zamanı bu ənənə pozulmuşdur. Keçən əsrin 30-cu illərində Kremlin anti islam siyasəti nəticəsində Azərbaycanda ayrı-ayrı kitabxana, məscid və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan əlyazma və əski çap kitabların 60-70 faizi məhv edildikdən sonra əlimizə az miqdarda əsərlər çatmışdır. Əlyazma kitabının əsas materialları arasında kağız və mürəkkəb xüsusi yer tutur. VIII əsrdən başlayaraq Şərq kağızının materialı, keyfiyyəti, istehsalat növü, əldə olunma üsulları və s. məsələlər barəsində bir sıra mühüm işlər görülmüşdür. Dövrün imkanları, zamanın tələbləri daxilində kağız

və mürəkkəb istehsalı özünün müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşdu. Artıq VIII əsrin əvvəllərindən əlyazma kitablarının yaradılmasında istifadə olunmaq üçün bir sıra kağız növləri istehsal olunmağa başladı. Bu proses əvvəl Səmərqənddə, sonra Bağdad və başqa şəhərlərdə başladı. Əksər kağızlar çox vaxt istehsal olunan şəhərlərin adları ilə adlanır, bəzən sərflənən müxtəlif keyfiyyətlərlə bağlı məlumatların adları ilə tanınır, bəzən də qoşa adlı - şəhər və materialların adı ilə məşhur olurdu. Bu mənada şərqin yazı-kağız materialları bir sıra maraqlı növ müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edirdi. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: Səmərqəndi, baqdadi, isfahani, buxarayi, xətai (Çin), dövlətabadi, xanbalıq, abi-firəngi, kişmiri və yaxud kəşmiri, fıstığı, sürməyi, tirməyi, püsteyi-ahuyi, adilşahi, hərir (Səmərqənd və ya hindistanda hazırlanan ipək kağız) hindi, nizamşahi, kanuni (Təbrizdə istehsal edilən rəngli kağız) və başqaları. (173,11)

Bunlardan əlavə, istehsalçıların, kağız emalı ustalarının şərəfinə Süleymani, Talahi, Nuhi, Firouni, Mənsuri, Cəfəri adlandırılmış kağız növləri də geniş şöhrət tapmışdı. Məsələn, Nuhi-Nuh ibn Samaninin (I Nuh hicri 331), Mənsuri-Mənsur Salmanın, Cəfəri-Cəfər Bərməkinin, Talahi-Talah b. Tahirin (Xorasanın II əmiri) adı ilə bağlı kağız növləri geniş yayılmışdır. (168,154)

Əlyazma kitabında istifadə olunan kağız məsələsi ciddi əhəmiyyətə malik olan, özü də xüsusi tədqiqat tələb edən bir işdir. Bunu bir-iki kağız növü ilə və yaxud müəyyən əlyazmalara əsasən ümumiləşdirmək qeyri mümkündür. Bu problemi öyrənmək, müəyyən nəticələrə gəlmək üçün xüsusi araşdırmalar aparmaq, hər şeydən əvvəl əsrin adı ilə bağlı bütün əlyazmaları nəzərdən keçirmək, onları kağız və mürəkkəb növlərinə görə qruplaşdırmaq və müəyyənləşdirmək lazımdır. Əlbəttə, bu işin çətinliyinə baxmayaraq məhz həmin istiqamətdə tədqiqat işi aparmış, bu problemin gələcəkdə ayrıca tədqiq olunması zəruriliyini əsaslandırmağa çalışmışıq. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, XIX əsr əlyazma kitabında

kağız və mürəkkəb məsələsi bütün əvvəlki əlamətləri, bütün xüsusiyyətləri ilə birlikdə götürülməmişdir. Məsələn kağız istehsalında müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edilsə də əsas diqqət parlaqlığına və boyasına verilir. Çünki bu cəhət hər şeydən əvvəl əlyazmanın cazibədarlığı, onun ilk baxışdan maraqlandırması, yazını, materialı oxunaqlı etməsi, hər şeydən əvvəl də davamlılıq məsələsi ilə bağlı idi. Estetik zövq aşılamaqla yanaşı həm də mədəniyyətin səviyyəsindən və sənətkarlıq və yaradıcılıq qabiliyyətindən xəbər verirdi.

Bu yerdə XIX əsr əlyazma kitabının yaradılmasında istifadə edilən kağız növlərinin əsas keyfiyyətlərindən bəhs etmək yerinə düşərdi.

Burada istifadə edilən kağızın ümumi bölgüsünü aşağıdakı kimi vermək olar:

- a) Şərqi kağızı
- b) Avropa kağızı
- c) Rus kağızı

Məlumat üçün qeyd edək ki, avropa kağızı hələ ötən əsrlərdə müsəlman şərqində əlyazma kitablarının köçürülməsi üçün çox istifadə edilmişdir. (137,165;98,129;103,174;67,187;13) Artıq XVIII-XIX əsrdən rus kağızı bazarın vəziyyətini dəyişdirib. Bunun bir səbəbi Rusiyanın mədəni texniki tərəqqi yoluna qədəm qoyması ilə bağlı idi. Digər səbəbi Qərbi Avropa dövlətləri ilə ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, ictimai-siyasi ayrılma prosesləri, yeni ideyaların genişlənməsi ilə əlaqədar idi.

XIX əsr texniki tərəqqi sərəndan Rusiyanın sürətli inkişafı Azərbaycanı da təsirsiz qalmırdı. Xüsusilə, kağız istehsalı sahəsində Rusiya Avropa dövlətləri səviyyəsinə çatmaq üçün ciddi səy göstərirdi. Başqa yandan XIX əsrdə Rusiyanın özü Avropa kağızından çox istifadə edirdi. Ona görə birinci növbədə daxili ehtiyacı ödəmək üçün bu ölkədə kağız istehsalı genişlənməyə başladı. Avropa və Rusiyanın kağız istehsalatda geniş yer tutması Yaxın Şərqi ölkələrində kağızın kəstar üsulla hazırlanmasını tədricən sıxışdırmağa yönəlmişdi. Belə bir pa-

radoksal gerçəklik yaranmışdı. Əgər orta əsrlərdə Dəməşqdən Avropaya kağız daşınırdısa, (89,24) artıq XIX əsrdə Avropadan şərq ölkələrinə kağız gətirilirdi.

XIX əsrdə Azərbaycanda tərtib edilmiş 1000-dən yuxarı əlyazmanı gözdən keçirərkən aşağıdakı rəqəmləri aldıq:

1. Rus kağızı - 425 əlyazma
2. Avropa kağızı - 400-ə yaxın əlyazma
3. Şərq kağızı - 220 əlyazma.

Göstərilən rəqəmlərdən aydın olur ki, Azərbaycanda XIX əsrdə ən çox rus, ondan bir qədər az isə Avropa kağızından istifadə olunmuş. Şərq kağızı isə bu rəqəmin cəmi 20%-ni təşkil edir. Rus kağızından daha çox istifadə edilməsi, XIX əsrdə Rusiyada kağız istehsalının progressiv inkişafı ilə əlaqədar idi. Əgər XIX əsrin ortalarında kağız istehsalında əsas yeri küləş tuturdu, artıq XIX əsrin axırlarında xammal mənbəyi kimi oduncuqdan istifadə edilməyə başlandı. Rusiyada 1851-1900-cü illər arası 170-dən çox kağız fabriki tikilmişdi. (57, 274-282) Qeyd etmək lazımdır ki, kağızın boyadılması ənənələrindən XIX əsrdə də istifadə olunurdu. Orta əsrlərdə gözə - görmə orqanlarına fizioloji baxımdan yaxşı təsirini nəzərə alaraq, kağızı solğun rəng çalarları ilə - bozumtul-çəhrayı, açıq-narıncı, çəhrayı, açıq yaşıl, sarımtıl-yaşıl, mavi, açıq-bənövşəyi, mavi-yaşıl və s. boyayırdılar. (82,289)

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz rəng çalarlarının demək olar hamısı, XIX əsrdə işlədilən kağıza aid idi. Biz, araşdırmalar zamanı XIX əsrdə işlədilən kağızın əsasən qırmızı, açıq-qəhvəyi, narıncı, tünd qırmızı və s. rənglərinin 15 çalarını üzə çıxardıq. Bu orta əsrlərdə kağız boyadılması işinin – sənətkarlığının XIX əsrdə də yaradıcı şəkildə davam və inkişaf etdirildiyini, XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabında kağız və mü-rəkkəb probleminin inkişafında klassik ənənələrin rolu və əhəmiyyətini təsdiq edir. Bütün bunlarla yanaşı, bir cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır. Texniki tərəqqinin sürətli inkişafı, məhsulun buraxılması və kəmiyyətinə görə Rusiya sıçrayışla irəli çıxsada yaraşlıq, səliqə-səhmana, kağızın parlıtısına və incəli-

yinə görə əsasən Şərqi və Avropa kağız məmulatlarına-növlərinə üstünlük verilirdi. Bu cəhətdən rus kağızı nəzərə çarpacaq dərəcədə geri qalırdı.

Rus kağızından XIX əsrdə Azərbaycanın əsasən Rusiyaya birləşmiş olan şimal rayonlarında yaradılan əlyazma mətnlərinin yazılmasında geniş istifadə edilməsi faktı maraqlıdır.

F.Qasımlı özünün "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" adlı kitabında yazır: "Rusiyada hazırlanmış sənaye malları mütəmadi olaraq Azərbaycana gətirilirdi. Bakı, Quba, Gəncə, Nuxa və b. şəhərlərin bazarları Moskva, Peterburq, Nijni-Novqorod fabriklərinin istehsal etdiyi məhsullarla dolmağa başlayırdı". (12, 428)

Məsələn, mətni Azərbaycan dilində olan 90 əlyazma kitabının 80-ni rus kağızında yazılmışdır. Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasında XIX əsr əlyazmalarının rus kağızında yazılmış aşağıdakı nümunələri saxlanılır. "Kitabi-tarixi-Qarabağ" adlı əlyazmalarından birinin (B-518) müəllifi Mir Mehdi ibn Mir Həşim b. ibn Mirzə Məhəmmədbəkir Musəvi Rizavi Xəzanidir. Bu əsərin mətni 7 №-li Platunov fabrikində istehsal edilmiş açıq sarı rəngli kağızda yazılmışdır; həmin əsərin başqa bir əlyazmasının (B-195) üzünü 1877-ci ildə Çələbi ibn Hacı köçürmüşdür. Mətn Demidovun fabrikində istehsal edilmiş açıq-sarı rəngli rus kağızında yazılmışdır; Başqa bir əlyazmasında (B-2044), köçürülmə tarixi 1800, Plutonov və Demidov fabriklərinin istehsalı olan rus kağızından istifadə edilmişdir. Yəni də həmin əsərin əlyazmasının (B-3158) üzünü Həsən Əli Qaradaği 1880-ci ildə Şuşa şəhərində köçürmüşdür. Mətn Demidovun fabrikində hazırlanmış ağ rəngli rus kağızında işlənmişdir; "Şərhi-inşa" adlı əlyazma (B-1485), müəllifi Mirzə Məhəmməd Mehdi-xan Astarabadi, "Товарищество Кувшинова" fabrikinin buraxdığı açıq-sarı rəngli rus kağızında yazılmışdır. "Dərbənd-namə" (M-37) əlyazmasının müəllifi İbrahim Qəzvini Azərbaycan dilinə tərcümə edən Məhəmməd Avabi Ağdaşi, üzünü köçürən Molla Tağıdır (23 şəvval 1250/22 fevral 1835-ci il), FKNQ su

nişanlı açıq-sarı rəngli rus kağızı işlədilmişdir: “Tarixi-Xarəzm” adlı əlyazmanın (B-5149) müəllifinin və üzünü köçürən şəxsin adı məlum deyil. İstifadə edilən kağız Penza şəhərində “Товарищество П.Б.Серебрява” fabrikində istehsal edilmişdir.

Paleoqraflar tərəfindən kağızlarındakı müxtəlif su nişanları əsasında tarixsiz əlyazmaların hansı dövrə aid olduğunun müəyyənləşdirilmə metodunu həlledici faktor kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Qeyd etmək lazımdır ki, su nişanları kağızın nə vaxt, harada hazırlanması haqda tam dəqiqliyi ilə xəbər versə də, əlyazmanın yaradılma tarixi haqqında heç bir məlumat vermir. Araşdırmalardan aydın olur ki, kağız hazırlandığı gündən bir əsr müddətinə qədər istifadə edilə bilərdi. Bir əlyazma nüsxəsinin yazılması üçün müxtəlif su nişanlı kağızlardan istifadə edilməsi bu məsələnin həllini bir qədər də çətinləşdirir. Buna görə də, əlyazmaların yazılma tarixinin qismən dəqiq müəyyənləşdirilməsində tanınmış rus paleoqrafı B.N.Şepkinin təklif etdiyi metod ən əlverişli, ən uğurlu hesab edilir. Bu üsul vasitəsilə hər şeydən əvvəl müəyyən əlyazma üçün işlədilən kağızların bütün nişanları üzə çıxarılır, sonra lazım olan nəticəni əldə etmək mümkün olur. (140,223)

Qeyd edək ki, Şərqi xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı orta əsr əlyazma ənənələrini XIX əsrdə də davam etdirmişdir. Kağızdan tutmuş, xəttatlığa qədər bütün klassik ənənələr XIX əsr əlyazmaları üçün əsas, işlək vasitələr olmuşdu. Nəinki kağız növləri, rənglər, mürəkkəbin özü də XIX əsrdə eyni qayda ilə, eyni rəngdə hazırlanırdı.

Əsas mətnlər, adətən qara mürəkkəblə yazılırdı. XIX əsrdə ənənəvi tərkibə malik mürəkkəblə yanaşı orta əsrlərdə işlədilən, keyfiyyətcə qara mürəkkəbdən xeyli geri qalan, tərkibi eti-barilə o qədər də uğurlu olmayan qara tuşdan da istifadə olunurdu. Qara tuş XIX əsrin ikinci yarısında daha geniş yayılmağa başladı. Bu, onun tərkibinin sonradan xeyli keyfiyyətli məhlullardan hazırlanması, davamlılığı və uzunömürlülüüyü ilə bağlı idi.

Nəzərdən keçirdiyimiz fars dilində olan 72 əlyazmadan 38-i qara tuşla yazılmışdır:

Divan, A-540 Cəmaləddin Əbu İsfak (Busxak) Əhməd Şirazi. Üzünü köçürən: İsa Xiyali Ərdəbili, tarix: 1890.

Dastani-Divan, (M-85) Mirzə Melkum xan. Üzünü köçürən: Sami vələdi Mirzə Məhəmməd Əfşar, tarix: 1872.

Divan, (B-3044) Zəhkirəddin Əbülfəz Tahir b. Məhəmməd Fəryabi. Üzünü köçürən: Əhməd b. Qurban Əli, tarix: mart, 1806-cı il.

Divan, (M-217) Heyran xanım Dünbülü, avtoqraf. Hakirnamə, (S-978) Mirzə Məhəmməd Rəhim Sərabı hakim, avtoqraf.

İxtiyarəti-əyyam (kəbir) (B-4904) Məhəmməd Bağır b. Məhəmməd Tağı Məclisi. Üzünü köçürən: Molla Fəthulla, köçürülmə tarixi: 1841, Şamaxı. Həmin əlyazmanın başqa nüsxəsi (B-327), üzünü köçürən: Əli b. İsmayıl, köçürülmə tarixi: 1842.

Ərəbdilli əlyazmaların köçürülməsində tuşdan az istifadə edilirdi. Əgər bu kitabların köçürülmə yerlərinə nəzər salsaq, ərəbdilli əlyazmaların Azərbaycanın xüsusilə şimal rayonlarının-da geniş yayıldığıнын şahidi olarıq. Müasir tuşdan bu ərəzidə daha tez-tez istifadə edilirdi.

Mətnin köçürülməsində onun quruluşu xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Kitab yazılarkən, xüsusilə farsdilli əlyazmalarda başlıq və fəsilələrin adları, ünvanlar və nəzərə çarpan başqa əla-mətlər qırmızı mürəkkəblə yazılırdı. Orta əsrlərdə bu məqsədlə kinovar adlı xüsusi rəngli məhluldan geniş istifadə edilirdi.

Kinovar civə iki sulfiddən alınan qırmızı rəngdir. Kükürd və civənin birlikdə əriməsi nəticəsində alınan süni kinovar hələ orta əsrlərdən məşhurdur. Yaxın Şərqdə kitab yazanlar və rəssamlar arasında süni kinovarla yanaşı, təbii kinovar da geniş yayılmışdı. İstər süni, istərsə də təbii kinovarın tərkibi kristal və sulfidindən (HQS)² ibarət olurdu. Kinovar haqqında ilk məlumat verənlərdən biri XI əsrdə yaşamış Teofil ol-

muşdu. O, süni kinovar hazırlanması prosesini belə təsvir etmişdir: Bir pay civə, iki pay kükürd götürülür, möhkəm qarışdırılır. Alınan tünd rəngli amorf civə sulfidini şüşə qaba töküb ağzını möhkəm bağlayır, şüşənin divarlarına isə gil və at peyinindən hazırlanmış xüsusi məhlul yaxırlar. Sonra içərisində məhlul olan şüşə qab kükürdün yanması nəticəsində buxar əmələ gəlməyədək vaxt odada isidilir. Civə sulfidinin tünd rəngli amorf modifikasiyası sublimasiya yolu ilə qırmızı kinovara (kristal modifikasiyaya) çevrilir. (60,91)

XII-XVIII əsr Qərbi Avropa, rus, eyni zamanda Yaxın Şərq əlyazmalarında da süni kinovarin eyni qayda ilə hazırladığına rast gəlmək olar. Məs. XVI əsrdə yaşamış xəttat Mir Əli Hərəvi kinovarin süni yolla hazırlanmasını ətraflı təsvir etmişdir. (82,306-307)

Kinovar sifarişlə hazırlanan bədii kitabların, şeir toplularının tərtibatı üçün səciyyəvi idi. XIX əsrdə kinovar çox nadir hallarda işlədilirdi. Kinovar əsasən Fəxrəddin Əbu Abdulla Məhəmməd b. Ömər Razinin “Hədaiq ül-ənvar fi həqaiqül-əsrar” (B-5973); Astarabadi Əhməd b. Tacəddin Xətər Seyfəddin-nin “Asar-i Əhmədi” (D-164); Kamaləddin Hüseyn b. Əli Vaiz Kaşifinin “Əsrar-i Qasimi” (B-1209); Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” (B-2468); Şəmsəddin Məhəmməd Hafiz Şirazinin “Divan” (B-4094); Məhəmməd b. Pir Əli Mühinəddin Birkəvinin “İzharül əsrar fi-nəhv” (B-4052) əsərlərində işlədilmişdir.

Başlıq, fəsil və ünvanlarının qırmızı mürəkkəblə yazılışına gəlməyə isə, qeyd etməliyik ki, bu üsuldən, əsasən, farsdilli əlyazmaların tərtibatında geniş istifadə edilmişdir. Bu sırada aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: Lütfəli bəy b. Ağaxan Beqdeli Camlı İsfahani “Atəşkədə” (S-103); Məhəmməd Bağır b. Məhəmməd Tağı Məclisi “İxtiyarat-i əyyam” (B-4904); Əli b. Hüseyn Ənsari Zeynalabidin Əttar “İxtiyarat-i Bədi” (B 538); Məhəmməd b. Baba “Əlal-i hesab” (A-1498); Fəridəddin Əbu Xəlid Məhəmməd b. Əbubəkir İbrahim b. İshaq Əttar Nişapuri “İlahinamə” (A-3) və s.

Xətt və xətt növləri

İslam dininin rəsmi təsdiq edildiyi gündən əsrimizin 30-cu illərinə qədər müsəlman Şərq xalqlarının yazılı irsi əsasən ərəb xətti ilə yazılmışdır. Əgər ərəb dili, islamın təşəkkül tapmağa başladığı dövrdə dini və dünyəvi elmlərin yayılmasına xidmət edirdisə, ərəb əlifbası ilə yazı islama sitayiş edən bir çox xalqların mədəni, estetik və intellektual sərvətinə çevrildi. Bu sahədə Azərbaycanın müstəsna əhəmiyyətə malik xidmətləri vardır.

İslam sivilizasiyası tərkibində olan hər bir xalq, elm, mədəniyyət və tarixin inkişafı üçün heç bir şey əsirgəməmiş, öz layiqli töhfələri ilə bu xəzinəni zینətləndirmişlər.

Bu proses ona görə müntəzəm davam edirdi ki, "Müsəlman dövlətinin tələbləri islam dini təşkilatlarının mənafeyini qoruyan qeyri ərəb xalqlarından ibarət idi. Həmin xalqlar onun tarixinə, o cümlədən dilinə mühüm təsir göstərmişlər". (137, 34) Bu sahədə köçürmə üsulu ilə bilik yayımının ən dəyərli vasitələrindən biri olan yazının, ərəb əlifbasının böyük rolu olduğu kimi, dil tapıntılarının, yazı-xətt islahatlarının da əhəmiyyəti böyük idi.

Təsadüfi deyildir ki, sonralar ərəb xəttinin iki - kufi və nəsx növünün yeni üsul və variantlarının formalaşması və geniş intişar tapması Şərq xalqlarının həyatında mədəni dirçəliş və intibaha kömək edən uğurlu vasitələr və əlamətdar hadisələrdən oldu. Ərəb yazısı ilə kitablar oxucuların ürəyini və ağılını əfsunlayır, biliklərin yayılmasına müsbət təsir göstərirdi. Əlbəttə, bu işdə kitab köçürənlərin də böyük xidməti vardır. Belə ki, əlyazma kitablarının yaradılmasında əsas məsuliyyət kitab köçürücülərinin - xəttatların üzərinə düşürdü. Onları sənətlərinə uyğun yaradıcılıq qabiliyyətlərinə görə müxtəlif adlarla çağırırdılar: katib, nəssah, xəttat və s.

Xəttin, onun variant və üslublarının hər xırda elementlərindən, səciyyəvi detalları və işarələrindən səmərəli, yaradıcı

şəkildə istifadə farsdilli və türkdilli əlyazmaların tərtibatında müstəsna əhəmiyyətə malik idi. (45, 332-334; 68, 414; 98, 102-110; 49,41)

Xətt üslublarının dəyişdirilməsi və modifikasiyası bir tərəfdən mətnin yazıldığı hər bir dilin fonetik strukturundan, tələb və prinsiplərdən, digər tərəfdən isə xalqların mənəvi estetik ehtiyaclarından irəli gəlirdi. Farsların öz estetik və bədii zövqünə uyğun "iranlaşdırdıqları" klassik ərəb altılığı ("sittz") buna parlaq misaldır. (45,335) Əlbəttə, belə yaradıcılıq işi eyni zamanda ciddi məsuliyyət tələb edirdi. Konkret bir xalqa məxsus olan xətt, yazı və üslubun əmanət kimi qorunması, onu yaradıcı şəkildə başqa bir xalqın zövqünə uyğunlaşdırmaq katib, nəssah və xəttatdan böyük sənətkarlıq tələb edirdi. Yazı prosesində yaradıcılıq mətnlərindən tutmuş yeni qrafikanın alınmasına qədər bütün işlər yazının gözəlliyinə, mətndəki məzmunun olduğu kimi saxlanılmasına və tam yeni səpkidə təqdim olunmasına xidmət edirdi.

"Bu mərhələdə əlyazmanın dili və yazısından əlavə, onun oxucuya çatdırılması forması olan xətt növü xüsusilə böyük rol oynayır". (45,335)

Sonrakı axtarışlar nəticəsində farslar klassik altılıq əsasında üç növ-təliq, nəstəliq, şikəstə xətlərini yaratdılar. (45,335) Bu xəttin hər üçündən yaradıcı şəkildə istifadə olunurdu. Mətnin məzmunundan asılı olaraq, müəyyən olunmuş xətt və xətt üslubları tətbiq edilirdi. Məsələn, orta Asiyada nəsx xətti ilə Qurandan iqtibaslar edilir, nəstəliq xətti ilə bədii ədəbiyyat, tarixi əsərlər yazılır; süls xəttindən isə başlıqlar, əsər və fəsilələrin adlarını yazmaq üçün istifadə olunurdu. (49,41)

Xətt üslubuna yerli mədəni-estetik elementlərin təsirini də qeyd etmək lazımdır. Orta Asiya, Azərbaycan və İranın türkdilli və farsdilli xəttatları tərəfindən yaradılan "əlyazmalarda milli kalorit, yerli mədəniyyət və qədim yazı ənənələrinin prinsipləri, estetik təsir ruhu duyulurdu". (49,43)

XV-XVII əsrlərdə yaradılmış ərəb qrafikalı farsdilli əlyaz-

malar içərisində nəstəliq xətti ilə yazılanlar əksəriyyət təşkil edir. Bu xətt müəyyən yazı elementlərindən, “nəsx” və “təliq” xəttlərinə xas hərf və hərf birləşmələrinin şəklindən deyil, müxtəlif məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş xətt prinsiplərinin harmonik vəhdətindən yaranmışdır. (82,89)

Adətən, hər hansı bir xətt üslubu bir ustanın kəşfi hesab edilmirdi. Kəşf etmək, bani və ustad hesab olunmaq güclü sənətkarlıqla, yaradıcılıq məsələləri ilə, daha çox ənənələri qorumaq, davam və inkişaf etdirmək, tələblərə uyğun novatorluqla bağlı məsələdir. Bu cəhətdən məşhur xəttat Mir Əli Təbrizi (1330-1405) xüsusilə böyük şöhrət qazanmışdı. Bütün mənbələrdə “nəstə’liq” xəttinin banisi kimi təqdim olunan Mir Əli Təbrizinin nəstəliqlə bağlı bir sıra yaradıcı kəşfləri vardı. Bu sahədə xüsusiləşən və sabitləşən üslubu Mir Əli Təbrizini nəinki nəstəliqin ustası kimi şöhrətləndirmişdi, üstəlik onu orta əsrlər nəstəliq xətt məktəbinin yaradıcısı və banisi kimi tanıtmışdı. Bu haqda və ümumən “nəstəliq” xəttinin səciyyəvi dəyərli xüsusiyyətləri barəsində ədəbiyyatda geniş məlumat olduğundan, bizim bu məsələyə dərinədən yanaşmağımıza ehtiyac qalmır. (45, 349-353; 78, 47; 82, 56-66; 93, 115-130) Təkcə onu qeyd etmək istərdik ki, dinamikliyi və xəttatlığı baxımından gözəl və sadə olduğu üçün XIX əsr əlyazmalarının əksəriyyəti nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Əgər XIX əsrə qədər “nəsx” xətti “Quran”, ilahiyyat və ibadət kitablarının, eləcə də dünyəvi mövzuları əhatə edən bəzi nəsr əsərlərinin yazılışı üçün istifadə edilirdisə, (45,352) XIX əsrdən etibarən Azərbaycanda bu xətlə Qurandan əlavə aşağıda söhbət açacağımız geniş tematik rubrikaları əhatə edən əsərlər yazılmağa başlandı.

Ümumiyyətlə nəstəliq xətti yarandığı gündən özünəməxsus təkmilləşmə və inkişaf prosesi keçirməyə, tələb və ehtiyaclara uyğun kamilləşməyə, yeni-yeni formalarda, özü də bir sıra görkəmli nəstəliqşünasların adı ilə məşhurlaşmağa başladı. Nəstəliqin “şikəsteyi-nəstəliq” növü məhz bu qəbildəndir.

XVII əsrdə Dərviş Əbdülməcid Taliqani (1185/1771-72-ci ildə vəfat etmişdir) tərəfindən yaradılmış və yüksək səviyyəyə çatdırılmış bu xətt növü, XIX əsr Azərbaycan əlyazmalarının köçürülməsində əsas vasitə idi. Əlyazmalar İnstitutunda M-198 şrifti altında bir albom saxlanılır. Sovet Azərbaycanının 25 illiyi münasibətilə SSRİ-dəki ictimai-mədəni əlaqələr cəmiyyətinin İran filialı tərəfindən hədiyyə edilmiş bu albomun mətni qızılı fonda Əbdülməcidin yaratdığı incə gözəl xətlə yazılmışdır.

O.F.Akimuşkin qeyd edir ki, “şikəsteysi-nəstəliq” xətti bir qayda olaraq, qeyri-rəsmi, şəxsi yazışmalar üçün istifadə edilirdi.(45,353) Halbuki, XVIII-XIX əsrlərdə bu xətlə yazılmış və bu günümüzə gəlib çıxmış dövlət sənədləri də vardır.

Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasındakı zəngin və nadir nümunələri təhlil etməzdən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı ərazilərdə yaradılan əlyazmalara yerli ənənələrin təsirindən söhbət düşərkən, Azərbaycanın şimal əyalətlərində yaradılmış əlyazmalara güclü təsir göstərən dağıstan xətt üslubunun adını xüsusi çəkmək lazımdır.

XIX əsrdə kitab çapının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, əlyazma kitabına tələbat nəzərə cərpacaq dərəcədə azaldı. Bununla belə, əlyazma ənənələrinin müəyyən elementləri əsrimizin 20-ci illərinə qədər saxlanmaqda idi. Bədiilik nöqteyi-nəzərindən bu illərdə yaradılan əlyazma kitabları orta əsr kitabının səviyyəsindən xeyli fərqlənirdi. Əgər orta əsrlərdə nəfis tərtibatlı əlyazmalar yüksək vəzifəli şəxslər tərəfindən sifariş verilirdisə, XIX əsrdə belə nüsxələrin sayı bir neçə dəfə azaldı.

Əsas diqqət ayrı-ayrı kitabçaların sürətlə köçürülməsinə və müxtəlif kitabların yayılmasına yönəldilmişdi. Bu məqsədlə məktəb və mədrəsələrdə kifayət qədər əlyazma hazırlanırdı. Belə kitabları rəssam-xəttatlar deyil, şagirdlər köçürürdülər. Odur ki, burada yüksək xəttatlıq nümunələrindən söhbət gedə bilməz. Bir cəhət diqqəti cəlb edirdi ki, bu proses yazı işinin, yazı prosesinin sürətinin artmasına kömək edirdi.

XIX əsr əlyazma kitablarında rast gəldiyimiz ənənələr içərisində xətt anlayışı xüsusi yer tutur. XIX əsr əlyazmalarında müxtəlif xətt və xətt üslublarından istifadə kitab işinə aid başqa işlərlə paralel aparılırdı.

Xətt və xətt üslubları bir sıra səciyyəvi cəhətləri ilə meydana çıxırdı. Üslubun müxtəlifliyi - çoxçalarlılığı xətt məsələsində qabarıq şəkildə nəzərə çarpırdı. Digər tərəfdən, oxşar cəhətləri ilə yanaşı, fərqli əlamətləri ilə seçilirdi. Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan avtobioqrafik yazıların xətt müxtəlifliyindən, üslubundan və digər xüsusiyyətlərindən danışmaq üçün bir sıra oxşar və fərqli materialı nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu başdan deyək ki, materialların düzülüşü dil üzrə aparıldığından, nəzərdən keçirdiyimiz 700 əlyazma kitabının hamısı fars dilində yazılmışdı. Həmin materialları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

600-ə yaxın kitab “nəstəliq”, 77 kitab “nəsx”, 36 kitab “şikəstə”, cəmi 3 kitab “süls” xətti ilə yazılmışdır. Farsdilli əlyazmaların əksəriyyəti “nəstəliq” xətti ilə köçürülmüşdür. “Nəsx” xətti nadir, “şikəstə” bəzi, “süls” isə təsadüfi hallarda işlədilirdi.

Əsas xətt üslubları ilə yanaşı, ayrı-ayrı xətlərin müxtəlifliyi və səciyyəvi xüsusiyyətləri diqqətlə öyrənilmişdir. Məsələn, geniş yayılmış “nəstəliq” xəttindən söhbət düşəndə, burada onun xəttatlığı, bədii məziyyətləri, ölçü və ya çeşidi (xırda, iri və ya kursivlə yazılması) diqqəti daha çox cəlb edir. Xətt üslubunu fəqləndirən digər mühüm keyfiyyət, onun asan oxuna bilən düzgün, aydın yazı olmasıdır. Şagirdlər arasında geniş yayılmış sürətli yazı nümunələri Dağıstan və orta Asiya regionları üçün xarakterik idi. Azərbaycan ərazisində yaradılan əlyazma kitablarında belə cəhətlərin olması, ayrı-ayrı regionların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibət yaratmasını sübut edir.

Xəttatlıq baxımından əhəmiyyətli olan farsdilli əlyazmaların üzərindən etinasız keçmək olmaz. Odur ki, belə maraqlı əlyazmalardan bir neçəsinin adını xüsusi qeyd etmək istərdik:

1. "Əbvabül-Cinan" Mirzə Məhəmməd Rəfiəddin b. Fət-hulla Qəzvini Vaiz, üzünü köçürən: Məhəmməd Sultan Təbri-zi, köçürülmə tarixi: 1807, gözəl "nəstəliq" xətti ilə yazılmışdır. (D-90).

2. Həmin əsər, üzünü Məhəmməd Kazım 1829-cu ildə "nəstəliq" xəttilə köçürmüşdür (S-350).

3. "Bustan" Şeyx Müsihəddin Sədi Şirazi, üzünü köçürən: Əbdürrəhman vələdi Mirzə İmam Əli, köçürülmə tarixi: 1823, nəstəliq (B-2550).

4. "Tarix-e cahanara" Məhəmməd Sadiq Mərvadi; üzünü Mirzə Mehdi 1829-cu ildə "nəstəliq" xəttilə köçürmüşdür (D-359).

5. "Politikhayı-douləti" Mirzə Melkum Xan; üzünü Sami vələdi-Mirzə Məhəmməd Əfşar 1872-ci ildə "nəstəliq"lə köçürmüşdür (M-85).

6. "Divan" Nurəddin Əbdürrəhman Cami, əlyazmasını Molla Pəhləvan ibn Molla Mir Lətif 1818-ci ilin fevral ayında "nəstəliq" xəttilə köçürmüşdür (S-358).

7. "Dastani-divan", Mirzə Melkum Xan, üzünü Məhəmməd Taği Sidqi Ordubadi 1897-ci ildə, Naxçıvanda "nəstəliq" xəttilə köçürmüşdür (B-1628) və i.a.

Maraqlı cəhət odur ki, bəzən yazı materialında bir neçə yazı növünün elementlərindən sərbəst surətdə istifadə edilirdi. Nəzərdən keçirdiyimiz əlyazmalarda bir yazı növündən digərinə keçid tez-tez müşahidə olunur. Şübhəsiz ki, belə hallarda, əsas xətt saxlanılmaq şərti ilə, ara-sıra digər xətt elementlərindən istifadə edilirdi. "Nəstəliq" xəttinə "nəsx" və yaxud "şikəstə" elementləri qatan ustanın qeyri-sabitliyi üzə çıxır. Bununla belə, bu əlyazma kitabına təzə kolorit, yenilik gətirir. Bu səbəbdəndir ki, XIX əsrdə qarışıq xətlə yazılmış əlyazmalar qabaqkılardan xeyli çoxdur. Bu təkcə farsdilli deyil, eyni zamanda, ərəb və türkdilli əlyazmalara da aiddir.

Ərəb mənbələrindən qidalanan farsdilli əlyazma kitabları da xətt üslubunun xarakterik cəhətləri ilə fərqlənir. Buraya əsasən, orta əsr ilahiyyat, kəlam, fəlsəfə və fiqhdən bəhs edən,

müxtəlif təriqətlərin ixtilafli məsələlərini əhatə edən dini xarakterli kitablar daxildir. Bu cür kitablarda adətən, Qurandan, hədis toplularından və başqa mənbələrdən tez-tez iqtibas edilirdi. Belə hallarda, fars dilində olan əsas mətn “nəstəliq”, ərəb kəlamları isə “nəsx” xəttilə yazılır, hətta hərəkələr də qoyulurdu. Beləliklə, bir kitabda “nəstəliq”lə “nəsx” bir-birini izləyirdi. Kökləri orta əsrlərə gedib çıxan bu ənənə, XX əsrə qədər davam etdirilmişdir.

Qarışıq xətlə yazılan əlyazma kitablarının bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Nəstəliq + nəsx

1. “Tarixə-Cahanara” Məhəmməd Sadiq Mərvadi, üzünü köçürən: Mustafa b. Məhəmməd Əli b. Nəbi b. Mahmud b. Hacı Əbdülcabbar Əfəndi, köçürülmə tarixi: 18 dekabr 1806, (D-63).

2. “Töhfe-ye Çəfəriyyə” Məhəmmədrza b. Məhəmməd Cəfər b. Musa Rza Həmədəni, üzünü köçürəni: Rəfi b. Məşhədi Məhəmməd, köçürülmə tarixi: 1826, (B-1329).

Nəstəliq + şikəstə

1. “Əsəri-Əhmədi” Astarabadi Əhməd b. Taçəddin Həsən Seyfəddin, üzünü köçürən: Süleyman vələdi-Molla Manaf Şirvani, köçürülmə tarixi: 1835, (D-164).

2. “İxtiyarati-əyyam” Məhəmməd Bağır b. Məhəmməd Tağı Məclisi, üzünü köçürən: Molla Fətulla, tarix: 1841, üzünün köçürüldüyü yer: Şamaxı, (B-4904).

Nəsx + nəstəliq

“Tibb” Məhəmməd Əşrəf b. Şəmsəddin Məhəmməd Təbib; köçürən: Abdülkərim b. Hacı Məhəmməd Əli Xansari, tarix: 1839, (D-75).

Şikəstə + nəstəliq

“Osuli-Din” Seyid Kazım b. Məhəmməd Qasım Hüseyn Rəşti Gilani Hairi Şeyxi, köçürən: Məhəmməd Saleh b. Mirzə Məhəmməd Hüseyn, tarix: 1837, (S-3).

XIX əsrdə yaradılmış farsdilli əlyazmalarının yalnız bir qismi “nəsx”lə yazılmışdır. Bir qayda olaraq, “nəsx” xəttindən

poetik olmayan əsərlərin yazılışı üçün istifadə olunurdu. Bir sıra əlyazmaların səriştəsiz mədrəsə tələbələri tərəfindən yazılmasına baxmayaraq, onlarda orta əsr xəttatlığının ən gözəl ənənələri saxlanılmışdır. Bu fikri təsdiq etmək üçün əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasına müraciət edək:

1. “İlahi-namə” Əbubəkir b. İshaq Əttar Nişapuri, köçürən: Məhəmməd Saleh b. Mirzə Məhəmməd Hüseyn; tarix: 1837, (A-3).
2. “Hüsniyyə” Əbülfəth Razi; köçürəni: Molla Zülfuqar b. Əlixan, köçürülmə yeri - Bilgəh Bakı, (B-280).
3. “Əvbab-ül Cinan” Mirzə Məhəmməd Rəfiəddin b. Fə-tulla Qəzvini Vaiz; köçürən: Rza b. Məşədi Abbas, ta-rix: 1823, (S-678).
4. Həmin əsərin əlyazması, köçürən: Abbas Əli tələbeyi-İrəvani b. Molla Mehdi; köçürülmə yeri: Yerevan, (D-839).
5. Həmin əsərin başqa bir əlyazması, köçürən: Rəcəb Əli b. Hüseyn Əli, tarix: 1834, (S-563) və i.a.

Mədrəsə və məktəblərin səriştəsiz şagird-ustadlarının səli-qəsiz, adi xətti ilə yazılmış əlyazmalara da rast gəlmək olar. Bu əlyazmalar, əsasən, fars və ərəb dillərindədir. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrdə belə sadə xətlə yazılmış əlyazmalar ötən əsrlərə nisbətən xeyli çoxdur. Belə güman etmək olar ki, kitab çapının inkişafı, əlyazma kitabına marağı azaltmışdır. Bundan başqa, XIX əsrdə kitab işçilərinin - xəttatlar, rəssam və cildçilərin peşəkarlığı hazırlığı aşağı idi.

İndi isə ərəbdilli əlyazmaların xətt xüsusiyyətlərini nəzər-dən keçirək. 300-ə yaxın əlyazma kitabının xəttini araşdırdıq. Məlum oldu ki, klassik “altılıq”dan əsasən, “nəsx” saxlanıl-mışdır. Başqa xətt növlərindən yalnız ayrı-ayrı nümunələr vardır.

Xəttatlıq keyfiyyətlərinin aşağı düşməsinə baxmayaraq, XIX əsrdə də bir sıra gözəl tərtibatlı əlyazma yaradılıb. Buraya gözəl “nəsx”lə yazılmış bir neçə “Quran” kitabı aiddir. Təbrizdə yaradılmış, fars dilinə sətiri tərcümə edilmiş

“Quran” qırmızı mürəkkəblə “nəsx” xəttlə yazılmışdır (M-14). Kitab müx-təlif rəngli boya və qızılı su ilə bəzədilmiş ənənəvi frontispislə başlanır. Zəngin gül ornamentlərindən geniş istifadə edilmişdir.

Diqqəti çəlb edən ikinci kitabı (M-255) Məhəmməd Əli İbn Hacı Məhəmməd Sabir Təbrizi 1227-ci ilin şəvval (oktyabr-1812-ci il) ayında köçürmüşdür. Əlyazmanın tərtibatından aydın olur ki, “Quran” nüsxələrinə xas orta əsr ənənələri o zaman davam etdirilməkdə idi. Haqqında danışdığımız nüsxə bir qədər sonralar hazırlandığı üçün, müəyyən elementlər hər iki əlyazmada eynidir.

Ərəbdilli əlyazmaların əhatə etdiyi mövzular çox müxtəlifdir. Bu bərdə üçüncü fəsildə söhbət açmağı nəzərdə tutmuşuq. İndi isə, yazı cəhətdən onu qeyd edə bilərik ki, XIX əsrdə Azərbaycan ərazisində yaradılmış ərəbdilli əlyazmaların əksəriyyəti “nəsx”lə yazılmışdır. Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasından gətirəcəyimiz nümunələr bu fikri təsdiq edir.

1. Əl-İxtiyar Təlil əl-Muxtar; müəllif: Əbül-fəz Məcəddin Abdulla b. Mahmud b. Mədud Müsuli Buldaji, köçürən: Nurulla b. ustad Sadiq, köçürülmə tarixi: 1863, (D-791).

2. əz-Zəhhar ul-əsrar fi əl-nəhv, müəllifi: Məhəmməd b. Pir Əli Muhinəddin Birkəvi (Birkili), köçürən: İsa b. Molla Hüseyn Nəhəvi, tarix: 1880, (B-3958).

3. Həmin əsərin başqa əlyazması, köçürəni: Əbdürrəhman b. Molla Hüseyn Qazağı, tarix: 1871, (B-3764).

4. Şərh ilə Ənmuzac Zəməxşəri, müəllif: İradi Murtaza Əli, köçürən: Yəhya b. Molla Hüseyn Məcəuki, tarix: 1886, (B-3118).

5. Ənvar üt-Tənzil və Əsrar üt-Təvil; müəllif: Bədəvi Əbu Xeyr Nəsirəddin Abdulla b. Ömər Kadi, köçürən: Məhəmməd b. Məhəmməd, köçürülmə tarixi: 1826, (S-1008).

Nəsx və başqa xətt növlərinin nisbətini faizlə götürsək, təxminən belə bir mənzərə alınar: nəsx = 80-85; başqa xətt növləri = 15-20%. Farsdilli əlyazmalarla müqayisədə, burada gözəl xətlə yazılmış kitablar azlıq təşkil edir. Ərəbdilli əlyaz-

maların köçürülməsi zamanı bədii və kalligrafik problemlərin arxa plana keçirilməsi aydın hiss olunur.

Farsdilli kitabların xəttini tədqiq edərkən rast gəldiyimiz bəzi elementlər ərəbdilli əlyazmalar üçün də səciyyəvidir. Bu, ilk növbədə bir xəttin başqa birisi ilə (nəstəliq, şikəstə, divani və s.) qarışdırılmasında özünü büruzə verir. Ərəb “nəsx”ini təsvir edərkən, onun düz və meylli odduğunu mütləq qeyd etmək lazımdır. Bu cür elementlərdən qabaqlar olduğu kimi, XIX əsrdə də istifadə edirdilər.

Ərəbdilli əlyazmaların köçürülməsində “nəsx”dən sonra ikinci yeri “nəstəliq” tuturdu. 300 ərəbdilli əlyazma kitabının cəmi 30-u “nəstə’liq” xətilə köçürülmüşdür.

Divani, rüqə və süls xətlərilə köçürülmüş ərəbdilli əlyazma kitabları çox az da olsa, saxlanılmışdır:

1. “Şərh-i Ədəbül-bəhs” Məhəmməd b. Ömər Dərəndi, köçürən; Həsən b. Molla Xıdır b. Molla Aşur b. Hacı Humayun Şərəfeyn Hacı Həməzə əfəndi, köçürülmə tarixi: 1853, “rüqə” xətti ilə köçürülmüşdür, (B-1406).

2. “Haşiyə ulə əl-Fəfəidül-fənəriyyə” Gül Əhməd Fazil b. Məhəmməd b. Xıdır Cəmaləddin Ağdaşi Kirmasti Şirvani, “divani” xətilə yazılmışdır (məcmuədə 36b-92b vərəqlərini əhatə edir (B-4663).

3. “İzahül-mübhim min məani sulləm” Əhməd b. Əbdülmunim b. Xəyyam b. Yusif Dəmənhuri, köçürən: Məhəmməd b. Həməzə Maraği, köçürülmə tarixi: 1883, “süls” xətti ilə yazılmışdır. (S -910).

Ərəbdilli əlyazmalarda şikəstə elementlərindən istifadə edilməsi maraqlı doğurur. “Məlum olduğu kimi, “şikəstə” İranda Herat hökmdarı Mirzə Murtuz Qulu-xan b. Həsən-xan Şamlu (1688-ci ildə vəfat etmişdir) tərəfindən yaradılmışdır. “Şikəstə” qırıq, sınıq xətlə yazılmış stenoqrafiyanı xatırladır. Lakin bu xətt, tapdığı şan-şöhrətə görə Mirzə Murtuz Qulu-xanın yetirməsi və katibi olan, “Şəfiyyə” ədəbi ləqəbi ilə məşhurlaşan Məhəmməd Şəfiyə minnətdar olmalıdır (82, 53). “Şikəstə” elementlərindən ərəbdilli əlyazmalarda əvvəllər də

istifadə edildiyi güman olunur, lakin XIX əsrdən etibarən bu elementlər daha tez-tez və yerində işlədilməyə başladı. Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasından gətirdiyimiz nümunələr buna bir nümunədir.

1. “Şərh-i adabül-bəhs” Qarabaği Məhəmməd Hənəfi, Köçürəni: Məhəmməd b. Molla Sadiq b. Əli, köçürülmə tarixi: 1807, (B-3989).

2. “Üstürlab-i Şimali” Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə, avtoqraf, köçürülmə tarixi: 1851, (B-733).

3. “Şərh-e İsaquci” Hüsəməddin Həsən Kati, köçürən: Mamay b. Harun İlisuvi, köçürülmə tarixi 1884, (B-3121).

Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasında saxlanılan XIX əsr türkdilli əlyazma kitabları da xətt baxımından maraqlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsr, Azərbaycan yazı mədəniyyətinin inkişaf dövrü kimi əlamətdardır, belə ki, Azərbaycan dilində olan kitabların sayı sürətlə artırdı. Azərbaycanın XIX əsr yazı mədəniyyəti və ədəbiyyatı milli şüurun təşəkkül və inkişaf etdirilməsində mühüm dövr kimi qiymətləndirilir.

Ədəbiyyatla yanaşı, elmin başqa sahələri də inkişaf etdirilirdi. Kitab çapının yeni vüsət almasına baxmayaraq, XX əsrin əvvəllərində əlyazma kitabı ənənələri qalmaqda idi.

XIX əsrdə türkdilli əlyazma kitablarının yazı üslubu, əsasən iki istiqamətdə inkişaf etdirilirdi.

1. Nəstəliq

2. Şikəstə-nəstəliq

“Nəsx” xətti nadir hallarda işlədilirdi. Ayrı-ayrı xəttatlar, kalliqrafik, bədii üslublardan istifadə edirdilər. Belə işlərdən aşağıdakıları göstərə bilərik:

“Divan” Nəbati Əbdülqasım Məcnunşah Qaracadaği; üzünü köçürən: Əbdülməhəmməd Təbrizi; köçürülmə yeri, Təbriz, tarix: 1882 (B-651), şikəstə-nəstəliq.

“Hədiqətül-Süada” Məhəmməd Füzuli; üzünü köçürən: Zeynalabdin ibn Kərbəlayi Şərif, tarix:1816 (S-193), rüqə-

nəsx.

“Mülhəqat-i Dərbəndnamə” Süpehri Mirzə Cəbrayıl ibn İsrafil Dərbəndi, avtoqraf, tarix: 1891, (B-333), “təliq”.

“Gülşəni-Qüdsi” Qüdsi Mirzə Qasib ibn Əliqulu Bakui, avtoqraf, tarix: 1882, (D-184), “nəstəliq”.

“Şeyrlər” Qənnadi Mir Tağı Şirvani, avtoqraf, (B-1588), “şikəstə-nəstəliq”.

“Şeyrlər” Naci Hacı Mirzə Mehdi Gəncəvi, avtoqraf, (B-131) “nəstəliq-şikəstə”.

“Məcaül-münşaat” Hüsnu ibn Hacı Baba Əfəndi Nəxəvi, avtoqraf, tarix: 1887, (B-1524), “nəstəliq”.

“Divan” Şuan Mirzə Kərim ibn İsrafil Dərbəndi, avtoqraf, (D-28), “nəstəliq-şikəstə”.

O dövrdə poetik topluların - cünglərin tərtib edilməsi, bir ənənə şəklini almışdı. Belə məcmuələri tərtib edərkən, cüngləri əsasən, üç qrupa ayırırdılar:

Birinci qrup cüngləri tərtib edən şəxsin əsas vəzifəsi klassiklərin müəyyən əsərlərini sistemləşdirmək idi (məsələn, tək-cə qəsidə, qəzəl və ya rübai). Bu zaman, şeyrlərin xronoloji düzümünə xüsusi fikir verilirdi.

İkinci qrup cüngləri tərtib edən şəxs, klassik poeziyanın janr müxtəlifliyini nəzərə almadan, sevimli şairlərin əsərlərindən lazım olan parçaları seçib köçürürdülər.

Üçüncü qrup cüngləri köçürənlər tərtib etdikləri topluya, oxuduqları kitablardan özlərinə xoş gələn qəzəl və qəsidə parçalarını, bayatıları dağınıq şəkildə yazırdılar. (21, 4)

Bir qayda olaraq, çoxdillilik cünglər üçün xarakterikdir. İkidilli (Fars-Azərbaycan) cünglər daha geniş yayılmışdı. Təkcə Azərbaycan dilində şeyrlər toplanmış cünglər də vardır. 170 məcmuədən 25-də yalnız Azərbaycan dilində olan şeyrlər toplanmışdır. Qalan 145 kitabdakı şeyrlər fars və türk (əsasən, Azərbaycan) dillərindədir. Cünglərin yazılışında əsas üç xətt növü işlədilmişdir:

1. Nəstəliq
2. Şikəstə

3. Şikəstə-nəstəliq.

Haqqında danışdığımız məcmuələrin tərtibatında kursiv şəkilli yazı tətbiq edilirdi. Belə kitabların tərtibatçıları, bir qayda olaraq, öz qarşılıqlarına ayrı-ayrı şairlərin mövzu cəhətdən yaxın şeirlərini bir kitabda toplamaq məqsədi qoymuşdular. Buna görə də kitabın bədii tərtibatı onları az maraqlandırır. Bununla belə, bədii və xəttatlıq baxımından zövqlə bəzədilmiş bir neçə cüng nümunələri məlumdur. Bu fikri təsdiq etməkdən ötrə bir neçə misal gətirsək, kifayət edər:

1. Məcmuə (cüng) B-2258. Bu məcmuədə 75 şairin şeirləri toplanmışdır. Bunlardan bir neçəsinin adını xüsusi qeyd edək: Azər, Əciz, Elxani, Molla Hüseyn İrəvani, Fəqir Ordubadi, Əbu Əli İbn Sina, Nizami Gəncəvi, Şeyx Tusi, Şəms Təbrizi, Şeyx Bəhayi, Ürfi, Nəsimi, Sədi, Hacı Süleyman Səbahi və b.

Şeirlər şikəstə elementləri ilə zəngin olan gözəl nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bədii kalligrafiya mətnin müxtəlif formalarda yazılışı bir ahəngdarlıq təşkil edir. Ayrı-ayrı səhifələrdə şeirlər iki və ya üç sütunda köndələn yazılmış, sütunlar arasındakı boşluqlara şaquli istiqamətdə bayatılar köçürülmüşdür. Sətir və ya bayatıların mətnə bədii forma verən rombşəkilli yazılışı da bu kitab üçün səciyyəvidir. Məcmuə 1877-ci ildə köçürülmüşdür.

2. B-236 məcmuəsində Abdulla Bəy, Aşıq Qarabaği, Zakir

Qasım bəy, Mamo, Mirzə Əhməd, Mirzə Kərim bəy, Müştəq, Növraq, Ömər Xəyyam və başqaları daxil olmaqla cəmi 79 şairin şeirləri toplanmışdır. Mətn müxtəlif rəngli nazik kağızda şikəstə elementlərlə zəngin olan gözəl nəstəliq xətt ilə yazılmışdır. Bundan qabaq haqqında danışdığımız məcmuənin mətninin yazı düzümünü bu məcmuəyə də şamil etmək olar,

Üzünü köçürən: İskəndər Rüstəmbəyov, köçürülmə tarixi: 1881.

3. Şikəstə elementləri ilə zəngin nəstəliq xətt ilə işlənmiş

B-1367 əlyazması maraqlıdır. Mətnin yazılışında rombşəkilli formadan istifadə edilmişdir.

Xəttat: Rəhim ibn Mirzə Məhəmməd.

4. Qarabağda yaradılıb, əsas etibarilə, XIX əsr Qarabağ şairlərinin şeirlərini özündə toplayan M-237 məcmuəsi kalliqrafiya baxımından diqqəti cəlb edir. Məcmuədə 491 şairin – Vaqif Molla Pənah, Zakir, Zakir Qarabaği, Mehdiqulu xan, Nəvvab Ağa Mir Möhsün və b. şeirləri cəmlənmişdir. Kitabın mətni çərçivəyə salınmış, asan oxunan “nəsx”lə yazılmışdır.

Azərbaycanda köçürülmüş bir sıra türkdilli əlyazmalar təliq xətt ilə yazılmışdır. Bu xətlə yazılmış əlyazmalar filoloji və tarixi materialları əhatə edir. Bunların arasından diqqəti cəlb edən aşağıdakı əsərlərin adlarını çəkmək olar:

1. “Leyli və Məcnun” Füzuli Məhəmməd, üzünü köçürən: Ələsgər ibn Kərbəlayi Ağa, köçürülmə tarixi - 1837, (M-213).

2. “Divan” Sairi Zeynalabdin ibn Sadiq Şuşi, köçürən: Nəsrulla ibn Musa Rza Mərəndi, köçürülmə yeri: Mərənd, (B-1391).

3. “Divan” Əsgəri, köçürülmə tarixi 1869, (B-1347).

4. “Tarix-e Ənbiya və Xulafa və məşaxir-e Salayin və həvanin”, Hacı Əhməd Əfəndi, avtoqraf, yazılma tarixi və yeri: Qəbələ, 1813 (B-125).

5. “Qarabağ-namə” Mirzə Adıgözəl bəy, yazılma tarixi: 1862, (M-87).

6. “Qisas-əl Ənbiya”, xəttatı Məhəmməd ibn Hacı Kərim. Yazılma ili 1848, məkanı: Ağcayazı, (B-2820).

Səhifələrin bəzədilməsi və miniatür

Əlyazma kitabının yaradılması zamanı kitab işi ilə məşğul olanlar ayrı-ayrı kompleks işləri həyata keçirirdilər. Bunlardan birincisi, yuxarıda söhbət açdığımız kalliqrafiya işi idi. Səhifələrin tərtibatı isə mühüm əhəmiyyət kəsb edən işlərdən hesab edilirdi. Bədii kalliqrafiya və səhifələrin tərtibatı

əlyazma ki-tabının bir-birini tamamlayan və zənginləşdirən elementlərdəndir. X-XI əsrlərdə meydana çıxmış “əl-xətt nisf əl-ilm” (“Yazı - biliyin yarısıdır”) (45,355) kəlamı xəttatların yazısında səliqliyi, aydınlığı, mütənasibliyi və proporsionallığı qiymətləndirməklə yanaşı, həm də diqqəti mətnin bədii-estetik cə-hətdən tərtibatına yönəldirdi. Mətndəki əlavə bəzək-düzək kö-çürücü-ustanın səriştəsindən asılı idi. Mətnin düzgün yerləşdi-rilməsi, sütun və sətirlərin proporsional düzülüşü, xırda (cam) və ya iri (hafi) ölçülü xəttin seçilməsi - bütün bunlar səhifə-lərin dekorativ bəzək düzəyində nəzərə alınan əsas amillərdir. Əksər hallarda, yüksək bədii dekorativ səviyyədə bəzədilmiş səhifələr, xəttatların öz əl işləri olurdu. Əlyazmanın xəttatdan asılı olan bədii kamilliyini daha yaxşı qavramaq üçün E.Axundcanovun mülahizələrinə diqqət yetirək: “Xəttat kitabın icraçısı və konstruktoru idi. Onun vəzifəsi heç də kitabın yaradılmasında əsas iş hesab edilən yazı materialının köçürülməsi ilə bitmirdi, o həm də bütün xırdaqların kompozisiyasını işləyib hazırlayır, bəzək və miniatürlər üçün boş sahə və səhifələr buraxır, əlyazma kitabı üzərində miniatürçü-rəssam-müsavvirin və rəssam-dekurator-ləvvahın bütün gələcək işini müəyyənləşdirirdi”. (49, 40). Gətirilən sitat xəttatın işinin nə dərəcədə əhəmiyyətli və vacib olduğunu sübut edir.

Dini nəzəriyyə və əsərlərdə perspektivli rəsmlərin və insan təsvirinin qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alaraq, burada diqqət əsasən səhifələrin zəngin ornamental-dekorativ bəzəyinə verilir. Mübaligəsiz deyə bilərik ki, zəngin tərtibatlı cah-cəlallı kitablar əsasən müqəddəs “Quran”ın nüsxələri idi. Dekorativ səhifələr, zəngin frontispis, gözəl ünvanlar, “Quran” formulası həkk edilmiş xonçalar və bədii nişanlar belə kitablar üçün səciyyəvi olan amillərdir. (82, 118-119) Belə əlyazmaların dekorativ bəzəyinin əsas elementləri hər şeydən əvvəl, müxtəlif həndəsi naxışlardan, abstrakt təsvirlərdən, kölgəli təsvirlərilə zəngin olan nəbati yönümlü rəsmləri ilə seçilən zərif və incə ornamentlərdən ibarət olurdu. Ornament rəssamı mətnin əsas

struktur elementlərini nəzərə alır, müvafiq rəng və dekorativ naxışlardan istifadə edərək kitabın hər səhifəsini və onun haşiyələrini bəzəyir, ümumiyyətlə, əlyazmanın kompozisiya bütövlüyünü saxlamağa çalışırdı. Bir sözlə, XIX əsrdə orta əsr əlyazmasının tərtibatındakı elementlərdən istifadə edilirdi.

Məlumdur ki, XVI əsrdən başlayaraq, Azərbaycanda səfəvilərin zövqünə uyğun çox dəyərli əlyazmalar yaradılmağa başlandı. Başqa sözlə desək, XIV-XV əsrlərdə yazılmış əlyazmalarda işlənən naxış-bəzək ünsürləri artıq XVI əsrdə nüsxələrin tərtibatında tam dekorativ şəkil aldı. (82,35) Əlyazmaların tərtibatındakı zəngin elementlərə sonrakı əsrlərdə də rast gəlmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, tərtibat elementləri mətnin quruluşu ilə sıx surətdə bağlı idi. Poetik mətn çox vaxt haşiyəyə alınır, bəzən bir neçə sütunda, bəzən isə düzbucaq və ya romb şəklində köndələn vəziyyətdə yazılırdı. Səhifələrdəki mətn, bəzən simmetrik yerləşdirilmiş həndəsi fiqurları xatırladırdı. Bu baxımdan qitə, rübai və başqa lirik parçaların tərtibatı xüsusi maraq doğurur. Qəzəlin sonuncu beyti təxəllüslə, nəsr əsərlərinin bölmə və fəsilləri, giriş və nəticələri (xatimə) başqa üsullarla ayrılırdı. Bədii-estetik funksiyasından əlavə, əlyazma mətnlərinin bu cür tərtibatının başqa bir əhəmiyyəti də vardır: “Müəyyən əsərlərin tez gözə çarpması və mətnin məzmununu asanlıqla qavraması üçün, rəssam kitabın quruluşunu, ayrı-ayrı hissələrin dekorativ üsullarla bəzəyərək oxucunun nəzərinə çatdırırdı”. (78, 33).

Haşiyələrin və giriş səhifələrinin tərtibatında XVI əsrdə böyük məharət göstərmiş zər vuran ustaların (müzəhhib) rolu əvəzsizdir. Əlyazma səhifələrinin bəzədilməsində tətbiqi-dekorativ motivlərdən XIX yüzillikdə də geniş istifadə olunurdu. Ayrı-ayrı rəssamların işində mətnin dekorativ tərtibatının struktur elementləri və sahifələrin bədii bəzəyi aşağıdakı qaydada öz əksini tapırdı:

1. Mətnin, onun fəsillərinin və başqa kompozisiya-struktur elementlərinin tərtibatı.

2. Frontispis, xonça və ekslibris
3. Ünvan və başlıq
4. Səhifə haşiyələrinin ornamentlərlə bəzədilməsi.

Bu girişdən sonra, XIX əsr əlyazma kitabının tərtibatından ətraflı danışmaq yerinə düşərdi.

Orta əsr əlyazma kitabının bir çox struktur elementlərinə XIX əsr nüsxələrində də rast gəlmək olar. Buraya titul vərəqinin tərtibi, səhifələrin dekorativ bəzəyi, başlıq şəkilləri, frontispis və ünvanlar daxildir. Bəzi kitabların bütün səhifələri haşiyəyə alınmışdır. Əlyazmaların bədii tərtibatında orta əsrlərdə işlədilən rəngarəng boyalardan, naxış və qızıl suyundan, qızılı boyalardan sonrakı əsrlərdə də istifadə edirdilər. Bəzi ustalar köhnə tərkibdə bəzi dəyişikliklər etməklə yeni məhlullar alırdılar. Məsələn, bu sahədə tarixdən bizə, Mir Möhsün Nəvvabın (1833-1918) özünəməxsus işi məlumdur.

“Qatı mürəkkəbin axıcılıq qabiliyyətini artırmaq üçün, Nəvvab mürəkkəbə limon şirəsi qatmağı məsləhət görür. Əksinə, mürəkkəbi qatılaşıdırmaqdan ötəri ona, məhlulun artıq rütubətini özünə çəkən təbaşir qırığı əlavə etmək lazımdır”. (82, 25).

Araşdırmalardan məlum olur ki, XIX əsrin başlanması ilə əlyazmaların bədii tərtibatı xeyli sönükləşdi. Bunun səbəbini təkcə materialların keyfiyyətinin aşağı düşməsində deyil, həm də XIV-XVIII yüzilliklərdə mövcud olan məktəblərin davam etməməsində axtarmaq lazımdır. Bununla belə, XIX əsr əlyazmaları içərisində incə zövqlə tərtib edilmiş nümunələrə də rast gəlmək olar. Aşağıda bəzi nüsxələrin müfəssəl təsvirini veririk:

1. “Quran”ın əla tərtibatlı nüsxəsi, M-255, Təbrizdə hazırlanmışdır. Kitab parlaq, zəngin tərtibatlı frontispislə başlanır. Səhifənin kənarlarına rəngbərəng boyalarla və qızıl suyu ilə bitki ornamentləri çəkilmişdir. Mövcud bədii ünvanda surələrin adı qızıl suyu ilə yazılmışdır. İlk səhifədə olduğu kimi, bütün mətn boyu qızıl suyundan və ağ boyadan istifadə edilmiş-

dir. Əlyazmanın axırında da zəngin tərtibatı ilə nəzəri cəlb edən müfəssəl frontispis təkrar edilib. Mətnəki bütün surələrin adları mavi fonda qızıl suyu ilə yazılıb. “Quran” ayələri bir - birindən altıguşəli nişanla ayrılır.

2. “Quran”ın daha bir nəfis nümunəsi, M-14, XIX əsrin ortalarında naməlum usta tərəfindən işlənmişdir. İcra tərzinə görə bundan qabaq təsvir etdiyimiz nüsxəni xatırladır. Diqqətli araşdırma nəticəsində bu nüsxənin Təbriz məktəbinin məhsulu olduğu aşkar edilmişdir. Kitabın əvvəlində gül ornamentləri ilə bəzədilmiş frontispis vardır. Bundan qabaq haqqında danışdığımız əlyazma üçün işlədilən material və rənglərdən istifadə olunmuşdur. Maraqlı doğuran cəhət odur ki, bu əlyazmada “Quran”ın fars dilinə sətərlə tərcüməsi qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Surələrin adları qızıl suyu ilə deyil, qızılı zəmində kinovarla verilmişdir. Haşiyələrdə “cüz”lərin adları da eyni qayda ilə qızılı zəmində kinovarla yazılmışdır. Onu da qeyd edək ki, bu əlyazmanın bədii tərtibatı birinci təsvirini verdiyimiz əlyazmadan bir qədər zəifdir. Hər iki kitab sifarişlə hazırlanmışdır.

Biz XIX əsrdə Azərbaycan ərazisində yaradılan və Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasında saxlanılan bədii tərtibatlı “Quran”lardan cəmi iki misal gətirdik. XIX əsrdə “Quran”ın köçürülməsi və yayılması xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu iş maraqlı gündən-günə artırdı. Eyni zamanda “Quran” nüsxələrinin bədii tərtibatına çox böyük əhəmiyyət verirdilər. Həmin dövrdə hazırlanan daha bir neçə nümunə gətirək:

1. Quran (M-3), üzünü köçürən: İbn Məhəmməd Kazım Məhəmməd Rza, köçürülmə tarixi: 1871.

2. Quran, (M-35), üzünü köçürən: Qulam Məhiəddin, tarix: 1867.

3. Quran, (D-59), üzünü köçürən: Əsgər Əli. tarixi: 1818, hazırlanma yeri Novxanı (Bakı).

4. Quran (B-243), üzünü köçürən: Hacı Nəcəfqulu Səlyani, tarixi: 1850, hazırlanma yeri: Bakı.

5. Quran, (B-666), üzünü Hüseyin ibn Ağa Mir Cəfər Şir-

vani köçürmüşdür, 1856-cı ildə hazırlanmışdır.

6. Quran, (S-642) üzünü Məhəmməd Mustafa Əli vələdi-Kərbəlayi Yolçu Talışi köçürmüşdür, tarixi: 1829.

7. Quran, (D-557), üzünü köçürən: Molla İsmayıl vələdi-Qurban Əli Ordubadi, tarixi: 1849.

8. Quran (M-257), xəttatı Məhəmməd Şəfi Təbrizi, tarix: 1841.

9. Quran, (M-255), üzünü Hacı Məhəmməd Rza Təbrizi köçürmüşdür, tarix: 1812.

10. Quran, (M-222), katibi: Şeyx Əli b. Məhəmməd Bağır Təbrizi, köçürülmə tarixi: 1828.

Qeyd etmək lazımdır ki, bədii tərtibat poeziya və bədii əsərlər üçün daha dəbdə idi. Bu baxımdan, orta əsrlərdə olduğu kimi, XIX əsrdə də bir sıra bədii tərtibatlı kitablar nəfis şəkildə tərtib olunub. “Divan”lar, məsnəvilər, təmsil və hekayələr bədii tərtibatlı əlyazma şəklində saxlanılmaqdadır. Əlyazma kitabının bədii tərtibat ənənələrinə nəzər saldıqca, tarix boyu Firdovsinin “Şahnamə”, Nizaminin “Xəmsə”, Əmir Xosrov və başqa şairlərin əsərlərinin bədii tərtibatda bizə gəlib çatan maraqlı nüsxələrinin şahidi oluruq. (63,118-119; 70,6.85;141, 165, 176; 80,4; 109,8)

Bu gözəl ənənə XIX əsrdə davam etdirilmişdir. Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyası bu dövrdə yaradılmış, zəngin bədii tərtibata malik nümunələrlə zəngindir. Bu, ilk növbədə Nizami “Xəmsə”sinin (M-530) tam külliyyatına aiddir. Əlyazmanın sifarişlə hazırlandığı güman edilir. Hər dastanın başlıqları rəngbərəng boyalarla işlənmiş frontispislə başlayır. Ornamətlər həndəsi təsvirlərlə verilmişdir, mətn ikiqat haşiyə daxilində bir-birindən göy xətlərlə ayrılan dörd sütunda yazılmışdır. Dastanların və başlıqların adları qızıl suyu və rəngbərəng boyalarla kartuş (qalxana oxşar qrafik bəzək) üzərində həkk edilmişdir. Əlyazmanın I^b-2^a, 28^b-29^a, 106^b-107^a, 162^b-163^a, 222^b-223^a səhifələrinə frontispislər çəkilmişdir. Əlyazma Təbrizdə hazırlanmışdır.

Hafiz Şirazinin məşhur “Divan”ı müxtəlif ölkələrdə, o

cümlədən Azərbaycanda dəfələrlə nəfis şəkildə tərtib edilmişdir. XIX əsrdə tərtib edilmiş, bu baxımdan dəyərli olan bir neçə nüsxə barədə ətraflı məlumat vermək lazımdır:

a) “Divan” (M-223), 1839-cu ildə Qarabağda İbrahim b. Həsən tərəfindən köçürülmüşdür. Mətn adi qayda ilə haşiyələnmiş, iki sütunda yazılmışdır. Hər qəzəlin sonuncu beyti ayrıca sütunda yazılmış, haşiyəyə alınmışdır. Kitabın başlığı ənənəvi naxışla bəzədilmişdir.

b) Gözəl tərtib olunmuş başqa “Divan”ı (A-19) 1867-ci ildə Məhəmməd Əli ibn Məhəmməd Hüseyn köçürmüşdür. Titul vərəqəsində gül rəsmləri və ünvan vardır. Müxtəlif boyalardan, o cümlədən lacivərd və qızıl suyundan məharətlə istifadə olunmuşdur. Səhifənin kənarlarında həndəsi təsvirlər vardır.

Belə nümunələrin siyahısını artırmaq olar:

“Divan”, Nurəddin Əbdürrəhman Cami üzünü köçürən: Molla Pəhləvan Molla Lətif, köçürülmə tarixi: 1818, (S-358).

“Divan”, Mirzə Əbdülqədir Bidil Molla İsmət Pəhləvan Abbasi, tarix: 1815, (B-1926). Bu “Divan”ın başqa bir əlyazması, üzünü köçürən: Məhəmməd Nəsir, tarix: 1820, (D-294).

“Divan” Hafiz Şirazi, Əbdülkərim Salman b. Xanlar Mərdəkani adlı birisi tərəfindən sifarişlə Bakıda hazırlanmışdır, (B-5213).

“Divan” Əbdülməlik Bərxani Müzi Nişapuri, üzünü köçürən: Əbdülhüseyn İstəşənai, tarix: 1835, (M-332).

“Divan”, Əbhavəddin Məhəmməd Əli b. İshak Abiverdi Ənvəri, üzünü köçürən: Mir Məhəmməd b. Mir Zeynalabdin Lənkərani, tarix: 1843, (D-147).

“Divan”, Zahirəddin Əbulfəz Tahir b. Məhəmməd Fəryabi, üzünü köçürən: Əhməd b. Qurban Əli Təbrizi, hazırlanma tarixi: 1806, (B-3044).

Bədii ədəbiyyatla yanaşı, başqa məzmunlu əsərlər də (kitab işi üzrə) ustaların bədii yaradıcılıq obyektinə çevrilirdi. Bədii kitablara xas struktur elementlər (haşiyələrin çəkilməsi,

şairlərin bir neçə sütunda verilməsi, sonuncu beytlərin müxtəlif üsullarla nəzərə çarpdırılması, mətnin müxtəlif formalı yazılışı) əlyazma kitabına bədii forma verirdi. Elementlərin əksəriyyəti tez-tez təkrarlanır. Fərq icra tərzində, boyalardan ahəngdar istifadə edilməsində, naxış və ornamentlərin modifikasiyalarının dəyişdirilməsində özünü büruzə verir.

Bədii tərtibatlı "Təzkirə"lər içərisində Lütfulibəy Azərin "Atəşkədə" (S-680) və Bəhmən Mirzə Qacarin "Təzkireyi-Məhəmmədşahi" (M-24) əsərlərinin nüsxələri maraqlıdır. Əlyazmalar İnstitutunda Lütfulibəyin məşhur antologiyasının bir sıra nəfis tərtibatlı nüsxələri saxlanılır.

Antologiyada, haqqında məlumat verilmiş 842 şairdən 100-ü azərbaycanlıdır. Antologiyada, həmçinin, bu şairlərin yaradıcılığına tənqidi yanaşmaların da mülahizəsi verilmişdir. "Atəşkədə" təzkirəsində təkcə şair və nasirlərin deyil, tanınmış incəsənət xadimlərinin, hökmdarların da həyat və yaradıcılığının qısa xülasəsi, habelə bəzi tarixi və coğrafi məlumatlar öz əksini tapmışdır. (102, 29) Lütfulibəyin Əlyazmalar İnstitutunda M-240 şifrəsi altında saxlanılan antologiyasının ilk bədii tərtibatlı nüsxəsi müfəssəl frontispislə başlanır. XIX əsrdə yüksək bədii səviyyədə yerinə yetirilmiş bu iş Təbriz məktəbinə məxsusdur. Zərifliyinə və gözəlliyinə görə, bu kitab orta əsr əlyazma sənətinin məşhur işlərini xatırladır. Əksər hallarda ornamentlər iki rəngin - göy rəngli boya və qızıl suyunun ahəngindən yaradılır. Başlıq rəsmləri və ornamentlər səhifənin hər iki tərəfində, əsasən gül rəsmləri ilə zəngin fronton şəklində həndəsi təsvirlərlə verilmişdir. Ağ, mavi və qırmızı rəngdən çox istifadə edilmişdir. Bölmə və fəsillərin adları qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əlavələr qızıl suyu ilə işlənmişdir. Müqəddimənin ardınca təzkirədə haqqında söhbət gedən müəlliflərin adı yazılmış ənənəvi fehrəst yerləşdirilmişdir. Burada müəlliflərin adları bir-birindən qızıl suyu ilə işlənmiş dairəvi nişanlarla ayrılır. Mətn qızılı su ilə çəkilmiş ikiqat haşiyənin içərisində yazılmışdır. Ümumiyyətlə, əlyazma sifarişlə hazır-

lanmışdır. Bu əlyazma bədii dəyərlik baxımından Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasında XIX əsrin qiymətli nümunələri içərisində özünəməxsus yer tutur.

Bu qəbildən olan XIX əsr əlyazmaları hələ o vaxt əlyazma kitabının bədii tərtibatına yüksək qiymət verildiyini söyləməyə əsas verir.

S-680 şifrəli nüsxə bədii tərtibat baxımından yuxarıda söhbət açdığımız əlyazmaya çata bilməsə də, bu kitabda da bir çox maraqlı elementlər təkrar olunur. Əlyazmanın əvvəlində fronton şəklində tərtib edilmiş frontispis vardır. Haşiyələr Təbriz məktəbinə xas bir tərzdə nəbati ornamentlərlə bəzədilmişdir. Mövcud olan abstrakt təsvirlər qızıl suyu və müxtəlif rəngli boyalarla işlənmişdir. Mətnə edilən əlavələr də qızıl suyu ilə yazılmışdır.

Bəhmən Mirzənin qənirsiz xırda nəstəliq xətt ilə köçürülən “Təzkireyi-Məhəmmədsəhi” (M-24) kitabı xeyli maraq doğurur. Əlyazmanın Ərdəbildə avtoqrafdan yazıldığı ildə köçürüldüyü güman edilir.

Vaiz Kaşifinin “Əxlaqi-Möhsüni” (M-8) əsərinin bədii tərtibatı da diqqəti cəlb edir. Kitabın frontispisi “Atəşkədə” əlyazmasında olduğu kimi fronton şəkilli ənənəvi başlıqla başlanır. Ornamentlərin vurulmasında ənənəvi elementlərdən istifadə olunmuşdur. Bitki təsvirləri incəliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir. Tərtibat işlərinə xeyli qızıl suyu sərf edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əksər əlyazmaların tərtibatında ənənəvi elementlərdən istifadə edilmişdir:

- 1) Frontispis (qoşa vərəqdə və ya bir səhifə üzərində).
- 2) Fronton şəkilli çiçəklərlə bəzədilmiş başlıq (gül ornamentlərlə və ya abstrakt təsvirlərlə).
- 3) Üzərində müəllifin və əsərin adları həkk olunmuş möhürlü ünvan və kartuşlar.
- 4) Rəngarəng ornamentlərdən istifadə
 - a) bitki təsvirləri
 - b) həndəsi təsvirlər
 - c) abstrakt rəsmlər

Təbrizdə yüksək səviyyədə hazırlanmış əlyazmalar, orta əsr Təbriz məktəbi ənənələrin nə qədər davamlı olduğuna dəlalət edir.

Təsvirlərin keyfiyyəti və rəngarəngliyi bədii əlyazmanın tərtibatında iştirak edən ustaların səriştəli olması ilə yanaşı, əlyazmaların tərtibatına sərf olunan materialın yüksək keyfiyyətindən də asılıdır. Çox güman ki, belə əlyazmalara eyni texnologiya ilə hazırlanmış qızıl suyu, ağ və mavi boyalar və s. sərf edilmişdir. Ustalar texnologiyaya və boyaların hazırlanmasına ciddi riayət edirdilər.

Bəzi əlyazma kitablarının ornamentləri qızılı zəmində işlənmişdir. Bu baxımdan Sədi Şirazinin 1838-ci ildə köçürülən, A-807 şifrəsi altında saxlanılan "Divan"ı maraqlı doğurur.

Frontispis ənənəvi qaydada - başlıq rəsmlərilə tərtib edilmişdir. Ornamentlər, əsasən, göy və qırmızı rənglə vurulmuşdur. Mətni əhatə edən haşiyə qızıl suyu ilə çəkilmişdir.

Başqa bir əlyazmaya nəzər salaq: "Əbvabül-Cinan" Mirzə Məhəmməd-Rəfiəddin b. Fətulla Qəzvini Vaiz. D-90 şifrəsi altında saxlanılan bu əlyazma 1849-cu ildə hazırlanmışdır. Üzünü Məhəmməd Bəkir b. Kərbəlayi Nuri Məhəmməd Şamaxi köçürmüşdür. Titul vərəqində başlıq rəsmləri və içərisində əsərin və müəllifin adları yazılmış olan ünvan vardır. Ornamentlər həndəsi təsvirlərlə verilmişdir. Göy, qırmızı, tünd-göy rənglərdən və qızıl suyundan daha çox istifadə edilmişdir.

Fətəli-xan Səba Kaşaninin "Xudavəndnamə" (D-225) əlyazmasının başlıq rəsmləri abstrakt təsvirlərlə verilmişdir. Frontispisdəki möhürlü ünvan abstrakt gül ornamentlərlə bəzədilmişdir. Ornamentlər, əsasən, qızıl suyu, göy və qırmızı rənglərlə vurulmuşdur.

Miniatür sənəti orta əsr əlyazma kitabının tərtibatında əsas yerlərdən birini tutur. Kitabın ayrıca vərəqində işlənən miniatür, əlyazmalara bədii-estetik zövq aşıladığı üçün, bu proses əsrimizin əvvəllərinə kimi yaradıcı şəkildə davam və

inkişaf etdirilmiş bu sahənin özünəməxsus ənənələrini yaratmışdır.

Orta əsrlərdən başlanan bu yaradıcılıq – sənətkarlıq işinə Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə tələbat və marağ xeyli artdı. İsmayıl, I Təhmasib, II İsmayıl, I Şah Abbas saraylarında kitab sənətinin inkişafı üçün hər cür şərait yaradılmışdı. Məhz bu dövrdə Azərbaycan əlyazma sənəti özünün kamillik zirvəsinə yüksəldi və miniatür rəssamlığı əsaslı şəkildə təsdiq edildi. Bu dövrün seçilən rəssamlarından Qiyasəddin İbrahim Təbrizi, Qəvaməddin Təbrizi, Mirzə Əli Təbrizi, Qasım bəy Təbrizi, Sultan Məhəmməd Təbrizi, Sadıq bəy Əfşar, Mir Müsəvvir, Şahqulu Təbrizi və b. adlarını çəkmək olar. XIV-XVII əsrlərdə Təbriz məktəbinin böyük uğurları Herat və Şiraz məktəblərinin yaradılmasına və inkişafına əsaslı kömək göstərdi ki, bu heç də təsadüfi deyildir. (63,118; 90,16)

Müasir elmi araşdırmalar nəticəsində Azərbaycan miniatür sənətinin orijinallığı, onun Yaxın və Orta Şərq xalqlarının miniatür sənətinin inkişafında əhəmiyyətli və aparıcı rolu tam aydınlığı ilə üzə çıxır.

Orta əsr təsviri sənətinin xüsusi bir növü olan miniatür rəssamlığı ilk gündən ədəbi düşüncə tərzinin yüksəlişi ilə bağlı yaranmış və təşəkkül tapmışdır. Bu sənətin inkişafında Şərq poeziyası, xüsusilə süjetli əsərlər tükənməz bir mənbə kimi əvəzsizdir. Estetik tələbatın güclü olduğu orta əsrlərdə təkcə poeziya ilə kifayətlənmək qeyri-mümkün idi. Bədii-estetik idealın tamamlanması üçün, öz əksini əlyazmanın bədii tərtibatında tapan yeni elementə böyük ehtiyac vardı. Bu sənət növü tezliklə bütün müsəlman şərqində nüfuz qazandı. Miniatür sənəti xəzinəsinə Azərbaycan ustaları da öz layiqli töhfələrini hədiyyə etmişlər. “Yaxın və orta Şərq xalqlarının miniatür sənətində bir çox ümumi cəhətlər vardır. Bunlardan ən çox nəzəri cəlb edəni, bunların həm mövzu, həm də bu sənətin spesifikliyi ilə şərtləşməsidir” (90,5).

Bununla belə, Azərbaycan miniatür rəssamlığının özünəməxsus, orijinal xüsusiyyətləri vardır. Təcrübəli mütəxəssislə-

rimiz dəfələrlə bu məsələyə qayıtmışlar. “Əlyazma kitablarındakı miniatür-illüstrasiyalar azərbaycanlı ustaların əlyazmalarının tərtibatında Yaxın və orta Şərqi miniatürçülərinin təcrübə və nailiyyətlərindən istifadə etdiyini bir daha sübut edir. Azərbaycan miniatürçü-rəssamları dünya bədii mədəniyyət xəzinəsində özünə layiqli yer tutmuş, miniatür ənənələrini miras qoymuşlar”. (72,11)

Xüsusi yaradıcılıq sənətkarlığı tələb edən miniatür sənəti bir sıra mənəvi-psixoloji, etik-estetik kateqoriyaları da özündə birləşirdi. Hər bir miniatürçü mənsub olduğu xalqın bədii zövqünü, əxlaq-tərbiyə məsələlərini, zamanəsinin psixologiya-sını nəzərə almağa borclu idi. Yaranan miniatür əsərlər məhz bu keyfiyyətlərinə görə də bir-birindən fərqlənirdi.

“Orta əsr Azərbaycan rəssamları gözəl kitab illüstrasiyaları - miniatürlər yaratmışlar. Lakin bu sənət, gerçəklik elementlərinin şərti dekorativ təsviri çərçivəsində həyata keçirilirdi. Şərti xarakter daşması nöqtəyi-nəzərindən, təsvir edilən siluetin ifadəliyi və rənglərin məhdudluğu Yaxın Şərqi dekorativ tətbiqi sənətində öz əksini tapdı”. (82,165)

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və digər müsəlman Şərqi ölkələrinin xalqlarının miniatür sənəti dünyəvi mövzuları əks etdirən ədəbi ənənələrlə sıx bağlı idi. Bununla belə, Məhəmməd peyğəmbərin meracı kimi dini məzmunlu mətnlərin də təsvirinə yer verilirdi. Bu baxımdan aşağıdakı qaynaq diqqəti cəlb edir: Füzuli Məhəmməd. “Divan”. M-126, səh.12.

Məlum olduğu kimi, Məhəmməd peyğəmbərin qədd-qaməti çox vaxt örtük altında təsvir edilirdi. Lakin peyğəmbərin üzünün örtüksüz təsviri də az deyildir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, “müsəlman təsviri sənətində Məhəmməd peyğəmbərin obrazı iki üsulla təsvir edilirmiş: Peyğəmbərin üzünün cizgilərini qabarıq təsvir edən müsbət (“təşbeh”) və personajın simvolik jestlərini örtük altında təsvir edən mənfi (“tənzih”) növləri. Bununla belə, Məhəmməd peyğəmbərin təsvirinin tamamilə olmaması faktı da tədqiqatçıların nəzərindən qaçmamalıdır. Peyğəmbərin merac yerinə yetirilərkən təsviri tamamilə

olmaya bilər.

Buradakı atlı obrazı yoxluğa qovuşur. Bütün bunlara baxmayaraq, səhnə öz mənasını saxlamağa və illüstrativ funksiya daşımağa qadirdir". (142, 257-258)

Məlumdur ki, Azərbaycan miniatur sənətinin kamillik çağı XV-XVI əsrlərə təsadüf edir. Təbriz məktəbi başqa məktəblərin yaranışına və inkişafına müsbət təsir göstərən aparıcı mərkəzə çevrildi. Bu və ya başqa səbəb üzündən Türkiyədə yaşayan azərbaycanlı rəssamların əksəriyyəti XVI əsr türk miniatur sənətinin inkişafına güclü təsir göstərmişlər. Bu baxımdan XVI əsrin əvvəllərində və son 10-15 ilində İstanbul saray emalatxanalarında aparılan işə başçılıq etmiş Şahqulu və Vəli Canın xidmətləri böyük olmuşdur.

Hindistandakı monqol miniatur məktəbinin meydana gəlməsində Sultan Məhəmməd məktəbinin istedadlı rəssamı olan Mir Seyid Əlinin əməyi əvəzsizdir. Mir Seyid Əli, uzun zaman (1549-1570) Humayun və Əkbər imperatorlarının sarayında rəssamlıq işinə rəhbərlik etmişdir. Onun özünün əli ilə və rəhbərliyi altında XVI əsr monqol miniatur rəssamlığının şah əsərləri hesab edilən on iki cildli "Dastani-Əmir Həmzə" əlyazmasının dörd cildinə illüstrasiyalar çəkilmişdir. (90,34)

XVI əsrin əvvəllərində Heratdan və başqa mədəniyyət mərkəzlərindən Təbrizə köçüb gəlmiş miniaturçuların yaradıcılığından danışmaq yerinə düşər. Bu cür miniatur ustalarından Heratda anadan olmuş Kəmaləddin Behzad (1455-1535) və onun şagirdi Qasım Əlinin adlarını çəkmək olar. Behzad və Qasım Əlidən başqa, əsərlərində erkən səfəvi üslubundan istifadə edən xorasanlı rəssam Şeyx-zadənin də adını bu siyahıya daxil etmək olar. İsfahandan Təbrizə gəlmiş rəssam Əbdül-Əzizin əsərlərində bir yenilik, tərəvət duyulurdu. Təbriz sarayına İranda başqa şəhərlərdən gəlmiş miniatur ustaları siyahısına XVI əsrin 75-ci ilinə qədər Səfəvi sarayında işləmiş Ağa Mirek İsfahani, Heydər Əli Türbəti və onun oğlu Müzəffər Əlinin də adını qeyd etmək lazımdır.

Təbrizə başqa şəhərlərdən gəlmiş rəssamların yaradıcılığı,

onların əvvəlki işlərdəki fəaliyyətindən bir qədər fərqlənirdi. Bu, yerli məktəbin təsiri, saray zadəganlarının miniatur sənətinə olan tələbatı (dekorativlik, qızılbaş məişətinin elementlərindən istifadə və kompozisiyanın təfərrüatlarla zəngin olması) ilə şərtləşirdi. (82,237-240)

Qəzvin miniatur məktəbinin yaradılmasında Təbriz məktəbi son dərəcə həlledici rol oynadı. 1548-ci ildə paytaxt Təbrizdən Qəzvinə köçürüldəndən sonra, Azərbaycan rəssamlarının əksəriyyəti yeni paytaxta üz tutdular. Azərbaycan rəssamları burada da 1530-1540-cı illərdə Təbrizdə qazanılan bədii meylləri inkişaf etdirməkdə davam etdilər. (90,34-35)

XVII əsrdən etibarən, əlyazma kitabının tərtibatı ilə yanaşı miniatur sənəti də böhran keçirməyə başladı. Buna səbəb Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyət idi. XVII əsrdə Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə, tezliklə uzun sürən ciddi iqtisadi durğunluq dövrü başlandı. Daxili ticarət birdən-birə sürətlə aşağı düşdü, xarici ticarət əlaqələri xeyli zəiflədi. İrriqasiya sistemi yox dərəcəsinə endi, hakimiyyət mərkəzi dövlətin nəzarətindən çıxmağa başladı. Əyalət rəhbərləri əsrin axırına yaxın sərbəstliyini saxlamaq iqtidarını itirir, vəzifəni yalnız adda qoruya bilirdilər. Bir sözlə bütün imperiya kəskin təsərrüfat böhranı ilə əhatə olunmuşdu. Tam dəyərli pulun dövriyədən çıxması mal mübadiləsi və daxili bazar ticarətini çətin vəziyyətə salan başlıca səbəblərdən idi. (114,214)

Böhran XVIII əsrdə eyni qayda ilə hökm sürdüyündən miniatur sənətində yaranmış çətin vəziyyət XIX əsrdə də eyni şəkildə müşahidə edilir. XIX əsrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni və mənəvi estetik həyatında keyfiyyətə yeni elementlər peyda olmağa başladı. Kitab çapının inkişafı ilə əlaqədar olaraq, Avropa xalqları ilə sosial və mədəni əlaqələr genişlənir, bu istiqamətdə bir sıra mühüm işlər görülür. By cəhətdən ötən əsr rəssamlarının yaradıcılığı diqqəti xüsusi cəlb edir. İnstitutumuzda saxlanılan xeyli qiymətli sənədlər xüsusilə Mirzə Qədim İrəvaninin portretlərində, Mir Möhsün Nəvvabın, Əvəz Əlinin, Nəcəf Qulunun kitab

illüstrasiyalarında klassik miniatürün ənənəvi formaları ilə Avropa rəssamlığının bəzi realistik xüsusiyyətləri ilə orijinal bir ahənkdarlıqla vəhdət təşkil etməsi buna parlaq sübutdur.

Araşdırmalar göstərir ki, kalliqrafiya və ornamentalistika Azərbaycanın demək olar ki, hər yerində inkişaf etdirilirdi. Cənubi Azərbaycanda bu sənət növü ilə ornamentalist Ağamir Gülüstən Təbrizi (vəfatı: 1887-ci il), xəttatlar Mirzə Razi (vəfatı 1911-ci il) və Mirzə Əli Əfşar məşğul olurdu.

Bu baxımdan Şuşa şəhərində yaşayıb-yaratmış alim, şair, müəllim, rəssam, musiqişünas Mir Möhsün Nəvvabın (1833-1918) yaradıcılığı çox maraqlıdır. Şuşa, şair və xanəndə, musiqiçi və rəssamlar beşiyi kimi ad qazanmışdır. Şamaxı kimi, Şuşa da Azərbaycanın musiqi-şeyriyyət mərkəzinə çevrilmişdi. Şuşanı haqlı olaraq Yaxın Şərqi dahi şairlərinin vətəni olan Şirazla müqayisə edirdilər. (66,43)

Bütün bunlar bir daha sübut edlir ki, XIX əsr Azərbaycan yeni mədəni inkişaf yoluna düşsə də, klassik ənənələr üslubuna daha çox meyl edir, klassik sənət nümunələrinin tərtibi, qorunması ilə məşğul olur, XIX əsrə xas olan abidə və kitabələr, qiymətli sənət, əlyazma nümunələrini gələcək nəsələ çatdırılması üçün xüsusi yollar axtarırdılar. Məlumdur ki, XIX əsrdə Şuşada saysız-hesabsız yaradıcılıq məclisləri fəallıq göstərirdi. Məsələn, musiqiçilər məclisi (rəhbəri - Hacı Hüsü və M.M.Nəvvab), xəttatlar məclisi (rəhbəri-Kərbəlayi Rəfi Xan), xanəndələr məclisi (rəhbəri - Hacı Hüsü), xəttatlar məclisi (rəhbəri – Məşədi Əkbər Muxtarov), ornamentalistlər məclisi (rəhbəri – Kərbəlayi Səfər Əli və M.M.Nəvvab), meşarlar məclisi (rəhbəri Kərbəlayi Səfi xan) və bir çox başqa məclislər. (41,13) M.M.Nəvvaba gəlincə o, bir çox sahələri bilən sənətkar idi.

Azərbaycan kitab sənətinin inkişafında onun xüsusi rolu vardır. Bu işin ustadı olan M.M.Nəvvab kitablara bədii tərtibat verməyə, onlara illüstrasiyalar çəkməyə hələ yeniyetmə ikən başlamışdır. Kitabın mahiyyətinə uyğun olaraq əsərin daha emosional, oxucuya güclü təsir göstərməsi, onun

zövqünü oxşaması üçün hər bir illüstrasiyaya aid məxsusi rəng ahəngi seçirdi.

M.M.Nəvvabın bədii yaradıcılığının, çəkdiyi rəsmlərin XIX əsr Azərbaycan təsviri sənət tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm tədqiqat mənbəyi olması inkar edilməzdir. (120,11-12) Digər tərəfdən M.M.Nəvvab sənətinin ümumən XIX əsr mədəniyyətinin mühüm bir qolu kimi dəyərləndirilməsi də həqiqət olaraq qalır. Bu baxımdan miniatür sənətinin inkişafı ilə yanaşı əlyazma kitabının tərtibatı və inkişafında Mir Möhsün Nəvvabın böyük rolu olmuşdur. O öz əlyazma kitablarının xəttatı, rəssam-ornamentalisti və miniatürçüsü olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, orta əsrlərə məxsus dini mövzulu əlyazmalarda miniatür sənəti nümunələrindən istifadə edilmirdi. Bununla belə, nadir hallarda, bəzi əlyazma kitablarının ayrı-ayrı səhifələrində belə miniatürlərə rast gəlmək olar. Bu səpki əsərlərdən dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin divanında (M-216) "Məhəmməd peyğəmbərin meracı" adlı kitabın 12-ci səhifəsində verilmiş miniatürü, M.M.Nəvvabın "Bəhr ül-Xəzan" (1864-65-ci illər) (M-147) poemasına çəkdiyi miniatürlər əsil sənət nümunəsi kimi qeyd etmək olar. Mir Möhsün Nəvvabın bu poemasında Kərbəla müsibəti, şiələrin üçüncü İmamı Hüseynin və onun yaxınlarının şəhadət səhnəsi təsvir olunur. Əlyazmanın beş səhifəsində (23b,46a,55b,60a, 63a vər.) canlı döyüş səhnələrinin təsviri verilmişdir. Bu təsvirlərin real hadisələri əks etdirilməsini qeyd etmək lazımdır.

M.M.Nəvvabın bu sahədəki ustalığı, Firdovsinin məşhur "Şahnamə" kitabının tərtibatı ilə bir daha təsdiq edildi. (Firdousi Əbülqasim. "Şahnamə", şnfr XVI-1465/5692).

1850-ci illərdə o, rəssam Əli Qulunun Firdovsinin "Şahnamə" kitabındakı litoqrafik illüstrasiyaları üzərində yaradıcı iş apardı. Kitabın məzmununu nəzərə alan M.M.Nəvvab hər bir illüstrasiyaya daha cazibədar və emosional görünüş verən rəng çalarlarından istifadə etmişdir. (120,11) Kitabda 59 illüs-

siya(20;22;27;36;38;56;69;71;78;86;91;99;104;112;122;132; 138;151;157;167;170;171;176;183;192;201;213;224;235;247; 250;258;262;269;277;281;295;302;308;319;324;335;360;367; 379;396;405;415;421;458;466;476;492;495;507;524;526 səh.) üzərində iş aparılmışdır. Bunların arasında aşağıdakı səhifələrdə verilmiş təsvirlər nəzəri cəlb edir: 20, “Cəmşid saray əyanlarının əhatəsində”, 22, “Zöhhak saray əyanlarının əhatəsində”, 36, “Mənuçöhrin Turla müharibəsi”. 51, “Nouzərin Əfrasiyabla müharibəsi və Dağıstana qaçması”. 69, “Rüstəmin Əfrasiyabla döyüşü”. 78, “Rüstəmin Ağ Divi öldürməsi”. 91, “Rüstəmin Gavusla döyüşü”. 104, “Rüstəmin Söhrabı öldürməsi”. 112, “Səyavuş od sınağına məruz qalır”. 183, “Rüstəmin Elkabusla döyüşü”, 192, “Rüstəmin çin xaqanı ilə döyüşü”, 281, “Zərdüş Keştəsb və İsfəndiyarla”. 319, “Rüstəmin İsfəndiyarla döyüşü”. 405. “Bəhram hakimlərlə sarayda”. 495, “Bəhramın Xosrovla döyüşü”.

Qeyd edək ki, Nəvvab bu kitabında orta əsr əlyazma kitabı üçün ənənəvi sayılan bir sıra əlvan ünvanlar işləmişdir. Məsələn, üçüncü səhifədə sulu boya ilə gül və quş təsvirləri verilmişdir, gül kompozisiyasının mərkəzində isə əsərin və müəllifin adı, kitabın harada və nə vaxt hazırlandığı göstərilmişdir. On beşinci səhifədə ornamental haşiyə içərisindəki medalycunun mərkəzində birinci fəslin adı yazılmışdır. Bundan başqa, 2, 4, 5, 16, 171, 280, 281, 533-cü səhifələrdə də rəngarəng ornamentlər işlənmişdir.

Miniatur sənətinin ənənəvi formalarından əlyazma kitabının tərtibatı işində yeni bədii obraza keçirilməsi, məşhur Azərbaycan şairəsi Xurşud Banu Natəvanın (1830-1897) əsərlərində öz geniş əksini tapmışdır.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Natəvanın divanı bizə tam şəkildə çatmayıb. Əlyazmalar İnstitutunda M-117 şifrəsi ilə Xurşud Banu Natəvanın gözəl tərtib edilmiş albomu vardır. Miniatur sənətinin gözəl nümunəsi olan bu albom, Natəvanın təkə şairə deyil, eyni zamanda rəssam-miniaturçu və gözəl əl qabiliyyətinə malik olduğunu sübut edir. Cildin açıq sarı

rəngli zəminində şairə bacarıqlı əlləri ilə işin yaradılma tarixini (müsləman tarixi ilə-1304-cü il) rəngbərəng saplarla naxışla tikmişdir. Cildin əks tərəfində kitabın yaradılma tarixi (miladi tarixi ilə 1886-cı il) üz qabığının əsas mənzərəsi saxlanmaq şərti ilə salxım söyüd naxışlı bəzək tikilmişdir.

Albomdakı bütün şeirlər məzmununa uyğun mənzərələrlə, gül, quş, heyvan və başqa təbii təsvirlərlə müşayiət olunur. Bu gözəl miniatür mənzərələr, xüsusilə Bakını xatırladan dəniz sahili (səh.185) real üslubda işlənmişdir. Ə.Cəfərzadənin fikrincə, real mənzərə təsviri verməkdə “Natəvan öz sələflərini, müasirləri olan rəssam-miniatürçüləri xeyli geridə qoymuşdur”. (66,52)

Nizaminin “Xəmsə”sində işlənmiş miniatürlər həm kəmiyyətcə, həm də bədiilik baxımından əsas yerlərdən birini tutur. “Belə bir mülahizə vardır ki, miniatürün sayına görə Nizami əsərlərinin əlyazmaları, yalnız Firdovsinin “Şahnaməsindən geridə qalır”. (70,6) L.N.Dodxudoyeva “Orta əsr miniatür rəssamlığında Nizami poemaları” kitabında yazır: “Nizami poemalarının 427 miniatürlü əlyazması aşkar edilmişdir”. (70,83) “Nizami Gəncəvi poemalarındakı miniatürlərin indeksi XIV-XIX əsrlər arası çəkilməmiş 338 süjetli lüğətlə müəyyənləşdirilir, bu isə 245 kitabda 3360 miniatür deməkdir”. (70,101)

Məşhur “Xəmsə”nin səhifələrini təsvirlə bəzəmək ənənəsi XIX əsrdə də davam etdirilmişdir.

Bu dövrdə M.M.Nəvvabın yaradıcılığında müşahidə olunduğu kimi, miniatürlərin daşçaplı kitabların səhifələrində işlənməsi diqqətəlayiqdir. Bu baxımdan Hacı Mirzəbaba Xonsarının 1859-cu ildə Nizami “Xəmsə”sinin ayrı-ayrı beş poeması - “Məhzən ül-əsrar – 1 ədəd”, “Xosrov və Şirin – 13 ədəd”, “Leyli və Məcnun – 11 ədəd”, “Həft Peykər – 14 ədəd”, “İskəndərnamə - 10 ədəd” üzərində işlədiyi 49 miniatür maraqlı doğurur. (29^A, 6-10)

Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasında miniatür təsvirlərlə bəzədilmiş bir sıra başqa kitablar da vardır. Bunlardan

1829-cu ildə Əsədullah ibn Ağa Hadi tərəfindən köçürülmüş “Nuşafərin və Gövhərtac” (M-33) folklor abidəsini göstərmək olar. Bu kitabın rəssamı Usta Qənbər Qarabaği, yaradıldığı yer Qarabağın Şuşa şəhəridir. Kitabda 23 rəngarəng miniatür işlənmişdir. 5^b, 7^a, 13^b, 18^a, 20^b, 26^a, 28^a və b. vərəqlərdəki miniatürlər bədiilik baxımından başqalarından fərqlənir. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar: “Adil şahın Fəyaz Abidlə görüşü”, “Sultan İbrahim tac qoyma mərasimi”, “İbrahim Nuşafərinlə görüşmək üçün Suriyaya gəlişi”, “Sultan İbrahimin yatmış Nuşafərinin yanına gedib, onunla üzüyünü dəyişdirməsi”, “Nuşafərinin Sultan İbrahimlə ilk tanışlığı”, “Sultan İbrahimin Nuşafərinin pərəstişkarları ilə döyüşü”, “Sultan İbrahimi xilas edən Nuşafərin”, “Nuş çayından Nuşafərinin naməlum qüvvələr tərəfindən oğurlanması” və b., 29^b, 32^a, 33^b, 40^a, 47^b, 50^a, 53^a, 58^a, 66^b, 70^b, 80^b, 86^a, 90^a, 98^a səhifələrdə olan miniatürlər.

Mir Aqıl Kövsərinin “Fərhad və Şirin” (M-29) kitabı da maraqlı miniatür təsvirlərilə bəzədilmişdir. Əlyazmanı Murtuza Qulu xanın sifarişilə xəttat Məhəmməd Əli ibn Məhəmməd İbrahim 1829-cu ildə şikəstə xəttilə köçürmüşdür. Kitabın 25^b, 35^b, 43^a, 94^b, 102^a, 115^a, 131^a, 136^a, 141^b vərəqlərində “Fərhad Arana məktub göndərir”, “Fərhadın Şirinlə görüşü”, “Fərhadın Şirinlə baxçada görüşü”, “Fərhad Şirinin qəsrinə gəlir”, “Fərhad çiyinlərində atlı qadınla”, “Zal Şirinin ölüm xəbərini Fərhadı yetirir”, “Şirin Şapurla məsləhətləşir”, “Xosrovun ölümü”, “Şüriyyənin tac qoyma mərasimi” mövzularında 9 miniatür çəkilmişdir.

Əlyazmalar İnstitutunda “Kəlilə və Dimnə”nin Azərbaycan dilində olan iki nüsxəsi saxlanılır. Həmin kitablardan aydın olmuşdur ki, bu əsər türk dilinə (Azərbaycan dili nəzərdə tutulur) “Ənvəri-Süxeyli” əsərindən tərcümə edilmişdir. 1809-cu ildə əsl Şirvandan olan Əvəzəli ibn Səfiqulu tərəfindən köçürülən M-145 əlyazmasının mətni daha dolğundur. M-149 şifrəsi altında saxlanılan ikinci kitab cırılmış vərəqləri olan cildsiz əlyazmadır. Mütəxəssislərin fikrincə əlyazma 1807-ci

ildə Cənubi Azərbaycanda köçürülmüşdür. (31, 24-26). Hər iki kitab miniatürlərlə zəngindir. Bədii məziyyətlərinə görə M-149 əlyazmasının miniatürləri daha güclüdür və XIX əsr təsviri sənət tarixinin öyrənilməsində tədqiqat obyektinə çevrilə bilər.

Bu kitablarda, icrası ənənəvi üslubdan kənara çıxan 110 təsvir işlənmişdir ki, bu da miniatür sənətinin səviyyəsinin enməsi ilə əlaqədardır.

Cild

XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitablarının tədqiqi və araşdırılması zamanı xəzinəmizdə saxlanılan əsərlərin uzun ömürlü olması və gələcək nəsillərə saxlanılması məsələsi diqqətimizdən kənarda qala bilməzdi. Biz bu qənaətə gəldik ki, əlyazma kitabı ilə bağlı bütün məsələlər onun saxlanılmasını təmin edən cildlə başa çatır. Cild kağızı bütün təsirlərdən, toz, rütubət və həşaratlardan qoruyur. Orta əsr kitab ustaları cildin bu əsas funksiyası ilə kifayətlənmirdilər. Əlyazma kitabının cildlənməsi maraqlı peşəyə çevrildi, cildin bədii tərtibatı, kitab sənətinin digər formaları kimi estetik nöqteyi-nəzərdən böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Bu səbəbdəndir ki, kitabın cildlənməsinə xüsusi fikir verilirdi. Cildçilərin zərgərlərlə birgə əməyi nəticəsində nadir bədii cildlər göz oxşayırdı. Karton (səhhaf) və dəri (mücellid) cildlər üzrə mütəxəssislərin adlarına bir sıra orta əsr mənbələrində rast gəlmək olar. (173,89; 81, 49)

A.B.Xalidov "Ərəb əlyazmaları və ərəb əlyazma ənənələri" adlı kitabında yazır: "Çildçi-ustaların adlarına mənbələrdə və ya cildlərin özündə rast gəlmək olar; lakin irsi cildçi (əs-səhhaf) ləqəbli adamlar da vardı. Təkcə "Fəhrest"-in müəllifi IX-X əsrlərdə yaşayıb-yaratmış cildçilərin adını xüsusi vurğu ilə qeyd edir: Məmun kitabxanasında çalışmış İbn Abdal Xariş, Şəfatül Mikrad Ucayfi, Əbu İsa Şiran, Dimyaül Əsar b.

Həcəm və b". (137,177)

Cildin hazırlanmasında karton, dəri və tumacdan istifadə edilirdi. Bu işə ən çox müxtəlif üzlüklü karton sərf olunurdu. Üzlüyün həm daxili, həm də xarici tərəflərinin ənənəvi tərtibat qaydası mövcud idi. Cildin kötüyü qara, qəhvəyi və s. rəngli dəri və ya tumacdan hazırlanırdı. Səhifələrin daha möhkəm qorunması üçün tərtibatı üzlüklərin tərtibatına uyğun olan qalpaqdan istifadə edilirdi. A.B.Xalidov yazır: "Müsəlman cildinin seçilən cəhətlərindən biri onun sol üzünün iki hissədən ibarət qalpaqla davam etdirilməsidir. Bu iki hissədən biri, kitabın kənarının eni və uzununa uyğun gələn düzbucaqlı, ikinci hissə isə sağ üz qabığına daxil olan beş bucaqlı formasındadır. Qalpaq səhifələrin kənarının qorunması və kitabın örtülü vəziyyətdə saxlanılmasında ən yaxşı vasitədir". (137,178) Bu baxımdan cild məsələsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər olsa da, əsas fikir əlyazmaların özündən çıxış edib mülahizələr yürütməkdir. İnstitutun XIX əsrə aid əlyazmaları fonunda saxlanılan küllü miqdarda əsər onların diqqətlə nəzərdən keçirilməsi bu sahəni ayrıca tədqiqat işinin mövzusu olduğunu təsdiq edir. Məsələn, A.Qaziyev qeyd edir ki, təxminən XVI əsrdən başlayaraq əlyazma çildlərinin bəzədilməsində laklı rəssamlıqdan da istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu laklı cildlər, bayır tərəfdən yapışqan və ya laklı boyalarla işlənmiş zəngin ornamentəl naxışlı, levkasla örtülmüş karton qapaqlardan ibarət idi. Sonra qapaqlar yağlı lak örtüyü ilə boyanırdı. (82,324) Bizə görə haqqında danışdığımız ənənə, sonrakı yüzilliklərdə də təşəkkül tapmış, əsrimizin əvvəllərinə kimi davam etdirilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, dəri qapaqların içəri hissəsi cürbəcür tərtib edildi. Qapaqların səthinin kənarları, adətən, xətlərlə haşiyələnirdi. Haşiyənin içərisindəki geniş sahə, bəzən bütün səth boyu, bəzənsə orta və kənarlardan ornamentlərlə bəzədilirdi. Adətən küncələrə ştempel basmanaxışı ilə vinyetkalar vurulurdu. Qapağın üzünün tərtibatında həndəsi fiqurlardan (ulduzlar, romblar, dairələr, hər cür çoxbucaqlılar) istifadə olunur, onların düzgün

seçilməsi, uyğunluğu və əlaqəsi, ümumi zəmində hər bir xırdalığın nəzərə çapdırılması, fiqurlar arasındakı boş sahələrin simmetrikliliyi və nəhayət bu boş sahələrin doldurulması (ştempel basmanaxışla, qızılı və tutqun seçilən nöqtələrlə, qızılı dairələrlə) nəzərə alınır.

Cildin daxili səthinin zəngin tərtibatına laklı cildlərdə rast gəlmək olur. "Dəri üzüklü cild qapaqlarının daxili tərəfinə adətən kağız, bəzən isə dəri çəkilirdi. İçəri tərəfin ornamentlərlə nadir hallarda bəzədildiyindən, qapağın xarici səthi daha cazibədar olurdu". (137,180)

Dəri üzülüyn dekorativ naxışlarından danışarkən, bunun soyuq basmanaxış üsulu ilə işləndiyini qeyd etmək olar. Romb şəklində olan medalyonların orta hissəsi turunc və ya Şəmsə adlanırdı. (82,320)

Herat bədii əlyazmasına xas olan qabarıq qızılı basmanaxış geniş yayılmağa başladı. A.Semyonov göstərir ki, hər iki qapağın səthi əvvəl yumurta ağı və zəylə, sonra saf qızilla örtülürdü. Bundan sonra üzərində dərin naxışları olan bürünc şamp lövhəsi qapağın üzərinə basılırdı. Müəllif qeyd edir ki, qapağın üstünü qalın mərmər lövhə ilə örtükdən sonra, içəri tərəfi açır, çuqun toxmaqla möhkəm vururdular. Nəticədə, cildin bir qədər nəmtəhər olan qapağına müvafiq dərin basmanaxış həkk olunurdu. (121, 172)

Ümumiyyətlə, əlyazma kitabının digər bədii elementlərinə tam uyğun gələn estetik ehtiyaclar da cild sənətində öz geniş əksini tapdı. XX əsrin başlanğıcana qədər Azərbaycan ustaları bu sənət növünün inkişafında böyük rol oynamışlar. Əlyazma tərtibatının ümumi səviyyəsinin aşağı düşməsinə baxmayaraq, XIX əsrdə üzərinə bir sıra milli ənənəvi elementlər həkk edilmiş çoxsaylı bədii cildlər yaradılmışdır. Bütün bunlar, XX əsrin əvvəllərində əlyazma kitabının bədii tərtibatına yüksək qiymət verildiyini sübut edir.

Ümumi təsvirdən sonra, konkret olaraq, XIX əsrdə geniş yayılmış cild növlərindən söhbət açaq. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, cild sənəti ustalarından bir çoxunun adı cildə göstəril-

mədiyindən bizə məlum deyildir.

Qara, qəhvəyi, tünd qəhvəyi rəngli dəri üzlüklü möhkəm kartondan hazırlanmış cild, bədii cild sənətinin ən geniş yayılmış növlərindən hesab edilir. Dərinin xarici səthi, basmanaxış xətlərlə işlənmiş haşiyəyə alınır. Burada rombşəkili, eləcə də düzbucaqlı formasında olan medalyonlardan istifadə edilir. Belə medalyonlar, hər cildə, əksər hallarda üç ədəd işlənirdi. Məsələn: “Divan” Nurəddin Əbdürrəhman Cami, hazırlanma tarixi: 1818 (S-358) “Divan” Əfzələddin Bidil İbrahim b. Əli Xaqani Şirvani, tarix: 1849, (S-173). “Əvbab-ül-Cinan” Mirzə Məhəmməd Rəfiəddin b. Fətulla Qəzvini Vaiz, tarix: 1843 (D-355). Lakin cildlərdə üçdən artıq medalyonlara da rast gəlmək olar. Məsələn: “Tənbi-ül Qafilin” Bəhaəddin Məhəmməd b. İbrahim Təbrizi, tarix: 1873, (B-2636) “Cüng”, (B-5214), “Ketab dər bareyi osuli-din” Ramazan b. Əli Əsgər. (A-258)

XIX əsrdə Azərbaycanda yaradılmış əlyazma kitablarından 1000 nüsxəni gözdən keçirdib, bu dövrün cild sənətini araşdırarkən, ötən əsrlərin bu sahədəki nailiyyətlərindən XIX əsrdə istifadə edilməsinin şahidi oluruq. Dəri üzlüklü qalın karton cildlərdən daha çox istifadə olunurdu. Təkcə dəri və ya yüksək keyfiyyətli tumacdan olan 185, dəri üzlüklü qalın kartondan hazırlanmış 156, çiçək, bitki ornamentlərlə bəzədilmiş 29, parça üzlüklü 47, “Qələmdani” (lak örtüklü) tipli 22, qalpaklı cildi olan 15 əlyazma kitabı nəzərdən keçirdiyimiz 1000 nüsxəyə daxildir. Qalın kartondan hazırlanan üzlüksüz 110 cild də bu siyahıya daxildir. Gətirdiyimiz rəqəmlərdən görüldüyü kimi, XIX əsrdə cild sənətinin ən geniş yayılmış növü dəri üzlüklü cildir. Qeyd etmək lazımdır ki, cildin dəri və ya dəri üzlüklü kartondan olmasına baxmayaraq, üzərindəki şəkil, təsvir və ornamentlər bir-birinə uyğun gəlir.

Aşağıda ənənəvi medalyonlarla bəzədilmiş dəri üzlüklü bir sıra cildlərin təsvirini veririk:

Şərəfəddin Ələm b. Nurəddin Fərhad Səmərqəndi,

“Tarixi-Raqimi” əlyazması, tarix: 1824 (M-525) Cild, üzünə tünd-yaşıl rəngli dəri çəkilməmiş qalın kartondan hazırlanmışdır. Qeyd etməliyik ki, yaşıl rəngdən bu məqsəd üçün heç də geniş istifadə edilmirdi. Cild sənətində yaşıl rəngdən ən çox orta Asiyada istifadə olunurdu. E.İsmayılova və E.Axundcanov bu barədə yazırlar ki, başqa cild növlərindən əlavə, orta Asiyada diş qatırın mavi-yaşıl rəngli qabarlı dərisindən hazırlanan, saur (Savra) adı ilə məşhurlaşan digər bir növü də geniş yayılmışdı. (78, 61) Buna misal olaraq Əlyazmalar İnstitutunda qorunan aşağıdakı əlyazmaların cildi tünd-yaşıl rəngdədir: “Divan” Nurəddin Əbdürrəhman Cami, tarixi: 1818, (S-358); “Divan” Əfzələddin Xaqani Şirvani, köçürmə tarixi: 1870, (B-228); “Əxlaq-i Zəkəriyyə” Fəthulla b. Əhməd. b. Mahmud Şirazi, yazılma tarixi: 1881 (B-2658).

Qeyd etmək lazımdır ki, cild sənətində rombşəkilli medalyonlar üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan həmin cild orijinallığı ilə seçilir. Bütün medalyonlar, gözəllik və bədii forma üçün zəmin yaradan moruq rəngli lakla örtülmüşdür. Bədii dəyər baxımından bu, çox qiymətli keyfiyyətdir.

XIX əsrin cild sənətində, üzünə basmanaxış üsulu ilə medalyonlar və kəsişən diaqonal xətlər həkk edilmiş qara və tünd-qəhvəyi rəngli dəridən geniş istifadə olunurdu. Bu cəhətdən maraqlı olan bir sıra gözəl işlənmiş əlyazmaların adını çəkmək yerinə düşər: “Tarixi-cahanqoşayi-Nadiri” Məhəmməd Mehdi b. Mehdi Nasir, tarix: 1816, (S-565). Həmin əsərin daha bir əlyazması, (D-366). “Baqiyət ət-Taleb” Şeyx Əli b. Şeyx Cəfər, (B-575), “Tənbih ül-Qafilin” Bəhaəddin Məhəmməd b. İbrahim Tirmizi, tarix: 1873, (B-2636). “Tərcümə əş-Şəriə” Molla Məhəmməd Möhsün Feyz b. Mürtəza Kaşani, tarix: 1849, Təbrizdə hazırlanmışdır, (A-1006). “Təsrif” tarix: 1881, (B-191). “Cilə əl-uyun” Məhəmməd Bağır b. Məhəmməd Tağı Məclisi, tarix: 1809, (S-312). Medalyonların icrasında moruq və tünd qırmızı rənglər üstünlük təşkil edirdi. Bu baxımdan Mir Məhəmməd Mömin Hüseyni b. Mir Məhəmməd Zaman Tənkəbuni

Deyləminin “Tühfət əl-möminin” (S-482) adlı əlyazması maraqlı doğurur. Əlyazma 1807-ci ildə Bakıda hazırlanmışdır. Yenə də həmin əsərin 1824-cü ildə Şirvanda hazırlanan əlyazması (S-573).

Dəri üzrlüklü cildlərin tərtibatında açıq-qəhvəyi, tünd-qırmızı və b. bu kimi rənglərdən də istifadə olunurdu. Bu baxımdan Şəmsəddan Məhəmməd Hafiz Şirazinin 1867-ci ildə işlənmiş “Divan”ının (A-19) cildi böyük maraqlı doğurur. Üzərində basmanaxış üsulu ilə üç şaquli ornamental medalyon həkk edilmiş cild yüksək keyfiyyətli tumacdan hazırlanmışdır. Başqa nümunələr: Şirvanda hazırlanmış “Asar-i Əhmədi” Astarabadi Əhməd b.Tacəddin Həsən Seyfəddin, tarixi: 1845, (S-182); “Tarix-e cahanqoşa-ye Nadiri”, Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astarabadi b. Məhəmməd-Nasir, tarixi: 29 rəcəb 1227/9 avqust 1812, (D-636); “Ənvər-i Süheyli” Kəmaləddin Hüseyn b. Əli Vaiz Kaşifi, tarixi: 1820, (D-135) və s...

Mirzə Məhəmməd Mehdi-xan Astarabadi b. Məhəmməd Nəsrin “Tarixi-cahanqoşayi-Nadiri” əsərinin 1227-ci il rəcəb ayının 29-da (9 avqust 1812-ci il) hazırlanmış (D-636) cildi üzərinə basmanaxış üsulu ilə üç rombşəkilli medalyon həkk edilmiş açıq-qəhvəyi rəngli dəri ilə üzrlənmişdir. Küncələrdə yenə basmanaxış üsulu ilə vinyetkalar işlənmişdir.

Kağız üzrlüklü cildə gəlincə isə deməliyə ki, burada hətta narıncı və mavi rəngli tərtibatlara da rast gəlmək olar. Məs., “Tənzi-mi-Ləşkər və Məclisi-idarə” Mirzə Melkum xan, tarix 1872, (M-85) həmin əsərin 1315-ci il zülhiccə ayının 28-də (6 may 1898-ci il) Naxçıvanda hazırlanmış başqa bir əlyazması. (B-1628)

Qeyd edək ki, dəri üzrlüklü cild üzərindəki medalyonların sayı nadir hallarda 5 və ya 9-a çatırdı. Şifahi xalq ədəbiyyatı yazılı abidəsi “Bəhram və Güləndam” (B-295); “Haşiyə əla ənvar ət-tənzil” Şeyxzadə Kadi Bəydəvi (B-725); yenə bu əsər 1838 ildə Nuxada köçürülmüşdür, (9-medalyon ilə), (B-3599). Axırncı iki əsərdə medalyonlar eynidir, yəni öz aralarında kə-

silən xətlərlə birləşmişdir.

Məclisi Məhəmməd Bəkir b. Məhəmməd Tağının “Həqt ül-yəqin” əlyazması, tarix: 1838, (D-341). Dəri üzüklü qalın kartonla cildlənmişdir. Hər iki qapaq basmanaxışla haşiyələnmişdir, cildin ortasında beş medalyon işlənmişdir, mərkəz hissədə olan üçüncü həcmcə o birilərindən iri olmaqla yanaşı, həm də çiçək ornamentlərilə doldurulmuşdur. Dəri üzüklü cild üzərində çiçək və bitki ornamentlərinə bir sıra əlyazmalarda rast gəlinir. Məs., “İnşa” Mirzə Məhəmməd Mehdixan b. Məhəmməd Nasir Astarabadi, (M-139), köçürülmə tarixi: 1803, (A-286) və “Cinan əl-Möminin” Rza b. Məhəmməd Zəhid Təbrizi (B-2960) əlyazmaları bu qəbildəndir.

Medalyon və çiçək ornamentlərindən savayı, cildləri düzbucaqlı formalı rəsmlərlə də bəzəyirdilər. Lütf'əli b. Ağaxan Bıqdili Şamlu İsfahani Azərin, “Atəşkədə” əlyazması tarix: 1835, (M-238), Şərafəddin Həsən b. Məhəmməd Rami Təbrizinin “Anis ül-üşşaq” əlyazması, tarix: 1845, (A-770), naməlum müəllifin “Çəhel məqam-i sufiyan” əlyazması (B-315) və b.

XIX əsr cild sənətində “qələmdani” və “rouğəni” cild növlərinin xüsusi yeri var. Kəmiyyət etibarilə bu növlər digərlərindən xeyli geri qalır. Bu, orta əsrlər üçün də səciyyəvi olan bir xüsusiyyətdir. Haqqında danışdığımız cild növləri, əsasən, çiçək ornamentlərilə bəzədilir, sonra üzərinə lak örtük çəkirdi. Əvvəllər qeyd olunduğu kimi, elə hallar da olurdu ki, cildin bütün səthi deyil, yalnız basmanaxış üsulu ilə işlənmiş medalyonların üzəri lakla örtülürdü. Bütün səthi lakla örtülmüş cildlər bədii cəhətdən daha yüksək qiymətləndirilir.

Bu baxımdan Məhəmməd Bağır ibn Məhəmməd Tağının “Həqq ül-yəqin” (D-789) əlyazması təkrarsızlığı ilə seçilir.

Cild üzərinə açıq-qəhvəyi rəngli dəri çəkilmiş qalın kartondan hazırlanmışdır. Cildin mərkəzində həkk edilmiş üç rombşəkilli medalyon qızılı fonda rəngarəng bitki ornamentlərilə haşiyələnmiş və üzərinə lak çəkilmişdir.

Nəvvab Mir Möhsün b. Mir Əhməd Ağa Mirzadə Qaraba-

ği özünün “Bəhr ül-Hüzən” (M-147) əlyazması üçün 1864-cü ildə Şuşada hazırladığı cild zəngin bədii tərtibatı ilə nəzəri cəlb edir. Qalın kartondan hazırlanmış “Rouğəni” tipli cildin üzəri zəngin bitki ornamentlərilə bəzədilmiş, sonra isə lak örtüyü çəkilmişdir. Cildin hazırlanmasında rəngarəng boyalardan istifadə edilmişdir. Keyfiyyət və icra tərzindən Nəvvab orta əsr ənənələrinə sadıq qalmışdır.

Laklı cildlər arasında təbabət haqqındakı “Bais əş-şəfa” (B-3135) əlyazması da maraqlıdır. Yüksək keyfiyyətli tuncdan hazırlanmış cildin üzərində basmanaxış üsulu ilə tünd qırmızı rəngli üç medalyon həkk olunmuş, üzəri lakla örtülmüşdür.

XIX əsrdə yaradılmış bir sıra nüsxələrin bədii əhəmiyyətindən danışmaq yerinə düşərdi. Bunlardan haqqında danışdığımız “Nuşafərin və Gövhərtac” (M-33) əsərinin əlyazmasını göstərə bilərik. Kitabın cildi “Qələmdani” növü olub, çiçək ornamentlərilə bəzədilmiş, üzərinə lak çəkilmişdir.

İçəri tərəfdə isə tünd qırmızı fonda bitki təsvirləri verilmişdir.

“Quran”ın 1227-ci ilin şəvval ayında (1812-ci ilin oktyabr ayı) köçürülmüş gözəl nüsxəsi (M-255). Laklı Şərq cildi var. Cildin kənarlarından ikiqat haşiyə çəkilmişdir, haşiyələr arasındakı boşluq çiçək ornamentləri, habelə vinyetkalarla bəzədilmişdir. Cildin mərkəzində lakla örtülmüş rəngbərəng çiçəklər (bitki ornamentləri) də vardır. Cildin içəri tərəfində qara zəmində verilən bitki ornamentləri qızıl suyu ilə işlənmişdir. Cildin xarici tərəfində olduğu kimi, içəridə verilmiş üç medalyon romb şəklindədir. Cild Təbrizdə hazırlanmışdır.

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin XIX əsrdə köçürülmüş nüsxəsi (M-266) incə qızıl gül çiçəyi təsvirləri ilə bəzədilmiş cildin üzünə lak çəkilmişdir. Cildin içəri tərəfində tünd qırmızı zəmində bitki ornamentlərilə bəzədilmiş üç medalyon verilmişdir. Qara zəmində verilən medalyonlar isə çiçək təsvirlərilə zəngindir. “Quran”ın daha bir gözəl tərtibatlı əlyazması (M-14). Karton cildin üzəri lakla örtülmüşdür. Qara

zəmində ənənəvi bitki ornamentləri vardır. Haşiyə qızıl suyu ilə işlənmişdir. Haqqında danışdığımız cildlər Təbrizdə hazırlanmışdır.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin qorunması, tariximizin sənədli yaddaşının təmin edilməsində nəfis və zəngin tərtibatlı əlyzama kitabları müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

XIX ƏSR ƏLYAZMALARININ MÖVZULAR ÜZRƏ TƏSNİFATI

Əlyazmaların mövzular üzrə ümumi təsnifatı

XIX əsrdə yaradılmış əlyazma kitablarının tərtibi prinsipləri, yazılış forması geniş və zəngin olduğu kimi mövzu dairəsi də əhatəli və çox sahəlidir. Şübhəsiz ki, burada ərəb və farsdilli əlyazmalar xüsusi yer tutur. Xronoloji tərkib nöqtəyinəzərindən XIX əsr əlyazma kitabını iki qrupa ayırmaq olar:

1. Müasir müəlliflərin, yəni XIX əsr müəlliflərinin işlərini əks etdirən əlyazma kitabları.

2. Sələflərin, o cümlədən XIX əsrə qədər yaşayan müəlliflərin XIX əsrdə üzü köçürülən əsrlərinin əlyazması.

Burada maraqlı bir faktı xüsusilə qeyd etmək lazımdır; əgər XIX əsrdə orta əsr müəlliflərinin əsərləri intensiv surətdə köçürülməkdə davam edirdisə, bu həmin əsərlərə olan böyük maraq və tələbatın nəticəsi idi. Bununla yanaşı, XIX əsrdə əlyazma kitabının köçürülməsi və tərtibatında orta əsrlərə xas olan ənənə və üsullardan istifadə həmin işə olan marağın davamına dəlalət edir. Məsələn, «təzkirə» (antologiya) tərtibatının ənənəvi metodu XX əsrin əvvəllərinə qədər qalmaqda idi. Bu və bu qəbildən olan xeyli fakt və dəlillər bir daha təsdiq edir ki, yeni ədəbi- mədəni proses daima klassik ənənələrlə yan-yana inkişaf etdirilirdi. Təhsil prosesinə gəlincə burada ənənəvi fənlərə meyl daha güclü idi. Məsələn, məktəb və mədrəsələrdə ərəb və fars dilləri, eləcə də Sədinin «Gülüstan» və «Bustan» əsərləri geniş tədris olunurdu. Odur ki, ləksikoqrafik və qrammatik əsərlərin, lüğətlərin və bədii əsərlərin üzü tez-tez köçürülürdü.

Bu mənada ədəbi sələflərimizin XIX əsrdə üzü köçürülmüş əlyazmalarının həcmi, məzmunu və tərtibi

haqqında daha dəqiq, aydın təsəvvürə gəlmək məqsədilə XIX əsr əlyazma kitabının mövzu bölgüsü üçün səciyyəvi olan əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək xüsusilə vacibdir.

Müsəlman Şərq ölkələri müəlliflərinin əsərlərindəki tematik rubrikadan söhbət düşəndə, əvvəl qısaca da olsa, orta əsr müəlliflərinin elmi fənlərə verdikləri təsnifat prinsiplərindən danışmaq lazımdır. Bu məsələnin tam araşdırıldığını nəzərə alaraq, (134; 135; 136; 83; 95; 238-239) biz yalnız tədqiqat obyektimiz üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən cəhətləri şərh etməklə kifayətlənməli olduq. Qeyd edək ki, kataloqların tərtibatı zamanı, əlyazmaların tematik bölgüsü həmişə diqqət mərkəzində durur. Yaxın Şərq və Avropa ölkələrində yaradılan Şərq əlyazmalarının kataloqları adətən, tematika üzrə tərtib olunur. (144; 147; 162; 165; 171; 176; 181; 158; 161) Hətta tematik olmayan əlifba sırası ilə tərtib edilən kataloqlarda da təsvir edilən əsərin mövzusu müxtəlif üsullarla verilir. (123; 124; 85; 126; 112)

Mövzuları nəzərə alınmadan əlyazma kitabını sistemləşdirmək qeyri-mümkündür. Ümumiyyətlə, əlyazma kitabının sistemləşdirilməsi və qeydiyyatı alınması işində aşağıdakı amillər əsas sayıla bilər:

a) xronoloji prinsip və b) tematik müəyyənlik. Rionun məşhur kataloqundan tutmuş, SSRI (keçmiş) EA Şərqsünaslıq İnstitutunun Leningrad şöbəsinin (Sankt-Peterburq-I.A) kataloquna qədər tematik rubrika əlyazmaların təsvirində əsas yerlərdən birini tutur. Bu da göstərir ki, tematika problemi şərqsünaslıqda, elmi izahını çoxdan gözləyən problem məsələlərdən biridir.

Məsələn, Əhməd Münzəvinin tərtib etdiyi farsdilli əlyazmaların kataloqu sırf tematik prinsip üzərində qurulduğu halda, İranda nəşr edilən digər farsdilli kataloqlar müxtəlif formatlar və prinsiplər əsasında tərtib edilmişdir. Buna baxmayaraq, belə kataloqlarda da, bir qayda olaraq, tematik prinsip rubrikaya işarə edilir. (168;162;163;164;165) Belə hallara F.Sözginin və Çester-Bitti kitabxanasının ərəb əlyazmalarının

kataloqlarında da rast gəlmək olar. (183;181)

Əlyazma əsərlərində tematik rubrikanın müəyyənləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi, bilik dairəsinin orta əsr elmi araşdırmalarına xas və uyğun şəkildə konkretləşdirilməsi müəyyən çətinliklərlə bağlı olmuşdur. Bu çətinlik hər şeydən əvvəl müasir elm sahələrinin orta əsr elm sisteminin təsnifatına uyğunsuzluğu, sistem və rubrikaların müxtəlifliyinə, çoxsaylı fikir yozmaları ilə bağlıdır. Tədqiqatlarımız aydın şəkildə göstərdi ki, əvvələn bəzi müasir kataloqların tematik rubrikası bir-birindən nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlidir, digər tərəfdən bu və ya digər araşdırmanın müəyyən sahəyə aid edilməsində xeyli fikir müxtəlifliyi vardır. Bununla yanaşı, biz belə qənaətə gəldik ki, Şərq əlyazmalarının təsvir edilməsi və kataloqlaşdırılması sahəsindəki dərin təcrübəyə baxmayaraq, klassik elmi bölgü əsasında orta əsr fənlərinin ümumi sistem üzrə tərtib edilmiş təsnifatı hələ də yox dərəcəsindədir.

Elm tarixindən bizə, müsəlman Şərq alimləri tərəfindən qəbul edilmiş bir neçə elmi təsnifat sistemi məlumdur. Bu məsələnin həllində Əbu Nəsr Fərabî (873-950), İbn Sina (980-1075), Xarəzmi (vəfatı: 997-ci il). Nəsirəddin Tusi (1200-1273) və b. ensiklopedist alimlər yaxından iştirak etmişlər. Bu məsələlər öz geniş əksini elmi ədəbiyyatda tapdığından, üzərində xüsusi dayanmağa ehtiyac duyulmur. Təkcə orta əsr elmləşməsinin bir sıra xarakterik elementlərini verməklə kifayətlənirik. Müsəlman aləmində elmləri iki əsas dəstəyə-ərəb elmi (müsəlman, dini) və qeyri-ərəb (ənənəvi olmayan) (64, 116-126;136,44-45) elmlərinə bölmək artıq ənənə şəklini almışdı. Bu sahədə elmi fənlərin Əbu Abdulla Xarəzmi tərəfindən təklif edilmiş təsnifatı diqqəti cəlb edir. (136,56-58) IX əsrdə ərəb dünyası antik dövrün elmi işlərindən bəhrələndiyindən, müsəlman Şərqində elmi-təfəkkür prosesinin formalaşmasında antik elmin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi heç də təəccüb doğurmur. (65, 122-124; 129, 204) Müsəlman alimləri Əflatun, Ərəstun, Platon, Evklid, Arximed, Ptolomey,

Hippokrat, Qalen, Dioskrıda və b. alimlərin işlərinə yaxşı bələd idilər. (129, 203-206) Antik dövrün elmi-fəlsəfi biliklərinə dərinlən yiyələnməklə, ərəbdilli alimlər sonralar, Şərqlin məşhur alimləri kimi elmin inkişafına təsir göstərmişlər. Şübhəsiz, müsəlman cəmiyyətinin mövcud ideloji sistemi, dini və ictimai-siyasi institutları da öz növbələrində bir sıra yeni elmi tələblər irəli sürmüşlər. Buna görə də, müstəqil elmi istiqamətləri inkişaf etdirmək zəruri idi. Elmlərin ənənəvi və qeyri-ənənəvi ərəb və əcnəbi elmlərə bölünməsinin səbəbini təkcə dinlə əlaqələndirmək düzgün deyil; burada müsəlman cəmiyyətinin sosial-ictimai, etik-əxlaqi amilləri və mənəvi tələbatı da mühüm rol oynayır. E.Qrüyenebaumun qeyd etdiyi kimi, «elmi fəaliyyət növlərinin təsnifatında hər bir müsəlman üçün son məqsəd nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətli olan iki öyrənmə sahəsi mövcuddur: a) kəşfin öyrənilməsinin mümkünlüyü; b) bizi əhatə edən aləmin öyrənilməsinin mümkünlüyü» (65,113) Məşhur alim Qəzali (vəfatı: 1111-ci il) elmi fəaliyyətə mənəvi cəhətinə yüksək qiymət verərək, elmi iki hissəyə bölür: Kəşf elmi (ilm əl-mükaşəfa) və əxlaq elmi (ilm əl-müamilə). (147a,4,5) Qəzalinin bu fikri iki dünyanın-hiss edib gördüyümüz (Aləm əl-mülk) və görmədiyimiz və mənəvi olan (Aləm əl-mələküt) dünyaların mövcudluğu fikri ilə əlaqədardır. (186,82) Elmlərin insani və ilahi elmlərə bölünməsi də bu fikrin nəticəsidir. (117,45-48)

Nəzərinizə çatdırdığımız fikirlərdən çıxış edərək, Şərqlə alimlərinin dixotomiya (ikilik) prinsipi üzrə hərəkət etdiklərini və bilikləri ənənəvi və qeyri-ənənəvi növlərə böldüklərini deyə bilərik. Buna baxmayaraq, qeyd etməliyik ki, bu iki bilik növü heç də bir-birinə qarşı qoyulmur, əksinə bunlar sıx əlaqədə olub, biri digərini tamamlayır. Buna görə də, Xarəzmi elmləri iki hissəyə bölür.

Dini bilikləri yayan elm (şəriət).

Fəlsəfə. (136,56-59)

Fərabı və İbn Sina isə bilikləri nəzəri və təcrübi olmaq şə-

tilə iki hissəyə bölürlər. (134;152) Ümumiyyətlə, götürsək, bir çox alimlər elmlərin bölgüsündə ikilik prinsipinə sadıq qalır. Bunun da əsas səbəbi Qəzalinin deydiyi kimi, bu və ya digər elm sahələrinin bir-birilə sıx əlaqədə olmasıdır.

Yazılı abidələrin öyrənilməsi, təsvir edilməsi, sistemləşdirilməsi və kataloqlaşdırılması işində, keçmişin yazılı irsinin tədqiqində müasir elmi-nəzəri metodlar üzərində qurulan konkret prinsiplərə əsaslanmaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl, yazılı abidələr haqqında tutarlı elmi məlumatlar toplamaq, bu və ya digər əsərin konkret olaraq hansı elmi fənnə aid olduğunu dəqiqləşdirmək vacib şərtidir. Akademik H.I.Konradın qeyd etdiyi kimi «şərqsünaslıq elmi» yazılı abidələr haqqındakı elm kimi yaranmışdır. (92,7) Müasir elmdə ümumi (filoloji) və xüsusi şərqsünaslıq fəaliyyət göstərir. Xüsusi şərqsünaslıq ötən əsrlərin mistikasından tutmuş dəqiq astronomik cədvəllərə qədər çoxsahəli elmi yaradıcılıq dairəsini öyrənməklə məşğuldur, buraya Şərqdə tətbiq edilmiş biliklərin tam məcmusu daxildir. Burada müxtəlif elm sahələrini bir-birindən fərqləndirən müəyyən sistem qurmaq tələb olunur ki, bu da, elmi axtarışların səciyyəvi xüsusiyyətlərini, elmi təhlilinin üsullarını və s. və i.a. üzə çıxarmağa imkan verir. Mövcud məsələnin həlli Azərbaycanda gedən elmi-təfəkkür prosesindəki problemlərin aradan qaldırılması üçün yaşıl işiq ola bilər. XIX əsrdə Şərq xalqlarının Azərbaycanda yaradılan və üzü köçürülən yazılı abidələrin yaxından öyrənərkən, həmin dövrün mədəni və maarif səviyyəsinə, elm və mədəniyyət xadimlərinin maraq dairəsinin hüdudsuzluğuna heyran qalmamaq olmur. Yaxın Şərq müəlliflərinin-sələflərin əsərlərinin Azərbaycanda köçürülməsi və yayılması ayrı-ayrı xalqlar və müsəlman Şərq ölkələri materialları üçün səciyyəvi olan ənənələrin, mədəni elementlərin qarşılıqlı təsiri və zənginləşməsi, Azərbaycan əlyazma ustalarının Şərq xalqlarının ədəbiyyat, elm və mədəniyyətinin inkişafındakı yerini təsdiqləyir.

Əlyazma kitabı probleminin öyrənilməsi mənəvi mədəniy-

yət olmaq etibarilə kitab və yazı işinin inkişafının kompleks məsələlərini işıqlandıрмаğı nəzərdə tutur. Bu məsələlərn həlli adətən, əlyazma kitablarının dil mənsubiyyətini nəzərə alaraq həyata keçirilir. Bu səbəbdən ərəb, fars, türk əlyazma kitabı anlayışlarına tez-tez rast gəlməyimiz təsadüfi deyil. Əgər bu üç dildə olan (ərəb, fars, türk) nəhəng yazılı irsin yaradılmasında bütün müsəlman Şərq ölkələri xalqlarının iştirakını nəzərə alsaq, onda məsələni qısa şərhində düzəlişlər etmək lazım gəlir. Akademik I.Y.Kraçkovski bu vacib məsələyə işarə edərək göstərir ki, tarixçilərin yanlış yazdığı «ərəb» mədəniyyəti yox, ümumi müsəlman mədəniyyəti olmuşdur. (94,54) Mədəniyyət və elm tarixindən məlum olan Azərbaycan müəlliflərinin ərəb və fars dillərində yazması faktı məsələnin birinci tərəfidir, məsələnin ikinci tərəfinə isə azərbaycanlı xəttatların və əlyazma ustalarının yaratdığı sayısız-hesabsız əlyazma kitablarını aid etmək olar. Bu kitablar Yaxın Şərq xalqları müəlliflərinin əsərlərindən ibarətdir. Ədəbi əsər və ya elmi axtarış olmaq etibarilə həmin əlyazmalar öz müəlliflərinə məxsus olub ayrı-ayrı xalqları təmsil edirlər. Lakin əlyazma ustalarının yaradıcılığının nəticəsi kimi, bunlar Azərbaycan əlyazma kitabına aiddir. Bu mənada bizim babalarımız tərəfindən yaradılan ərəb, fars, türk-dilli əlyazma kitabı ifadəsi ümumi halda həm də Azərbaycan əlyazması anlayışı kimi götürülür, təqdim, təhlil və şərh edilir.

Qeyd edək ki, əlyazma kitablarının tematik xarakteristikası onların dil mənsubiyyətindən asılı olaraq fərqlənir. Əlyazmaların təsvir edilməsi və kataloqlaşdırılması zamanı, adətən ərəb, fars və türk əlyazmaları ayrı-ayrı təhlil edilir. Əlyazma əsərinin tematik rubrikasının müəyyənləşdirilməsi üçün bu prinsipi saxlamaq məqsədə uyğundur. Ərəbdilli əlyazmalar kifayət qədər zəngin tematik rubrikaya malikdir. Ənənəvi və ənənəvi olmayan elmlər daxil edilən fənlərin diapazonu geniş və rəngarəngdir. Ərəbdilli əlyazma kitabları həm həcm və kəmiyyətinə görə, həm də məzmun etibarilə əsas yerlərdən birini tutur. Farsdilli əlyazmalar məzmununa görə ərəbdilli

əlyazmalarla eyni səviyyədə olsa da, dekorativ tərtibat və bədii dəyər nöqtəyi-nəzərindən həm ərəb, həm də türkdilli əlyazmalarını xeyli geridə qoyur. Türkdilli əlyazmaların əsasən poeziya və bədii-ədəbi əsərlərdən ibarət olmasına baxmayaraq, onların arasında orta əsrlərin yazılı irsinin müxtəlif sahələrini əks etdirən əsərlər də az deyil. Ümumi təsəvvür yaratdıqdan sonra Azərbaycan kitab ustalarının XIX əsrdə yaratmış olduqları əlyazma kitablarının tematik-məzmun xarakteristikasını nəzərdən keçirək. Bu işlərin bütöv siyahısını verməyə nə ehtiyac, nə də imkan yoxdur. Buna görə də, biz ideoloji doktrinanın ümumiləşmiş təsvirini, dini-əxlaqi sistemin, bədii-estetik kateqoriya və elmi-idrak konsepsiyasının, eləcə də keçmişin sabitləşmiş dini təzahürünün kontekstində Azərbaycan xalqının tarixi şüurunun müxtəlif formalarla ifadəsini verən ən vacibli və qiymətli əlyazmaları seçdik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir çox kataloq və ədəbi məlumat kitablarının tematik təsnifatı kamil deyildir. Bu, ilk növbədə, zəngin əlyazma irsinin kifayət qədər öyrənilməsi, sonra isə, bir sıra əsərlərin məzmununun çeşidliliyi və başqa xüsusiyyətlərlə əlaqədardır. Bir çox əsərlərin məzmununun müəyyənləşdirilməsi ümumi xarakter, forma, təyinat və başqa elementlərdən asılıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Şərqdə ən müxtəlif məzmunlu əsərlər (astronomiya, təbabət, ədəbiyyat-dil, qrammatika, fəlsəfə, etika və s.) poetik formada yazılmışdır. Bir çox hallarda, yazılı abidələrin mövzu və məzmununu düzgün müəyyənləşdirmək məqsədilə sərbəst və ətraflı tədqiqat aparmaq lazım gəlir. Kəmiyyət və müxtəliflik nöqtəyi-nəzərdən nəhəng yazılı irsin dəqiq və kamil təsnifatının olmadığına, çox saylı əlyazma əsərlərini indiyədək sistemləşdirməyin qeyri-mümkün olduğunu nəzərə alsaq, qoyulan məsələnin nə dərəcədə böyük əhəmiyyəti olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil.

Türkdilli əlyazma kitabı

XIX əsrdə Azərbaycan kitab mədəniyyəti özünün yüksək zirvəsinə qalxdı. Ənənəvi fənlərin saxlanması ilə yanaşı, yeni növ və yeni xarakterə malik əsərlər də meydana gəlirdi. (12,4)

XIX əsrdə yaradılmış türkdilli əlyazma kitablarının tematik planı bu məsələnin ən müxtəlif sahələrini əhatə edir. Lakin burada əsas yeri ədəbiyyat, daha dəqiq desək poeziya tutur. Cüng (şeyrlər toplusu), təzkirə (antologiya), məcmuə və s. bu dastan kitab mədəniyyətinin özünəməxsus və populyar növlərindən hesab edilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, zamanın tələb və ehtiyaclarından, fərdi zövq və istəklərdən yaranan müxtəlif şəraitlərdə, müxtəlif ədəbi proseslərdə təkmilləşməyə doğru gedən, ayrı-ayrı tarixi zamanların imkanları ilə şərtləşən cünglər hələ indiyə kimi ardıcıl və sistemli elmi tədqiqata cəlb edilməmişdir. Müxtəlif adda, müxtəlif müəlliflərin şeyrlərinin bir məcmuədə toplanması bir daha sübut edirdi ki, müsəlman Şərq ölkələrində ədəbiyyatın geniş yayılmış forması məhz poeziya idi. Bu hal, fars və türkdilli ədəbiyyat üçün səciyyəvi olub, XVIII-XIX əsrlərdə daha geniş vusət aldı. Bu illərdə bir-birindən maraqlı, nəfis tərtibatda çoxsaylı şeyrlər toplusu kimi nəzəri cəlb edən maraqlı cünglər yarandı. Bu yöndə son dövrlər S.Cabbarlının "XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan əlyazma topluları" (B., "Ozan" 2000) tədqiqat işini göstərmək olar. XIX əsrdə yaranan cüngləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. peşəkar ədiblər tərəfindən tərtib edilmiş məcmuələr;
2. ədəbiyyat həvəskarları tərəfindən tərtib edilmiş məcmuələr.

İkinci qrupu özlüyündə iki yarımqrupa bölmək olar:

- a) sadə də olsa, özünün müəyyən sistemi olan məcmuələr;
- b) müəyyən sistemi olmayan ümumi məcmuələr.

Şübhəsizdir ki, üstünlük cünglərin tərtibatı üçün prinsip,

metod və üsulları olan birinci qrupa verilir.

Cünglərin tərtibatı onların hazırlayanın ədəbi zövqünə uyğun olsa da, materialın seçilməsi və düzülüşü hər bir cüngdə başqa-başqa idi. Cünglərin tədqiqində aldığımız ümumiləşdirmələri aşağıdakı şəkildə qeyd etmək olar.

a) eyni ədəbi janra aid olan şeirlərin yerləşdirilməsi (məsələn: qəsidə, qəzəl, rübai və s.)

b) məcmuəyə müasir şairlərin şeirlərinin daxil edilməsi;

c) şeirlərin məcmuəyə mövzuya görə daxil edilməsi (diktik, lirik və s.);

d) şairlərin şeirlərinin məcmuəyə ərazi prinsipi üzrə daxil edilməsi (Qarabağ şairlərinin, Bakı şairlərinin şeirləri və i.a.);

e) fars və Azərbaycan dilində olan şeirlərin məcmuəyə daxil edilməsi;

f) cünglərin xronoloji prinsip və digər struktur xüsusiyyətlərinə görə tərtibatı və i.a.

Yuxarıda sadaladığımız məsələlər öyrənilən dövrün ədəbi prosesi və filoloji biliklərin bir çox baxışlarını üzə çıxarır.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, cünglərin tərtibatçıları nadir hallarda öz adlarını yazmışdır. Bu səbəbdən də, əksər müəlliflərin şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Cünglərin tərtibatını xarakter və prinsiplərinə görə, bu və ya digər əsər müəlliflərinin bədii-estetik zövqünü, onun nə dərəcədə hazırlıqlı, peşəkar olduğunu müəyyənləşdirmək olur.

XIX əsrdə hazırlanmış cünglər içərisində quruluş və məzmun nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakı əlyazma nüsxələri diqqəti cəlb edir:

1. M.-237. Məcmuə, Şuşada, klassik və müasir poeziyanın bilicisi olan naməlum müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. Bu cüngə Ənvəri, Xaqani, Qaanidən tutmuş, Molla Pənah Vaqif, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir və Mir Möhsün Nəvvaba qədər 500 şairin fars və türk (Azərbaycan) dillərindəki şeirləri daxil edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, məcmuədə tanınmış şairlərlə yanaşı, az tanınan, bəzənsə adları müasir elmə məlum olmayan şairlərin şeirləri də

toplanmışdır.

2. B-1745. Səhifələrində 220-dən çox (ən çox Azərbaycan ədiblərinin) şairin şeirlərini cəmləşdirən ikidilli məcmuədir. Burada, biz, Qasım bəy Zakir, Mustafabəy Mahmudov, M.Sabir, Cənnəti və b. adlara rast gələ bilərik. Məcmuə XIX əsrin sonunda Şuşa şəhərində tərtib edilmişdir. Tərtibatçı-müəllif naməlumdur.

3. B-1251 şifrəli cüng 1819-cu ildə Məhəmməd Şərif Qırxahıçı tərəfindən yazılmağa başlanmış, Əli Qurbani tərəfindən başa çatdırılmışdır. Məcmuə Nuxada tərtib edilmişdir. Məcmuəyə Abdulla Əlibəyzadə, Ağa Məsih Şamaxı, Bağı, Valeh, Qoca Məhəmməd-bəy oğlu, Qızıyətər, Nuru Nəxəvi, Pəri-xanım kimi az tanınmış Azərbaycan şairlərinin şeirləri ilə yanaşı, tanınmış şairlərdən Firdovsi, Xətai, Şəms Təbrizi, Hafiz, Cami, Sədi Şirazinin də şeirləri daxil edilmişdir.

4. 1881-ci ildə Şuşa şəhərində İsgəndər Rüstəmov tərəfindən tərtib edilmiş məcmuə (B-236), onun buraya daxil edilmiş öz şeirlərinin sayı başqa müəlliflərin şeirlərindən çoxdur. Məcmuədə müəllifin öz müasirlərindən, əslə əsasən Qarabağdan olan şairlərin (Asi Abdulla bəy, Aşıq Qarabaği, Vəfa Məhəmmədquluxan, Qasım bəy Zakir, Yusif Qarabaği, Süleyman bəy, Fəna Mirzə Rəhim, Xəzani Mir Mehdi və b.) şeirləri verilmişdir.

5. B-1116 məcmuəsi də maraqlı doğurur. Məcmuəni 113b vərəqinə qədər naməlum müəllif yazmış, onu görkəmli Azərbaycan ədəbi və alimi Mir Möhsün Nəvvab başa vurmuşdur. O, məcmuəyə Qarabağ şairlərinin şeirlərini daxil etmişdir. Kitabda Kamal Xocəndi, Sədi Şirazi, Xosrov Dəhləvi, Hafiz Şirazi və Əbdürrəhman Caminin şeirlərinə xüsusi yer verilmişdir.

6. 1836-cı ildə Şirvanda tərtib edilmiş M-180 şifrəli məcmuədə müxtəlif bölgələrdən olan şairlərin şeirlərilə yanaşı, Şirvan şairlərinin (Arif Şirvani, Seyid Əzim-Şirvani, Mirzə Nəsrulla Şirvani, Nəbi Əfəndi Şirvani) şeirlərinə də rast gəlmək olar.

7. D-379 şifrəli məcmuə, əsasən XIX əsrdə Azərbaycanın müxtəlif əyalətlərindən olub Azərbaycan dilində yazmış şairlərin şeirlərindən ibarətdir (Abış-bəy Qarabaği, Əbdülxalıq Raci, Həsənəli –xan Qaradaği, Zühuri Şirvani, Fatma xanım Kəminə, Məhəmməd-ağa Qarabaği, Azər Buzovnalı, Mir İbrahim Qarabaği, Müniri Ağadadaş Bakui, Nakam İsmi-bəy, Nəseh-ağa, Əli –bəy Şirvani, Seyid Əzim Şirvani, Səfa Şirvani, Abbas Səhhət, Həbib Mirzə Ələkbər Lənkərani və s.)

8. Məşhur Azərbaycan şairəsi Xuşudbanu Natəvanın müasiri və «Məclisi-üns» (8,167-236; 55-75; 2, 407-408) cəmiyyətinin üzvü Mamaybəy Mamanın 1874-cü ildə Şuşa şəhərində tərtib etdiyi cüng. (B-724). Buraya, əsasən, Qarabağ şairlərindən Kəminə, Əbdül Səməd-bəy, Məxfi, Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab və s-nin şeirləri daxil edilmişdir. Bu nüsxənin qiymətli cəhəti kitabda Mamanın qeydlərinin və qədim sözlər lüğətindən olmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra cüng topluları məcmuələrdən seçilir. Əgər adi cünglər ayrı-ayrı lirik şeirlərindən (qəzəl, qəsidə, rübai) və şeir parçalarından ibarətdirsə, məcmuələr daha iri həcmli əsərlərdən-məsələn, məsnəvi, mənzumələrdən parçalar və başqa ədəbi növlərdən ibarətdir. Bütün bu məsələlər öz dərin tədqiqatını gözləyir.

XIX əsrdə türkdilli əlyazma ənənəsinin inkişafında sələflərin və müasirlərin «Divan»larının köçürülməsi özünəməxsus yer tutur.

O dövrdə daşbasma üsulu ilə kitab çapının inkişafı, əlyazma kitabının inkişafı ilə paralel gedirdi. Ədəbi-bədii yazılı abidələr içərisində Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin (1448-1556) (55,493-494) əsərlərinin nüsxələri, xüsusilə, Azərbaycan dilində olan «Divan»ının əlyazması nəzəri cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli “Divan”ının XIX əsrdə yaradılmış bir sıra nüsxələri həm bədii tərtibat, həm də tekstoloji tədqiqat baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırma zamanı divanın Azərbaycanın müxtəlif yerlərində köçürülmüş 20-dən çox əlyazması üzə çıxarılmışdır: M-19, B-

2598, B-5791, B-3028, B-565, B-1810, B-3039, C-175, B-6614, B-4299, B-5108, C-865, B-4366, B-7025, B-1148, B-2343, B-769, B-2241, B-245, B-6178 XIX əsrdə üzü köçürülmüş nüsxələrdən məlum olur ki, Füzulinin «Leyli və Məcnun» poeması o dövrdə də sevilən kitablardan olub.

B-2468, B-1724, S-832, M-213, B-154, B-193, B-5010, B-2317, B-1723, B-4015, B-775, B-3988, B-1819, B-6510, S-862 və i.a.

Bundan başqa. Böyük özbək şairi Nəvanin (1440-1501), Nəvai «Divan»ları, Əlyazmalar: D-162, S-539, B-308, S-161, S-619, M-359, B-4425, «Divan» «Bəda-ül-bədaya» şifr B-467, «Qarab as-siqar» divanı şifr B-2308, «Xəmsə» Nəvai, şifr M-128, «Fərhad və Şirin» şifr S-490, «Leyli və Məcnun» şifr D-314.

Sufi müəllifi Əsgəri Məhəmməd Əfəndinin (XVI-XVII əsrlər) Əsgəri «Divan»ları. Əlyazmalar B-268, B-2294, A-1272, B-6371, B-3164, B-3014, B-6575, B-3108, B-794, B-3100, B-581, B-2007, B-380, B-801, B-1347, B-566, B-1393, B-3320, B-4148 əsərləri üzrə hazırlanmış əlyazma nüsxələri əlyazma tarixində xüsusi yeri olan nümunələrdir.

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairəsi Heyran xanım Dünbülünün (30) «Divan»-ına hazırlanmış əlyazma nüsxəsini də həmin dövrün qiymətli yazılı abidələrinə aid etmək olar. M-217 «Nəbati» və «Xançobanı» ləqəbi altında yazıb-yaratmış Azərbaycan şairi Nəbati Əbül Qasım Qaracadağının (1812-1873) (1, 51-54) lirik şeirlərindən ibarətdir. «Divan»ı (B-651) 1882-ci ildə Təbrizdə köçürülmüşdür. Bu, Nəbati ədəbi irsinin nadir nümunələrindəndir. Ədəbi irsi ayrı-ayrı əlyazmalarda saxlanılan müəlliflərdən aşağıdakıların adlarını çəkmək olar: Xəyali Mirzə Möhsün Axundzadə (1827-1903), (B-514, B-2669, B-1523, B-2677), Hacı Mehdi Şükuhi (26, 199) (1829-1899), (S-204), Məhəmməd Bəkir Xalxali (1829-1901), (B-1296), Rəci Hacı Əbdülhəsən (43, 206-221) (1836-1875) (B-1569), Bihud Molla Əkə Hacı Molla Tağı Şirvani (1831-

1892) (Arx.38) (Q-55) (147) (Əlyazmalar İnstitutu), Natəvan Xurşid Banu (1855-1897) (M-117), Növrəs Mirzə Ələsgər Abdin oğlu (42, 226) (1836-1906), (B-1383), Mirzə Həsənəli Yüzbaşoğlu Qarabaği (42, 161) (1837-1904) (M-91), Asi Abdulla Əlibəy oğlu (1871-1874), (B-3352), Nakam Isman bəy (1842-1906), (B-672), Nazir Əbbasağa Qaibzadə (1874-1919), (B-5102), Dilsuz Məhəmməd Əmin Xiyabani (XIX əsr), (B-1567), Yusif Əbdülxalıq Bakılı (1849-1924) (A-35), Sidqi Məhəmməd Taği (1854-1903), (B-1162), Məxfi Məhəmmədəli bəy Məşədi Əsəd bəy oğlu (1821-1892) (A-272) və b. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrdə iki dildə yazan şairlər kimi tanınan azərbaycanlı müəlliflər əsərlərini əsas hissəsinə doğma ana dilində Azərbaycan dilində, yalnız bir qismini isə fars dilində yazmışlar.

Əsası XVIII əsrdə qoyulmuş milli ədəbi-estetik özünüdərkətmə XIX əsrdə intensiv təşəkkül tapmağa başladı. Ona görə də Azərbaycan kitab və yazı tarixində bu dövr müxtəlif hadisələrlə zəngindir.

XIX əsrdə üzü köçürülmüş türkdilli ədəbiyyatın hamısını sadalamağa ehtiyac yoxdur. Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasında indiyədək az tanınan, cəmi bir neçə əlyazma nüsxəsi olan müəlliflərdən Didə Nəsrullah (1797-1870), Şahid Mirzə Əbdülhəsən b. Kərbəlayi Kazım Şuşalı (1816-1884), Məhzun Mirzə İsmayıl b. Məşədi Qasım Şuşalı (1812-1894), Mirzə Səməndər Mirzə Əbdüləli-Ağa Dərbəndi (1826-1919), Sədi Qarabaği (1841-1876) və b. göstərmək olar. Əsar, Didə. C-265; Şahid, B-2681; Şeirələr, Məhzun, B-1914, Qəzəliyyat, Mirzə Səməndər, B-203; şeirlər, Sədi Qarabaği, S-396.

XIX əsrdə yaradılmış antologiya (təzkirə) və toplullar (məcəmuə) Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi üçün maraqlı qaynaqdır. Bu qəbilədən olan abidələr sırasında Qayıbov Hüseyn Əfəndinin (1830-1917) «Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir». H.Ə.Qayıbov. Azərbaycanca məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. I cild. M-131. II cild. M-132. III cild M-133, IV cild. M-134. adı altında

dördcildli əsərinin xüsusi yeri var. Təzkirə ədəbiyyatından danışarkən, Mir Möhsün Nəvvabın (1833-1918) (M-67) (120, 8) və Seyid Əzim Şirvaninin (1835-1888) (I, 291-318, 38) «Təzkirə»lərinin adını xüsusi çəkmək lazımdır. Birinci antologiyaya Nəvvabın müasirləri - Qarabağ mahalının nümayəndələrinin şeirləri daxil edilmişdir. İkinci kitabda isə S.Ə.Şirvaninin müasirlərindən tutmuş Ə.Xaqaninin dövrünə qədər fars və türkdilli şairlərin əsərləri verilmişdir. (Əlyazmalar İnstitutu. Arx.-5, Q-3 (29), 6057, fond 5. saxlama vahidi 47). Yadda saxlamaq lazımdır ki, bir tərəfdən XIX əsr ədəbi irsinin tənqidi mənimsənilməsinin mənbəyi kimi, digər tərəfdən isə göstərilən dövrün ədəbi abidəsi olmaq etibarilə bu kitablar əlyazma ənənəsinin nadir nüsxələridir.

Son zamanlar, tarixi hadisələrin yenidən dərk edilməsinə maraq artdıqca, keçmişin tarixi-mədəni sərvətlərinə verilən qiymət meyarı da dəyişir. Elmdə bir çox mənbələrdən istifadə edilməməsi nəticəsində, tarixi faktların təhrif edilməsi hallarına rast gəlinir. Belə kəsir və nöqsanları aradan qaldırmaq və xalqın özünü özünə tanıتماq üçün Azərbaycan əlyazma kitabına əsaslanan mətnşünaslıq elminin misilsiz əhəmiyyəti inkaredilməzdir. Bu baxımdan XIX əsr əlyazmaları mötəbər qaynaq olaraq xüsusi yer tutur.

XIX əsrdə bir sıra tarixi əsərlər yazılmış, eyni zamanda ötən əsrlərin türkdilli müəlliflərin tarixi işlərinin üzü köçürülmüşdür.

Burada XIX əsrin bir neçə türkdilli mənbə-abidələrindən söhbət açaq. Yaranmış ictimai-siyasi və tarixi hadisələrə görə çar imperiyasının diqqət mərkəzində olan Qarabağın tarixinə aid Azərbaycan tarixçilərinin işləri maraq doğurur. Azərbaycan tarixçilərinin müəyyən əyalət tarixini təsvir etmək marağı qismən xalqın oyanan milli özünüdərk etməsindən doğan tarixi şüurun inkişafı ilə əlaqələndirilə bilər. Qarabağın tarixi «Qarabağnamə» adlı əsərlərdə öz geniş əksini tapmışdır.

Yaxın zamanlara qədər ancaq Mirzə Camalın (1773-1853) «Qarabağnamə»si dərc edilmişdir. (5) İki cildlik çapı bu ya-

xınlarda hazırlanmış Qarabağ tarixinə (6;7) aid bir çox mənbələr son vaxtlara qədər vahid nüsxələr şəklində mövcud olmuşlar. Bunlardan birincisi Mir Mehdi b. Mir Həşim b. Mirzə Məhəmməd Bəkir Musəvi Rizavi Xəzaninin (1819-1894) «Kitab-i tarix-i Qarabağ» əsəridir. Əlyazmalar Institutunda saxlanılan beş əlyazma var. M-195, B-1918, B-518, B-2044, B-2381 İkincisi isə Mirzə Adıgözəl bəyin «Qarabağnamə»sidir. Əlyazmalar Institutunda Mirzə Adıgözəl bəyin 1862-1915-ci illərdə yazdığı altı əlyazması saxlanılır. D-359, B-1150, M-87, B-2382, B-3336, B-6312.

Tarixi gerçəkliyi əks etdirən əlyazma kitabları içərisində fars dilindən eyni adlı əsərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi olan «Dərbəndnamə», Mirzə Cəbrayıl bəy İsrəfil Dərbəndinin (53, 469-480) 1891-ci ildə Süpehri təxəllüsü ilə yazdığı «Mülhəqati-Dərbəndnamə» (62) (B-333) adlı avtoqrafı və bir sıra başqa əlyazma nüsxələri seçilir.

Tarixi mövzuda yazılmış sanballı əsərlərdən biri də Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir Təbərinin (224/839-310/929) ərəb dilində yazdığı «Tarixi-təbəri» (B-657) əsəridir. Bu iş hələ orta əsrlərdə müxtəlif Şərq dillərinə, o cümlədən türk dilinə (türk dilinə çevirəni İsmayıl b.Molla Məhəmməd b. Mövlana Əhməd Əkədir (130, 279-288)) tərcümə edilmişdir. Bizim nüsxə 1809-cu ildə Şirvanda tərtib edilmiş, üç cildi bir məcmuədə birləşdirir.

Mövlana Nişançızadə Məhəmməd b. Əhməd b. Məhəmməd Ramazan Əfəndinin (962/1554-1031/1622) «Mirat əl-Kainat» (181-29-30) (B-612) adı altında qələmə aldığı “dünyanın yarandığı gündən Sultan İbrahimin (peyğəmbərlərin, 14 xəlifənin, 19 müsəlman sülalə və dövlətinin tarixi) zamanına qədər” ümumi tarixi maraqlı və qiymətli abidədir. Nüsxəni məşhur Azərbaycan alim-bibliografı Əbdül Qəni Xalisəqarızadə 1870-ci ildə Şəkiddə hazırlamışdır. Və nəhayət, Hüseyn Əfəndi Hezarfənin (vəfatı 1089/1678) Azərbaycanın XVII əsrə qədərki tarixindən (atabəylər, səfəvi, Ağqoyunlu, Qara Qoyunlu və s.) məlumatlar verən ümum tarix haqqındakı

«Tənqih-e Təvarix-e Mülk» (69,40; 172, 457) (D-208) əsərinin nüsxəsini göstərə bilərik. Nüsxəni Məhəmməd Hüseyn b. Mirzə Məhəmməd Qasım Qarabaği 1846-cı ildə Şuşa şəhərində tərtib etmişdir.

XIX əsrdə Azərbaycanın türkdilli əlyazma kitabının məzmunu orta əsr fənlərinin ən müxtəlif sahələrini əhatə edir. Burada ilahiyyat haqqında risalə, polemik çalışmaları, şərhlər, tərcümə əsərləri, dərslik, lüğət və təbabətə aid yığcam əsərlər, folklor abidələri daxildir. Tərcümə əsərlərindən məşhur yazılı abidə olan «Kəlilə və Dimnə»nin nəfis şəkildə tərtib edilmiş iki nüsxəsini göstərə bilərik: M-149 və M-145.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan sənətkarları tərəfindən XIX əsrdə yaradılmış türkdilli əlyazma kitabı müxtəlif tematik cəhətlərlə yanaşı, ədəbi-filoloji, bədii və elmi-tarixi qolları vahid bir humanitar dövrdə birləşdirilir. Bu hal tarixçilərdə, filoloq və kodikoloqlarda özünə maraqlı oyatdığına görə, burada öyrənilən dövrün sosial-mədəni həyatının müxtəlif aspektlərinə rast gəlmək olar. Odur ki, əlyazma kitabına estetik-bədii və mənəvi dəyərə malik hadisə kimi baxılmalı, onu geniş sosial-mədəni kontekstdə araşdırmalıyıq.

Farsdilli əlyazma kitabı

Ənənəvi və qeyri ənənəvi fənlərə bölünən farsdilli əlyazma kitablarının tematik təsnifatı özünün səliqəli prinsipləri, yazı tərzilə yanaşı əhatəliliyi və zənginliyiylə seçilir. Eyni zamanda ədəbi-bədii irsi öyrənmək elm tarixini araşdırmaq baxımından özünəlayiq yer tutur və türkdilli əlyazmalardan fərqli olaraq, burada başqa sahələrə kifayət qədər diqqət yetirilir. Azərbaycan əlyazma sənəti ustaları fars dilində yazmış azərbaycanlı müəlliflərin işlərinin üzünün köçürülməsi və tərtibatı ilə yanaşı, başqa farsca yazan müəlliflərin əsərlərini köçürməklə də məşğul olmuşlar. XIX əsrdə Azərbaycanda yaradılmış farsdilli əlyazma kitabını

aşağıdakı tematik hissələrə bölmək olar:

A. Qeyri-ənənəvi elmlər

1. Təbabət və farmakalogiya

Təbabət və farmakalogiyanın özəl bir bölmə kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq, bu sahəyə, adətən, müalicə elmi və təc-rübi sənət kimi baxılır. (134, 114, 118; 136,87) Ümumilikdə götürsək, təbabət qeyri-ərəb və ya ənənəvi olmayan elmlər sı-rasına daxildir.

Müsəlman Şərqində təbabət elminin meydana gəlməsində antik və qədim tibbin (məsələn, qədim İran və Hindistanın tə-babəti və s.) rolu böyükdür. (152, 119-121) Özündən əvvəlki mənbələrdən bəhrələndiyinə baxmayaraq, Şərq xalqlarının tə-babət elmi, dünya şöhrəti qazandı və Avropa təbabətinin yara-nışı və inkişafında mühüm təcrübə mənbəyinə çevrildi. (58, 616-617) Qeyd edək ki, müsəlman Şərqinin təbabəti sələfləri-nin nailiyyətlərindən bəhrələnərək, müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoydu və Avropadan fərqli olaraq, xurafat və mövhu-matdan kənar mövqə tutdu. Şərq təbabətinin üstün cəhəti onun məhz bu xüsusiyyətindədir.

Həmin dövrdə yeni təbabətin inkişafı ilə yanaşı, ənənəvi təbabət elmi də qalmaqda idi. Qeyd etmək lazımdır ki, təbiət elmləri sistemində farsdilli təbabətin özünəməxsus yeri var. XIX əsrdə Azərbaycanda təbabətə aid farsdilli əlyazma kitab-larının köçürülməsində bir kütləvilik müşahidə olunur. Burada müsəlman Şərqinin müxtəlif regionlarından olan müəlliflərin və müasirlərin əsərlərinə rast gəlmək olar.

a) «Tərcümeyi-təqvim ül-abdan» (D-75) adlı əlyazma nü-sxəsi xüsusi maraq doğurur. Müəllif-tərcüməçi Süleyman Səfə-vi Şahın (1077/1667-1105/1694) hökmranlığı dövründə şahın saray həkimi olmuş Məhəmməd-Əsrəf b. Şəmsəddin Məhəmməd Təbibdir. (158, 497; 147, 90; 171, 467) Əsərin ərəb dilin-də olan «Təqvim əl-abdan» adlı əsli məşhur təbib İbn Cüzlə Yəhya b. İsa Bağdadiyə (vəfatı 493/1099) məxsusdur. Kitab Süleyman şahə həsr edilmiş, ilk dəfə 1859-cu ildə Tehrandə nəşr edilmişdir. (164, 938-939) Kitabın nəşr edilməsinə bax-

mayaraq, XIX əsrdə onun üzü hələ də böyük maraqla köçürülürdü, bu da, əsərin əhəmiyyəti və həmin dövrlə səsleşməsi ilə bağlı idi. İş orijinal quruluşa malik olub, xəstəliklərin adı, əlamətləri və müalicənin qısa yolları verilən cədvəllər şəklində tərtib olunmuşdur. Maraqlı burasıdır ki, bu kitabda göstərilən müalicə üsulu ilin fəsilləri, xəstənin yaşı və yaşadığı yerin coğrafi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, verilmişdir. Nüsxə 1838-ci ildə köçürülmüşdür.

b) Mir Məhəmməd Mömin Hüseyni b. Mir Məhəmməd Zaman Deyləminin (Süleyman Səfəvi Şahın sarayında 1667-1694-cü illərdə xidmət etmiş azərbaycanlı təbib) «Töhfəyə-həkim Mömin» adlı əsəri geniş şöhrət tapmışdı. Orta əsr təbabəti və əczaçılığına həsr edilmiş bu mühüm mənbə 1669-cu ildə tərtib edilmiş və həm də «Töhfətül-möminin» adlanır. Bu kitab sələflərin təcrübəsindəki səhvlərin başa düşülməsi və bir daha təkrar edilməməsi prinsipi ilə tərtib edildiyi üçün geniş şöhrət tapdı. Kitabın nüsxələri dünyanın bir çox iri kitabxanalarında özünə layiqli yer tapmışdır. (158, 491-493; 127, 315-317; 123, 265; 126, 102-103; 145, 302, 182,476) Əlyazmalar Institutunun kolleksiyasında bu əsərin XIX əsrdə köçürülən 40-a yaxın nüsxəsi saxlanılır. Bunlardan D-365, S-482, S-683, D-930, S-573, D-190, D-597, B-538, S-261, B-1625, D-97, B-517, S-295, B-737 əlyazmalarını göstərmək olar. Kitab müxtəlif illərdə, dünyanın müxtəlif yerlərində-məsələn, 1849-cu ildə Dehlidə, 1860-cı ildə Tehrandada, 1857-ci ildə İsfahanda və yenə də məlum olmayan tarixdə Tehrandada nəşr edilmişdir. (164, 798) Kitab Tehrandada son dəfə 1880-ci illərdə nəşr edilmişdir. (151, 708) Yada salmaq istərdik ki, adı çəkilən əsərin Azərbaycanın məşhur siyasi xadimi Bəhmən Mirzə Qacarin (1808-1884) kolleksiyasından olan tam və mötəbər nüsxəsi bizim institutun fondunda qorunur (M-243) Bu iş öz elmi əhəmiyyətini hələ saxlamaqla yanaşı, orta əsr təbabəti və əczaçılıq sənəti tarixinin öyrənilməsi üçün zəngin mənbə kimi diqqəti cəlb edir.

Müsəlman Şərqiində Məhəmməd ibn Zəkəriyyə Razinin

(865/1251-925/1313) (156, 570) işləri geniş şöhrət tapmışdı. Onun həcmcə çox da böyük olmayan «Tərcümə-yi bərus-səa» (A-231) (158, 496; 146, 84; 162, 593) adlı əsəri bir sıra xəstəliklərin müalicəsinin müxtəsər məlumat kitabı kimi tanınır. Adını çəkdiyimiz nüsxə 24 fəsildən ibarət olan həmin elmi işin fars dilində tərcüməsidir. Kitabın bir neçə dəfə fransız dilində tərcümə edilməsi, onun Avropada yayılmış şöhrətindən xəbər verir.

XIX əsrdə sələflərin tibbə aid elmi əsərlərinin köçürülməsi ilə yanaşı, Avropa təbabəti də müəyyən inkişaf tapdı. Nəsrəddin şah Qacarin (1264/1846-1313/1895) hakimiyyəti dövründə müasir Avropa təbiblərinin əsərləri fars dilinə tərcümə edilməyə başlandı. Institutumuzun kolleksiyasında olan əlyazma kitabları içərisində, əslə fransız həkimi Krizelyue (158, 485) məxsus olan «Pataloji» (B-5375) adlı əlyazma saxlanılır. Bu kitab xəstəliklərin təsnifat sistemindən bəhs edən 10 fəsildən ibarətdir. Kitabdakı tibbi terminlər latınca verilmişdir.

Nəsrəddin şahın sarayında qulluq etmiş holland həkimi Şlimer Folmankiyə (158,471) məxsus «Dəva sazi» (B-4603) adlı əlyazmanı xatırlamaq lazımdır. Əsər, dərman vasitələrinin kimyəvi tərkibinin təsvir edən Avropa əczaçılığına həsr edilmişdir. Haqqında danışdığımız həkimin, Mirzə Məhəmməd Əli b. Molla Hacı tərəfindən 1881-ci ildə fars dilinə tərcümə edilmiş daha bir əsərinin nüsxəsi də vardır. (158, 471) Avtoqraf şəkilli bu nüsxədə sadə və mürəkkəb dərmanların hazırlanma üsulu, müalicəvi əhəmiyyətə malik kimyəvi preparatlardan istifadə qaydaları verilmişdir. Əsər «Əsbab ət-təviiyyə» (B-667) adlandırılır. Maraqlı burasıdır ki, holland həkimi Şlimer Nəsrəddin şah üçün «Töhfəyə-Nasiri» adlı xüsusi kitab da yazmışdır. Zeynalabdin həkim-başının kolleksiyasından olan bu əsər də Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. (B-4603)

Astronomoya, astrologiya - və ya nücum haqqında elm (134, 100) Müsəlman Şərqiində astronomiyanın əhəmiyyəti və

şöhrətini nəinki bu bölgədə, həmçinin bütün Avropada məşhur olan, öz elmi əhəmiyyətini bu gün də itirməyən Nəsirəddin Tusi, Uluq-bəy, Qütbəddin Şirazi və b. alimlərin əsərləri ilə müəyyən etmək olar.

Hər şeydən əvvəl, məşhur Azərbaycan ensiklopedisti Nəsirəddin Tusi Məhəmməd ibn Məhəmməd-Həsənin (1200-1273) «Bist bab dar üstürlab» (B-648; M-95) əsərini qeyd edək. Adını xatırlatdığımız risalə Nəsirəddin Tusinin üstürlaba həsr etdiyi bir neçə əsərindən ən önəmlisidir. (101, 183) Bu elmi əsər iyirmi fəsilli traktatın yenidən işlənmiş mükəmməl nüsxəsidir. (158, 243; 146, 187)

Mühüm əhəmiyyətli digər əsər Şeyx Bəhayinin (953/1546-1031/1622) müasiri olan Müzəffər b. Məhəmməd-Qasım b. Müzəffər Qunabadinin (XVII-əsr) (158, 275; 147,452) «Tənbeh əl-münəccimin» (D-231) əsəridir. Bu kitab 1622-ci ildə yazılmış və I Şah Abbasa (995/1586-1037/1628) (157, 1777) həsr edilmişdir.

Astronomik cədvəllərin tərtibat ənənələrinin XIX əsrdə də davam etdirilməsi təqdirəlayiq haldır. Belə əsərlər içərisindən Molla Əli-Əkbər Münəccimin avtoqrafın (B-5131) göstərmək olar: əlyazmasında olan əsərlərdən birincisi, 1302-ci (1885). İkincisi isə 1296-cı (1878) illərinin təqvimləridir. Əsərlərin hər ikisində müəllifə məxsus möhrün izləri vardır.

Əlyazma kitabının tematikasında astrologiya da mühüm yer tutur. Bu baxımdan Məhəmməd Bağır ibn Məhəmməd Tağı Məclisinin (1037/1628-1110/1698) (158, 218; 144, 367) girişdən, 40 fəsildən və nəticədən ibarət olan «İxtiyarəti-əyyam» (B-4904) əsəri maraq doğurur.

«İxtiyarəti-Sali-1186» (S-27) (1186-cı hicri ilinin (1772) astrologiyası) kitabının müəllifi tanınmış riyaziyyatçı, dilçi və hüquqşünas alim Məhəmməd Bağır Rəşti ibn Məhəmməd Tağı Musəvidir (vəfatı: 1260/1844) (156, 455). Əsərdə göy cisimlərinin Zodiak bürcələrinə görə hərəkəti təsvir edilmişdir ki, bunun da əsasında istiqaməti necə tapmaq lazım olduğu müəyyənləşdirilir. Kitabda 12 Zodiak bürcünün en və uzunluq

dairələrini müəyyənləşdirmək üçün cədvəllər verilmişdir

Məhəmməd ibn Babanın tərtib etdiyi riyazi mövzulu «Amal ül-hesab» (A-1498) əsərinin də adını çəkmək yerinə düşərdi. Əsər riyaziyyatı öyrənməyə başlayanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, astronomiya və üsturlaba aid elmi əsərlər, eləcə də astronomik cədvəllər tədris vəsaiti kimi tərtib edilirdi. Orta əsr astronomiyası öz aktuallığını saxlamaqda idi. Orta əsr müsəlman təbabəti və əczaçılığına, astronomiya və riyaziyyat elmlərinə olan marağın artması ilə əlaqədar həm sələflərin əsərlərinin üzü köçürülür, həm də müasirlərin yeni əsərləri yaranırdı.

B. Ənənəvi elmlər.

Tarix ənənəvi elmlər sırasına daxildir. (136,67) Əvvəllər qeyd olunduğu kimi, XIX əsrdə ictimai-siyasi və milli şüurun inkişafı ilə əlaqədar olaraq, tarixi və özünüdərk etmə məsələləri birinci yerdə dururdu. Farsdilli tarixşünaslıq kifayət qədər zəngin ənənələrə malikdir. (104, 3-16) həm kəmiyyət, həm keyfiyyət baxımından farsdilli mənbələr həmişə tarixçi-şərşqşünasların diqqətini cəlb etmişdir. Müasir mənbəşünaslığın qarşısında belə bir mühüm məsələ durur: tarixi elmlər üçün sanballı təməl yaradan farsdilli mənbələrin elmi-tənqidi baxımdan dəyərləndirilərək onları diqqətlə, araşdırmaq, tədqiqata və elmə cəlb etmək. (130, 7-55) XIX əsrdə tarixi əks etdirən elmi əsərlərə artan marağa sübut olaraq, belə bir müqayisə edək: a) Tarixə aid 54 türkdilli əlyazma kitabından 26-sı XIX əsrdə köçürülmüş və ya yazılmışdır; b) 220 farsdilli əlyazma kitabından 120-si XIX əsrdə köçürülmüş və ya yazılmışdır; c) 16 ərəbdilli əlyazmadan 12-ci XIX əsrdə köçürülmüş və ya yazılmışdır. Başqa sözlə desək, tarixə aid olan əlyazma kitablarının yarısından çoxu XIX əsrdə köçürülmüşdür.

İndi isə, Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasında saxlanılan, XIX əsr farsdilli əlyazma kitablarının ən maraqlı nümunələri ilə tanış olaq. Yadda saxlamaq lazımdır ki, bu kitablar,

əsas etibarilə müəllif-sələflərə, bir qismi isə müasirlərə məxsusdur.

Bəri başdan XIX əsr tarixçisi Vəssəf Şihabəddin Abdulla Şirazinin məşhur «Taciyyət əl-əmsar və təzciyyə əl-əsar» (104, 165-168; 131, 769-775) və ya «Tarixi Vəssəf» (D-152) adlı əsərini qeyd edək. Əsər 1258-ci ildən 1323-cü ilə qədər İranda və başqa ölkələrdə (Misir, Hindistan və b.) monqol hökmranlığının tarixi ilə bağlı hadisələri əks etdirir. Bu kitabın Rəşidəddin Cüveyninin «Tarixi- cahanquşay» əsərinin davamı olduğu məlumdur. Bizim nüsxə hicri tarixi ilə 1259-cu ilin cəmadül-əvvəl ayında (may 1843-cü il) köçürülmüşdür.

Müəllifi Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Astarabadi ibn Məhəmməd Nəsir (vəfatı: 1761-ci il) olan «Tarixye-cahanqoşaye-Nadiri» əsərinin də adını çəkmək olar. (104, 197-201) Əsər iki redaksiyada bizə miras qalmışdır. Birinci redaksiya Nadir Şahın anadan olduğu ildən (1688-ci il) ölümünə qədər (1747-ci il) və sonra 1749-cu ilə qədər olan bir dövrü əhatə edir. İkinci redaksiya isə birincinin davamı olub, Şahrux (1748-1796) hökmranlığı dövrünün hadisələrini əks etdirir. Bu əsərin əhəmiyyət və şöhrətinin nə dərəcədə geniş yayıldığını XIX əsrdə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində (Şuşa, Təbriz, Bərdə, Xoy və s.) köçürülən və Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyasında saxlanılan 30-dan çox nüsxəsi sübut edir. Bunlar içərisində D-565, S-565, D-827, D-458 nüsxələr seçilir.

Tarixə aid farsdilli əlyazma kitabları içərisində Mirzə Məhəmməd Mehdi-xan Astarabadinin XIX əsrdə köçürülmüş «Dürreyi-Nadiri» adlı əsəri də diqqəti cəlb edir. (156, 525; 131, 905) Bunlar D-94 (köçürülmə tarixi: 1828 il). D-123 (1828 il), D-126 (1849 il) və b. şifrlı nüsxələrdir.

Bu yerdə tarixə aid daha bir məşhur əsərin adını çəkmək yerinə düşərdi: bu isə məşhur Azərbaycan şairi və alimi Abbas Quluğa Qüdsi Bakıxanovun (1794-1847) qələmindən çıxmış «Gülüstani-İrəm» əsəridir. Kitab, Şirvan və

Dağıstanın ta qədim zamanlardan XIX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrün tarixini əhatə edir. (131, 1278-1281; 1, 65-70) Institutumuzda əsərin 9 nüsxəsi saxlanılır: B-2236, B-2002, B-217, B-19, B-2005, B-4421, B-2268, B-2062. Bunlardan ən tam və dürüst olanı Əbdülrəhim ibn Molla İmam-Əli Badkubinin 1844-cü ildə Bakıda köçürdüyü M-49 şifrəli nüsxəsidir.

Bəhmən Mirzə İbn Abbas Mirzə Qacarın (1810-1884) (131, 1286-1289; 40-44) 1871-ci ildə Şuşa şəhərində köçürülmüş «Şükürnameyi-şahənşahi» (M-263), Şərafəddin Aləm ibn Nurəddin Fərhad Səmərqəndinin (XVII əsr) (131, 1139-1143; 123, 68-71) 1877-ci ildə Molla Abdulla kişi tərəfindən köçürülmüş «Tarixnameyi-Raqim» (M-522) və Əli ibn Hüseyin Vaiz Kaşifinin (1463-1532) (105, 115; 127, 44-45; 160, 1175) 1841-ci ildə köçürülmüş «Rəşahəti-eynəl-həyat» (S-830) əsərləri tarixi gerçəkliyi dürüst əks etdirən kitablar sırasındadır.

Tarixi keçmişin dərk edilməsi və mənəvi-mədəni kateqoriyaların yenidən qiymətləndirilməsi, keçmişin bir çox mənəvi elementlərinə münasibətin kökündən dəyişdiyi müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan əlyazma kitabı ənənəsinin sufizm və urfana aid əsərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hətta XX əsrin başlanğıcında Yaxın Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda, islamın müxtəlif sahələrinə, əsas etibarilə bir neçə yüzilliyə xas olan müxtəlif sufi təlimlərinə olan maraq saxlanılırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, farsdilli sufi ədəbiyyatı zəngin tarixə malikdir və bu günə kimi bu sahədə aparılan tədqiqatlar cüzdür. (132, 225-231) Bir çox mənbələrə, hələ heç aşkar edilməmişdir.

Əlyazmalar Institutunun kolleksiyasından sufizmə aid bir sıra əsərlərin müəllifi Əzizəddin b. Məhəmməd Nəşəfiyə (XIII əsr) (159, 1067; 154, 191) məxsus «Tənzil» (B-417) adlı əsərin adını çəkmək olar. Müəllif, bu mövzuda daha iki əsər yazmışdır: «Bəyənətut-tənzil» və «Kəşfül-Xəqaiq». Haqqında danışdığımız əsər sufi təriqətində olan müridin müxtəlif hallarını təsvir edir.

Molla Möhsün Feyz kimi tanınan məşhur müəllif Molla Məhəmməd Möhsün Feyz b. Murtaza Kaşani (1006/1597-1090-91) (1679-802) sufizm və şəriətin qarşılıqlı münasibəti məsələlərini işləyib-hazırlamış ilahiyyatçı hesab olunur. (54, 475) Onun «Şəriətin tərcüməsi» əsəri 1645-ci ildə Şah Abbasın tapşırığı ilə yazılmışdır. (159,1015;147,109-110;130,149) (A-1006)

Bioqrafik məlumat kitablarının tərtibat ənənələri geniş şöhrət tapmışdı. Sufi şeyxlərinin və şəxsiyyətlərinin tərcümeyi-halını əks etdirən belə əsərlər içərisində Fəridəddin Məhəmməd b. İbrahim Nişapuri-məşhur sufi şairi Əttarın (513/1119-627/1230 və ya 632/1234) (105, 77-85) mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. «Təzkirətül-ouliyyə» (B-1982) adlı tam nüsxədə 97 sufi şeyxinin tərcümeyi-halı verilmişdir. Bunlardan 70-72 tərcümeyi-hal kitabın əsas hissəsinə daxil edilmiş, daha sonralar 20-25 şeyxin tərcümeyi-halı isə XIII əsr müəllifi Əhməd b. Məhəmməd b. Hüseyini b. Əhməd Tusinin «Əsrar əl-əbrar» kitabından götürülmüş və həmin kitaba «Əlavə» də verilmişdir. (147, 29-30; 124, 181; 105, 77) Buraya, Əttarın sufi mövzusunda olan başqa bir əsərinin «İlahinamə»ni də aid etmək olar. Əsər, sufi təlimini əks etdirən dialoq şəklində tərtib edilmişdir (A-3)

Sufi müəlliflərindən Molla Əbdülsəməd Həmədaninin də (vəfatı: 1801-ci ildə) (160, 1549; 146, 47) göstərmək olar. Onun «Bəhrül-məarif» (S-753) əsəri ürfanın fəlsəfi açıqlaması və müridlər üçün əxlaq normalarından bəhs edir. Əsərin mətni şeir və kiçik həcmli didaktik hekayələrlə müşayiət olunur.

Sufizmi öyrənmək üçün heç də az əhəmiyyətə malik olmayan bir sıra başqa əlyazmalar da vardır. Bu, ilk növbədə, Məhəmməd İbrahim b. Məhəmməd-Həsən Xorasaninin (vəfatı: 1262/1845) (144, 520) «İrşad ül-mürşidin» (B-2367) əsəridir. Daha sonra, naməlum müəllifin «Əsamiyi məşayexi-sufiyyə» (B-5914) əsəri də bu baxımdan maraqlı əlyazmadır. Bu kitaba 254 sufi şeyxinin adı daxil edilmişdir. Əttarın tərtib

etdiyi sufi terminologiyası M-346 şifrəli nüsxədədir. Sufi terminlərinin şərhı «sual-cavab» formasında aparılır.

Bunlarla yanaşı, orta əsr əxlaqına, müsəlman məzhəb və fəlsəfəsinə dair bir çox elmi əsərlərə rast gəlmək olar. İslamın əsası, adətən, «Üsuli-din» adlanan əsərlərdə şərh edilir. Seyid Kazım b. Məhəmməd Qasım Hüseyni Rəştinin (1200/1785-1259/1843) bu mövzuda olan əsəri (S-3) xüsusi maraq doğurur. Müəllif islamın müxtəlif məsələlərinə aid 150-dən çox elmi əsər yazmışdır. Bu kitabda imanın 5 əsası şərh edilmişdir.

Molla Məhəmməd Cəfər b. Molla Seyfəddin Astarabadinin (1198/1783-1263/1846) (159, 878; 145,167) «Əsl əl-üsül» (A-1419) adlı əsəri də bu mövzudadır. XV əsrdə yaşamış alim Şeyx Tacəddin Məhəmməd İbrahim Qəzruni (171, 224) «Bəhr əs-Səadət» (M-304) adlı əsərini müsəlman əxlaqı probleminə həsr etmişdir.

XIX əsr müəlliflərinin ilahiyata aid əsərləri kolleksiyamızda çoxluq təşkil edir.

Bunlardan biri, Şeyx Məhəmməd Sadiq b. Əkə-Məhəmməd Lənkəraninin (vəfatı 1285/1869) (144, 61; 130, 666) «İrşad ül-əzhan» (S-443) kitabıdır. Bu əsər şiə məzhəbinin əsas müddəalarını əhatə edir. Bu mövzuda olan kitablar sırasına Hacı Məhəmməd-Kərim xan b. İbrahim xan Qacarın (1223/1810-1288/1871) qələmindən çıxmış «İrşad ül-avam» (159, 875; 144; 515) (B-2569) əsəri də daxildir. Bu kitabda şeyxlik nöqtəyi-nəzərindən müsəlmançılığın şərhı verilmişdir. «Əxlaq ül-ouliyyə» (S-850) kitabı şeir formasında yazılmış (350 beyt) nəsihətlərdən ibarətdir. 1823-cü ildə tərtib edilmiş bu kitabın müəllifi Molla Əbül-həsən b. Məhəmməd Kazım Cəcərmidir (vəfatı: 1245/1829). (160, 1528)

Ənənəvi fənlər sırasına, özünəməxsus adı olan «Quranşünaslıq» (Quranın tərcüməsi və şərhı, düzgün oxunuş qaydaları və s.) da daxildir.

Məhəmməd Bəkir b. Məhəmməd-Tağı Məclisi (1037/1627-1111/1700) XVII əsrin tanınmış ilahiyatçılarındanır. (159, 929) Müəllifin çoxsaylı əsərlərindən biri də «və'd» və

«və id» hədislərinin şərhinə həsr edilmiş və müvafiq olaraq iki hissədən ibarət olan «Cənnət və cəhənnəm» əsəridir. (B-6429) O, Tərcumat üs-Salat» (B-6429) adlı başqa əsərində isə, məşhur duaların ərəb dilindən fars dilinə tərcüməsini təqdim edir. (163, 3260) 1674-ci ildə tərtib etdiyi «Töhfətül-zairin» (B-7067) əsərini müəllif zəvvarlıq məsələlərinə həsr etmişdir. (146, 438; 130, 581) Quranın düzgün oxunuşunu öyrədən və adətən, «təcvid» adlanan əsərlərdən də nümunələr gətirmək olar: Məhəmməd Rza b. Məhəmməd Cəfər b. Musa Rza Həmədaninin (XIX əsr) «Töhfətəyi-cəfəriyyə» (158, 103; 130, 137) (B-1929), Seyid Məhəmməd b. Mehdi Hafiz Hüseyinin (vəfatı: 1264/1843) «Töhfətəyi-Əmir» (146, 421; 158, 81) (A-882), eləcə də, XV əsr müəllifi Məhəmməd b. Əli b. Məhəmməd əl-Hüseyinin (vəfatı: 831/1432) (158, 74; 165, 30-31) (B-587) traktatı və s.

Farsdilli əlyazma kitablarının məzmun dairəsi son dərəcə genişdir. Burada, peyğəmbər və imamların həyatına aid, yuxu yozumu və kimya, mineralogiya, fiqh və b. sahələri əhatə edən kitablara rast gəlmək olar.

İctimai-siyasi fikrə aid (misal üçün Mirzə Melküm xanın M-85 şifri altında olan əsərini göstərə bilirik) olan əlyazma kitabları böyük əhəmiyyətə malikdir.

Vahabilər haqqında Rusiyada Plyuşer tərəfindən nəşr edilmiş, A.Bakıxanov tərəfindən «Ensiklopedik leksiondan» tərcümə olunmuş məqaləsi (B-2482), (59, 108; 131, 1278) əsərini «Alvah» (M-333) adlandıran, «bəhai» hərəkatının başçısı Əbdül Bəha Abbas Əfəndinin (159, 1733) məktublar toplusu da bu qəbilədən olan əsərlərdir.

Bu fəsili filoloji məzmununa malik kitablar haqqında olan məlumatla bitiririk.

Zəngin farsdilli ədəbiyyatın dərinliklərinə varmağa nə imkan, nə də ehtiyac yoxdur. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, XIX əsrdə bədii ədəbiyyatın müxtəlif qollarının-lirik şeirlər divanlarının, sələflərin və müasirlərin poema və digər poetik yaradıcılıq məhsullarının intensiv köçürülməsi davam

edirdi.

Əvvəlcə iki leksiqoqrafik elmi əsəri və üç bioqrafik «Təz-kirə» məcmuəsini /antologiya/ nəzərdən keçirək.

a) «Bürhani-qati» - Məhəmməd Hüseyn b. Xələf Təbrizi (XVII əsr) tərəfindən yazılmış, fars dilinin izahlı lüğətidir. (161, 1922; 146, 98; 164, 495) hal-hazırda, əsərin XIX əsrdə köçürülmüş üç nüsxəsi qalmaqdadır: D-183, B-777, B-1270.

«Töhfeyi-şahidi» (B-780) əsərinin müəllifi İbrahim b. Sa-leh Şahididir (875/1470-927/1520 və ya 957/1550). XV-XVII əsirlərin tanınmış şairi və lüğətşünası bu kitabını ikidilli fars-türk lüğəti şəklində tərtib etmişdir. (161, 1968; 182, 513; 167, 2386)

b) «Atəşkədə» (S-103)-görkəmli Azərbaycan filoloqu Lüt-fəli bəy Azərin (1721-1780) 842 şair haqqında məlumatlar toplamış antologiyası belə adlanır. (181, 375; 105, 38-39; 144, 4)

«Təzkiyəyi-Məhəmmədşahi» (M-24) - müəllifi Bəhmən Mirzə b. Abbas Mirzədir (1225 və ya 1226/1811-12-1301-1884). (131, 1286; 185, 89) Müəllifin böyük qardaşı Məhə-məd şahın xahişi ilə 1831-ci ildə tərtib edilən bu kitab üç his-sədən ibarətdir: birinci hissəyə 132 şair-sələf, ikinci hissəyə şah nəslindən olan 12 şairin şeirlərindən nümunələr daxil edilmişdir. Üçüncü hissə isə 152 müasir şair haqqındakı məlu-matları özündə əks etdirir. Gözəl nüsxə protoqraf hesab edilir.

«Təzkireyi-Nəvvab» (M-67) - Mir Möhsün Nəvvabın (1249/1883-1338/1919). (130, 664; 9, 86-87) Bizim kolleksi-yada saxlanılan bu nüsxənin iki üstün cəhəti vardır: birincisi, əlyazma Nəvvabın öz dəst-xəttilə yazılmışdır; ikincisi, Nəvva-bın müasirləri şeirlərini bu kitaba öz xətlərilə köçürmüşlər.

Farsdilli poeziya klassiklərdən tutmuş müasirlərə qədər məsələn, Seyid Əzim Şirvani, Mir Möhsün Nəvvabın və s. əhatə edir və onların şeirləri XIX əsr əlyazma kitabında əks tapmışdır. XIX əsrdə Xaqani Şirvani, Nizami, Hafiz, Sədi və b. şairlərin bədii irsinin köçürülməsi davam etdirilib. Xaqaninin «Töhfətül-iraqeyn» (M-202) və Şərafəddin Rami

Təbrizinin «Ənistül-üşşak» (B-5973) əsərləri ilə yanaşı, bir çox şairlərin «Divan»ı da köçürülmüşdür. Bunların arasında aşağıdakı ədiblərin adını çəkmək olar: Əmir Şoəra Əbu Abdulla Məhəmməd b. Əbdül Malik Muizi Nişapuri (vəfatı: 521/1127). Fəridəddin Məhəmməd ibn İshaq Əttar (şaban ayının 6-cı 513-cü il/12 noyabr 1120-627/1223), Zahirəddin Əbülfəz Tahir b. Məhəmməd Fəryabi (vəfatı: 598/1201). Nəcəddin b. Əlai Sici Əmir Həsən Dəhləvi (vəfatı: 727/1327), Şəmsəddin Məhəmməd Hafiz Şirazi (vəfatı: 781/1389), Kəmaləddin b. Məsud Xocəndi (vəfatı: 803/1400), Molla Məhəmməd Şirin b. Adil Təbrii (749/ 1348-809/1417), Malik ibn Cəmələddin Əmir Şahi Səbzəvari (787/1385-857/1453), Nurəddin Əbdülrəhman Cəmi (şaban ayının 23-cü 817-ci il/7 noyabr 1414-məhərrəm ayının 17-si 898-ci il/8 noyabr 1492). Baba Fəğani (vəfatı: 925/1519), Məhəmməd b. Zeynəddin Əli b. Cəmələddin Ürfi Şirazi (963/ 1553-999/1591). Mirzə Əbu Qədir Bidil (1054/1644-1133/ 1720). Axund (1105/1693-1135/1722). Mir Seyid Əli Müştəq İsfahani (XVIII əsrin I yarısı), Məhəmməd Əli b. Feyz Əli Şah Mirzə Əbdül Hüseyn (XVIII əsr). Xaqan ləqəbli Fətəli şah bəy Cahansur şah Qacar (vəfatı: 1250/1834). Abbas Qulu Qüdsi b. Mirzə Məhəmməd-xan sani Bakuvi (1208/1794-1264/1847), Mirzə Həbibulla Kaani Şirazi (1222/1807-1270/1853). Heyran xanım (XVIII-XIX əsrlər). Mir Möhsün Nəvvab b. Əhməd Qarabaği (1249/1833-1336/1918). Onların əsərlərinin əlyazma nüsxələrini ardıcılıqla belə vermək olar: B-4560, S-752, A-263, A-807, B-324, M-358, A-577, B-1927, S-358, D-25, S-170, D-294, B-1926, B-827, B-528, M-158, M-120, D-247, M-217, B-5234.

Bütün bunlarla yanaşı, mühüm bir cəhəti qeyd etməyi lazım bilirik. XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabı xalqımızın çoxsaylı ədəbi elmi mədəni həyatının öyrənilməsində, xüsusilə də indi yeni səpkidə tədqiqat işləri aparmaqda misilsiz qaynaqlardır. Yalnız bir faktı demək kifayətdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaranmasında əlyazma kitabı ilk orijinal və etibarlı mənbə kimi öz əvəzsiz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Ərəbdilli əlyazma kitabı

Ərəbdilli əlyazma kitabı müsəlman Şərq xalqlarının kitab mədəniyyətində ən görkəmli yeri tutur. Başqa sözlə desək, bütün müxtəlifliyi ilə birlikdə müsəlman xalqlarının yazılı irsi ərəb dilində öz mövcudluğunu saxlamışlar. Hələ erkən orta əsrlərdə Yaxın Şərq ölkələrində elmi fikri ifadə etmək üçün ərəb dilindən istifadə edilmişdir. Müqəddəs Quran kitabı, onun şərh və hədisləri, kəlam elmi, əxlaq, nəzəri hikmət, riyaziyyat, təbabət, fəlsəfə və məntiq, poetika və ritorikaya aid zəngin ədəbiyyat, tarix və dəqiq elmlərə aid ilkin qaynaqlar məhz bu dildə yazılmışdır.

A.B.Xalidov qeyd edir ki, «ərəb adı altında dünya əhəmiyyətli məşhur orta əsr mədəniyyəti nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, «ərəb» epiteti, ərəb dilinin bu mədəniyyəti yaradan cəmiyyətin əsas kommunikasiya və özünüifadə vasitəsi olduğunu bir daha sübut edir; göstərilən regionda yaradılmış orta əsr mədəniyyət, elm və ideoloji abidələrinin əksəriyyəti ərəb dilində yazılmışdır». (138, 14)

Son zamanların hesablamalarına görə, indi və nə vaxtsa mövcud olmuş ərəb əlyazmalarının sayı 5 milyona yaxındır. (137, 254)

Hətta XIX əsrdə Azərbaycanın bəzi əyalətlərində ərəbdilli kitablar intensiv şəkildə köçürülürdü. Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi adlanan tematika ərəbdilli əlyazma kitabında öz əksini tapıb.

Quran XIX əsr ərəbdilli kitabının əsas mövzusu idi.

Azərbaycan kitab sənəti ustalarının yaratdığı nəfis tərtibatlı Quran nüsxələri haqqında ikinci fəsildə danışdıq. İndi isə ədəbiyyatın polemika və teologiya, sufilik, teosofiya və b. sahələrini əks etdirən nümunələrlə tanış olaq.

Məlumdur ki, son vaxtlar sufilik və müxtəliflik mistik təlimlərin problemləri xarici və Şərq mütəxəssislərinin diqqətini

cəlb edir.

Sufiliyin kifayət qədər öyrənilmədiyini nəzərə alaraq, bu məsələdə maraq doğuran bir sıra əlyazma kitablarının üzərində dayanmağı lazım bildik. Məşhur Azərbaycan alimi, Söhrəverdi təriqətinin banisi Şihabəddin Əbu Əli Əbu Həfz Ömər b. Məhəmməd b. Əli Söhrəverdindən (539/1145-ci ildə anadan olmuşdur) başlayaq (132, 39). Müəllifin məşhur əsərlərindən biri mistizmin nəzəri və təcrübi əsasları şərh olunan «Əvarufül-marif» əsəridir. O, «Əl-əsmə il-ərbəin» (A-753) adlı başqa bir əsərində isə Allahın adlarının rəmzi yozumları göstərilmişdir. (171, 170)

Sufiliyə aid əsərlər sırasından müəllifi Həsən Ədavi Maliki Xarəvi olan «İrşadül-Mürid fi maarifa və xülasəti-ilmüt-touhid» (B-1493) əsərini nəzərdən keçirək. Əsərin əsli XV əsr Azərbaycan alimi Seyid Şərif Məhəmməd b. Yusif b. Hüseyn Sinusiyə (vəfatı: 892/1486 və ya 895/1490-cı il) aiddir. (171, 170; 177, 353)

Təcrübi sufiliyin və təriqətlərin əxlaqi doktrinəsində təzəhür edən xarakterik xüsusiyyətləri dərinlən öyrənməyə ehtiyac vardır. (132, 14) Bu xüsusiyyətlər haqqındakı məlumatı sufi cəmiyyətlərinə həsr edilmiş əlyazma mənbələrindən almaq olar. Əhməd Səid Mücəddədi Əhmədinin (1196/1782-ci ildə anadan olmuşdur) «Ənhər əl-ərbəa fi-tarix-n-nakşbandiyyə» (A-542) adlı əsəri bu qəbilədənir. Kitabda «Qədiriyyə», «çiştiyyə», «söhrəverdiyyə», «kübrəviyyə» sufi təriqətləri haqqında ətraflı məlumat verilir.

Ənənəvi formal məntiqə aid elmi əsərlər XIX əsrin ərəbdilli kitablarında öz geniş əksini tapmışdır. Əsli Cənubi Azərbaycandan olan Əsirəddin Müfəzzəl b. Ömər Əbhərinin (vəfatı: 666/1225) «İsaquci» əsəri buna klassik nümunədir. (184, 729, 732) həmin əsər, Ərəstun məntiqinə giriş hesab edilir, bu risalə həmişə mütəxəssislərin marağını özünə cəlb etmiş və müxtəlif əsrlərdə tez-tez köçürülmüşdür. Əlyazmalar institutunun kolleksiyasına bu əsərin, əsasən XIX əsrdə yaradılmış xeyli nüsxəsi daxil edilmişdir: B-733, B-5823, B-5100, A-

1488, B-3989, A-1285, B-4439, B-2040, B-2219, B-2122, B-2421, A-165, B-285. Məntiqə aid olan əlyazma kitabları içərisində Məhəmməd b. Pir-Əli Birkəlinin (929/1523-981/1573) «İsaquciyi-cədid» (A-1492) adlı əsəri böyük maraq doğurur. (166, 1284-1285; 177, 583-585) Onun bu kitabı sələflərin və müasir müəlliflərin işlərinin yeniləşmiş variantıdır.

Əsirəddin Əbhərinin əsərinə bir çox şərhlər yazıldığı məlumdur. (171, 206-208) Bunların içərisində Fanari Şəmsəddin Məhəmməd b. Həməzənin (751/1350-834/1430) «Risələ əl-Fanariyyə» adlı şərhini xüsusilə seçilir. (171,207) Burhanəddin b. Kəmaləddin b. Xəlil Bulqarinin (176, 465; 178, 842, 846; 171, 207) həmin şərhə yazdığı haşiyənin bir nüsxəsi institutumuzun fondunda saxlanılır. (B-6845).

Ənənəvi ərəb-müsəlman elmini müsəlman hüquqşünaslığı olmadan təsəvvür etmək olmaz; ona görə də ərəbdilli kitablar içərisində fiqhə aid əlyazmaların xüsusi çəkisi böyükdür. Nəzərə almaq lazımdır ki, ənənəvi və ya müsəlman elmlərinin təsnifatında fiqh birinci yeri tutur. (136, 59) Əgər müsəlman teosofiyasının iki qütbündən biri kələmdırsa, ikincisi fiqhdır. Qeyd edək ki, müsəlman hüququ XIX əsrdə də inkişaf etdirilmiş, onun bir çox məsələləri müasir dövrdə də öz aktuallığını itirməmişdir.

Belə əsərlərdən biri müəllifi Xəlifət təriqətinin tanınmış hüquqşünası Əbülfəz Məcəddin Abdulla b. Mahmud b. Məud Musulu Buldaci (599/1202-683/1254) (176, 382, 657) olan «əl-İxtiyar ət-təlil əl-Muxtar» (B-573) əsəridir. Bu əsər xəlifət təriqəti fiqhinin əsas qanunlarına verilən şərh hesab edilir.

Şiə məzhəbinin müsəlman hüquqlarına həsr edilmiş iri həcmli əsər isə «İrşad əl-izhan ilə ihkam əl-iman» (B-1771) adlanır. Əsərin müəllifi Cəlaləddin Mənsur Həsən b. Sədidəddin Yusif b. Əli b. Mütəhhər Hillidir (648/1250-726/1325) (144, 510; 179, 206) Əsərə verilmiş çoxsaylı (40-dan artıq) şərh və haşiyələr, işin nə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olmasından xəbər verir. Kitab 20 hissədən (kitabdan) ibarət olub, müsəlman hüququnun 1500 məsələsini şərh edir. Burada

XIV əsr Azərbaycan alimi kimi məşhur olan Cəmaləddin Yusif b. İbrahim Ərdəbilinin (vəfatı: 775/1374 və ya 799/1396) (171, 195) adını çəkmək yerinə düşərdi. Müəllif özünün «əl-Ənvar li amal əl-əbrar» (D-632; S-610) kitabında şiə məzhəbinin əsas qanunlarını sistemləşdirmişdir. Ərdəbili həmin kitabı 1336-cı ildə yazmağa başlamış, 1341-ci ildə bitirmişdir.

Ərəbdilli kitab, polemika məsələlərinə də biganə qalmamışdır. Bu baxımdan İci Ədudəddin b. Əhməd b. Əbdülqafar Zifri Şirazinin (680/1281-756/1355) (171, 41; 124, 135) «Adabül-bəhs» (B-733) əsəri çox maraqlıdır. Əsərə yazılmış şərhlərdən Əlyazmalar institutunun kolleksiyasında saxlanılan aşağıdakı əlyazmaların adını çəkə bilərik: «Şərhi Adabül-bəhs» (A-1150) Qarabagi Məhəmməd Hənəc Təbrizi (vəfatı: 900/1494), (177, 287) Ərdəbili Mir Abi Fəth Məhəmməd Tacüs-Səid İraqinin (vəfatı: 823/1420) Qarabaginin şərhinə yazdığı haşiyə, (B-6713), Cürcani Mir Seyid Şərif Əli b. Məhəmmədin (740/1339-815/1413) «Adabül-bəhs» əsərinə yazdığı şərh (S-959) (159, 732, 179, 287)

Sonda tarix və filologiyaya aid əlyazma kitablarını nəzərdən keçirək. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəbdilli tarix peyğəmbərin, xəlifə və imamların tərcümeyi-halı ilə başlanır. Eyni zamanda, psevda tarixi əsərlər də meydana gəlirdi. (137, 61-62) Lakin tədricən, IX əsrin ikinci yarısında, ərəbdilli tarixşünaslığın öz ənənələri formalaşdı. Tarixçi Balazuri Əbu Abbas ibn Yəhya Cabirin (vəfatı: 279/892) (48, 105; 176, 142; 178, 216) «Fətuħ əl-büldan» (B-736) adlı əsəri buna parlaq misaldır. Əsər bizə qısaldılmış redaksiyada gəlib çatmışdır və ölkələrin təsviri coğrafi prinsip əsasında verilmişdir. Kitabda Azərbaycan haqqında məlumatın olması dəyərli faktdır. Əsərin 1863-cü ildə köçürülməsi həmin əsərin geniş yayılmasından və ona olan marağın sönməməsindən xəbər verir.

Qrammatika və leksikoqrafiyaya aid əsərlərə gəlincə isə, deməliyə ki, bunlar, ərəbdilli kitabın mühüm, həm də ən qədim hissəsini təşkil edir. Filologiya, qrammatika və leksikoqrafiyanın inkişafı hələ XIII əsrdə zamanın tələbinə

çevrilmişdi, başqa sözlə desək, Quranın öyrənilməsi və islam elmlərinin yayılması ərəbdilli filologiyanın inkişafı ilə bağlı idi. (137, 51) Bu ənənə XX əsrin başlanğıcına qədər davam etdirildi. Odur ki, qrammatika və leksikoqrafiyaya aid yeni əsərlər gec-gec meydana gəldiyi halda, bu sahəyə aid olan, hələ öz əhəmiyyətini itirməmiş qədim kitabların üzü köçürülür və artırılırdı.

Belə əsərlərin siyahısına aşağıdakı kitabların nüsxələri daxilidir: müəllifi Sənhacı Əbu Abdulla Məhəmməd b. Məhəmməd b. Davud b. Əcurum (681/1283-722/1322) (177, 237; 179, 332, 350; 172, 179) olan «əl-Əcurumiyyə» (B-3764) əsəri, Bərdəi Sədəddin Sədullahın (44, 57-86) «Hədəiq əd-dəqaiq risalət-əllamət fi şərḥ-risalət-əllamət əl-həqaiq» (B-5522); İradi Murtaza Əlinin (84,320) «Şərḥ əl-anmücəz li əz-Zəməxşari» (B-3118); Cəmaləddin Məhəmməd b. Əbdülğəni Ərdəbilinin (178, 510; 171, 186); «Şərḥ əl-ənmişc fi Ən-nəhv li əz-Zəməxşari»; B-3704, B-5864, B-5706, B-1742, B-1864. İbn Hişəm Nəhəvi Cəmaləddin Abi Məhəmməd Abdulla b. Yusifin (177, 24; 144, 124) «İrəb ən qəvaid əl-irəb» (B-662); Məhəmməd b. Pir Əli Mühünəddin əl-Birkilinin (177, 440; 178, 645, 742, 171, 117) «İzhar əl-əsrar fi Ən-nəhv» və s.əsərlərin nüsxələri: B-4052, B-4125, B-4348, B-4438, B-1213, B-1885, B-2171, B-3958, B-3780, B-3664, B-4068, B-6376, B-3764, B-6421, B-6351... (ümumiyyətlə 62 əlyazması).

Biz, ərəbdilli kitab mədəniyyətinin ənənəvi humanitar elmlər silsiləsinə nəzər saldıq, XIX əsrdə də öz aktuallığını və əhəmiyyətini saxlamış bütün bu elmlərə daha dərinlən yiyələnmək üçün, müxtəlif sahələrdə istər dini elmlər, istərsə də dəqiq elmlər sahəsindəki axtarışları davam etdirmək lazımdır. Bizim toxunduğumuz məsələlər XIX əsrdə Azərbaycanın ərəb qrafikalı yazısı haqqında ümumi təsəvvür yaradır. Məqsədimiz isə bu zəngin xəzinənin gələcəkdə fən-fən, problemlər üzrə tədqiq olunmaq zəruriliyini əsaslandırmaq, XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabı kimi mənəvi sərvətimizin

tədqiq olunmaq prinsiplərini aydınlaşdırmaq, onun bütün müasir elmi sahələr üçün ilkin, etibarlı mənbə olması haqda inamlı elmi-nəzəri fikir demək XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabının elmi-nəzəri xarakteristikasını verməkdir.

NƏTİCƏ

1. XIX əsrdə Azərbaycan çap kitabının inkişaf və yayılmasına baxmayaraq kitab mədəniyyətində əlyazma kitabı üstünlük təşkil etmiş və mühüm yer tutmuşdur.

2. XIX əsrdə əlyazma kitabının yaranmasında Avropa-rus kağızı Şərq kağızını üstəliyin və nəzərdən keçirilən 1000-dən yuxarı Azərbaycan əlyazma kitabından 825 əlyazma rus-Avropa kağızında (425 əlyazma rus kağızında, 400 əlyazma Avropa kağızında) və cəmi 220 əlyazma Şərq kağızında köçürülmüşdür. Xüsusilə, Azərbaycanın şimal məntəqəsində (Quba, Xaçmaz, Şamaxı, Şəki və s.) köçürülən əlyazmalar əsasən rus kağızına köçürülmüşdür.

3. Əlyazma kitabının yazılmasında və tərtibində işlənən xətt növləri XIX əsrdə nisbətən məhdudlaşır və əsasən üç növ geniş işlənir-nəsx, nəstəliq və şikəstə. Digər növlərin (süls, təliq, divani və s.) işlənməsi çox nadir hallarda təsadüf edilir. Mədrəsə və məktəblərdə köçürüldüyünə görə bir sıra əlyazmaların yazısında sadə şagird ("tələbə") xətt yarımnoyünə də rast gəlmək olur. Şimal məntəqəsində köçürülən əlyazmalarda dağıstan üslubunun ünsürləri nəzərə çarpır. Ən gözəl xətt nümunələri isə Təbrizdə köçürülmüş kitablarda müşahidə edilir. Farsdilli əlyazmalar əsasən nəstəliq növü ilə yazılmışdır.

4. Bədii tərtibat baxımından kamil xətt nümunələri əsasən bədii ədəbiyyat və poeziyaya aid əlyazmalarda işlənmişdir. Bir sıra əsərlərdə, xüsusilə teologiya, fəlsəfə və sufizmə dair kitablarda ərəb sitatları işləndiyinə görə həm nəsx və həm də nəstəliq xətlərindən istifadə edilmişdir. Qatışıq xətt növlərindən isə «nəstəliq-nəsx», «şikəstə-nəstəliq» xətlərini göstərmək olar.

5. XIX əsrdə Azərbaycanda hazırlanmış ərəbdilli əlyazmaların çoxu mədrəsələrdə yazıldığına görə kalligrafiya baxımından yüksək səviyyədə deyildir. Bununla yanaşı, mahir

xəttatlar tərəfindən köçürülmüş nüsxələrə də rast gəlmək olur. Ən gözəl nəsx nüsmunələri XIX əsrdə hazırlanmış Quran nüsxələrində əks edilmişdir. Ərəbdilli əlyazmalar əsasən nəsxə yazılmış, nəzərdən keçirilmiş 300 əlyazmada cəmi 30 nüsxə nəstəliqlə köçürülmüşdür.

Türkdilli əlyazmaların köçürülməsində əsasən iki növdən istifadə edilmişdir.

1. Nəstəliq
2. Şikəstə-nəstəliq.

Cünglərdə və məcmuələrdə isə müxtəlif dildə olan əsərlərdən parçalar daxil edildiyinə görə qatışıq xətt nümunələrinin – nəsx, nəstəliq və şikəstə çarpazlaşmış mənzərəsini müşahidə edirik.

6. Səhifələrin bəzədilməsi, naxışlanması və bədii tərtibat baxımından XIX əsr əlyazmaları orta əsrin nadir şah nüsxələrindən geri qalır. Bununla belə, tərtibat cəhətdən XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabında orta əsr müsəlman Şərq əlyazmaları ənənələri saxlanılır və ayrı-ayrı məntəqələrdə hazırlanan kitabların tərtibatında səciyyəvi cəhətlər üzə çıxır. Bu baxımdan Təbriz məktəbini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bədii tərtibat baxımından ən qiymətli abidələr farsdilli əlyazmalar hesab edilir. Bədii başlıq, ön səhifədəki turunc sərlövhə, ünvan və frontispisin tərtibatı baxımından seçilən nüsxələr xüsusilə XIX əsrin I yarısında əlyazma kitabı ənənələrinin demək olar ki, əksər elementləri saxlanılmışdır. Şərq naxışlarının, nəbati və hündəsi rəsmlərin davamı ilə yanaşı abstrakt rəsmlərdən də istifadə edilmişdir.

Miniatur sənətində isə müəyyən dərəcədə gerilik yaranır. Orta əsrə xas olan ayrı-ayrı cizgilərin, üslubların təkrarı ilə yanaşı, Avropa rəsmlərindən götürülmüş yeni elementlər də burada işlənir (Məsələn, Xurşud banu Natəvan və Nəvvabın rəsmlərində olduğu kimi).

7. Cildlərin tərtibində orta əsrlərə xas olan hündəsi naxışlar və çarpazlaşmış xəttlər həkk olunan dəri üzvlü cildlər çox işlənir. Bu cildlərdə turunc şəkilli rəsmlər həkk olunur. Yağlı

boya ilə örtülmüş gül rəsmləri ilə işlənən qələmdani cildlər də XIX əsr əlyazma kitabında mühüm yer tutur. Cildçilik sənətində əsasən orta əsr Şərq ənənələri davam edir və bir sıra hallarda artıq müasir tipli sadə karton cildlərin özünə yer açmasının şahidi oluruq.

8. Mövzu baxımından XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabı orta əsr fənlərinin əksəriyyətini əhatə edir. Orta əsrlərdə müxtəlif dillərdə yazıb-yaratmış müəlliflərin əsərlərinin XIX əsrdə köçürülməsi isə həmin dövrdə keçmiş irsə olan marağın davam etdiyini göstərir. XIX əsr ərəbdilli, farsdilli və türkdilli əlyazmaların mövzu təsnifatı aşağıdakı şəkildə əks olunmuşdur:

A. Türkdilli əlyazmalar üzrə:

1. Ədəbiyyat, poeziya, «divan»lar, və epik əsərlər,
2. Təzkirə, cüng və məcmuələr
3. Tarix

B. Farsdilli əlyazmalar üzrə:

1. Təbabət və əczaçılıq
2. Nücum və astrologiya
3. Riyaziyyat
4. Tarix
5. Teologiya, sufizm
6. Əxlaq, məntiq, fəlsəfə
7. Ədəbiyyat, poeziya, filologiya

V. Ərəbdilli əlyazmalar üzrə:

1. Quran, təfsir
2. Sufizm
3. Məntiq, fəlsəfə,
4. Fiqh
5. Tarix
6. Filologiya (qrammatika və leksikoqrafiya)

Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan
XIX əsr əlyazmalarının şifrələr və dillər üzrə ümumi təsnifatı

Dillər üzrə		Şifrələr					Əlyazmaların cəmi
		"M"	"A"	"B"	"S"	"D"	
1	Ərəb	12	100	1525	173	155	1965
2	Fars	42	86	625	117	112	982
3	Türk	26	35	278	26	17	382
4	Türk-ərəb		14	95		2	III
5	Ərəb-fars	2	10	77	2	4	95
6	Türk-fars	5	12	66	3		86
7	Türk-ərəb-fars		3	32	1		36
8	Rus		4	5		20	29
	Əlyazmaların cəmi	87	264	2703	322	310	3686 ədəd

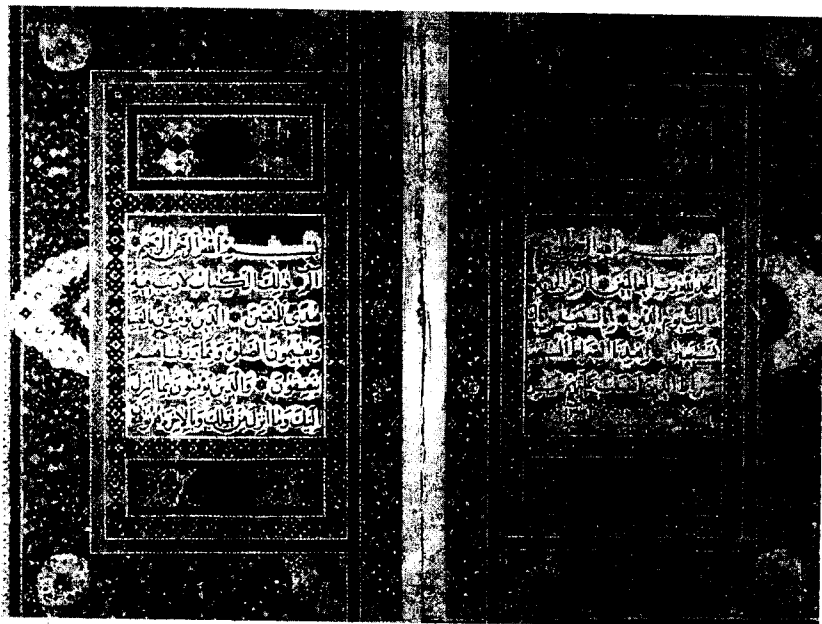
Bunlardan Azərbaycan əlyazma kitabı kimi tanınan 1200 əlyazma araşdırılmışdır, o cümlədən

300 ərəbdilli

700 farsdilli

200 türkdilli

XIX əsr əlyazmalarında işlənən xətt növləri	Əlyazmaların cəmi	1176	499	110	1785 ədəd
	Nəstə'liq-şikəstə- tə'liq			1	1
	Tə'liq-şikəstə			2	2
	Nəsx-şikəstə		3	1	4
	Nəsx-süls	1			1
	Nəsx-kufi		1		1
	Nəsx-divani		2		2
	Nəstə'liq-divani		1		1
	Nəstə'liq-nəsx		49	2	51
	Nəstə'liq-şikəstə	77	4	22	103
	Tə'liq		2	12	14
	Rüq'ə		2		2
	Divani		2		2
	Süls	3	2		5
	Şikəstə	28			28
	Nəsx	123	389	1	513
	Nəstə'liq	944	42	69	1055
	Dillər üzrə	fars	ərəb	türk	Əlyazmaların cəmi

Şəkil 1. Quran. M-225.

Xəttatı: Məhəmməd Əli ibn Hacı Məhəmməd Sabir Təbrizi.

Köçürülmə tarixi: şəvval 1227/oktyabr 1812 il.

Frontispis. (Bax: səh. 55, 63)

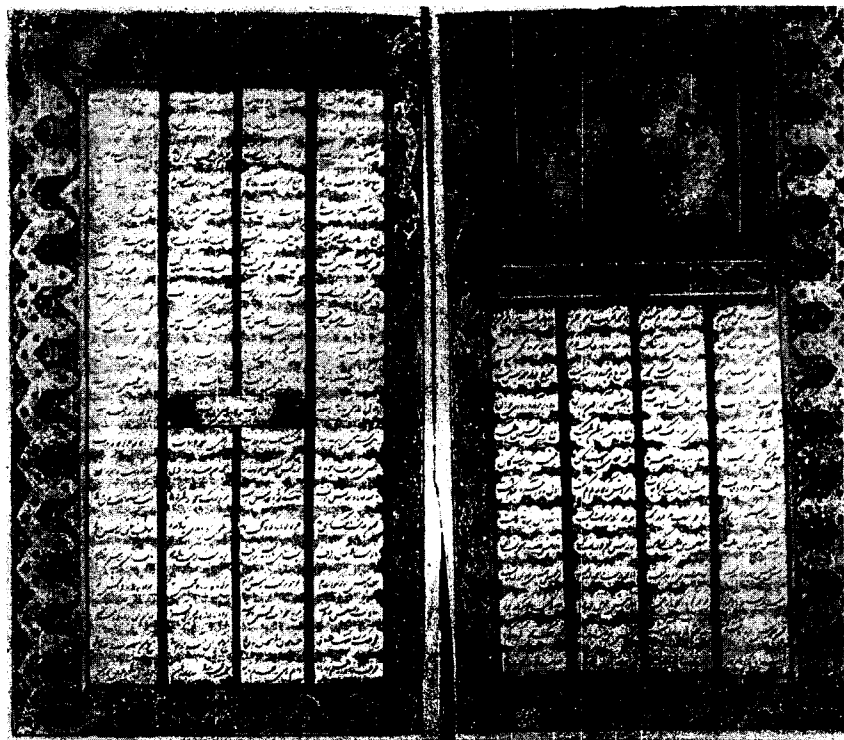
فَإِنْ كَانَ لَكُمْ مِنَ اللَّهِ فَاوَاظِبُوا أَلَمْ تَكُنْ مَعَكُمْ وَإِنْ كَانَ
لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ قَالُوا أَلَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعَكُمُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ
فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ
عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ
خَادِعُهُمْ وَإِذَا نَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ فَأَمَّا مَأْكِنًا إِلَى بُرُوجِ
النَّاسِ وَلَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا مَدَّ بَيْنَ ذَلِكَ إِلَى
هُوَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ قُلْ مَنْ يَمْلِكُ
مَنْ بَيْنَ يَدَيْهِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ يَحْدِثَ بِشَيْءٍ مِمَّا يَشَاءُ
أَمْ لَهُ آلٌ أَنْ يَنْجُو مِنْهُمَا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ يُرِيدُ ذَلِكَ إِنَّ
الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَجَاتِ النَّازِلَاتِ أَصْحَابُ النَّارِ وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ
لِلْأَعْمَى سَبِيلًا وَالَّذِينَ تَبَوَّأُوا الصَّلَاةَ وَالْعَصْمَةَ بِاللَّهِ وَأَخْضَعُوا
رُءُوسَهُمْ لِلَّهِ وَأَتَوْا بِأَمْوَالِهِمْ حَقَّ حَقِّهَا وَالَّذِينَ يَدَّبَعُوا
أَنْفُسَهُمْ إِلَى الصَّلَاةِ وَأَخَذُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذْ أَخَذُوا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ
عَقْدًا ثُمَّ مَضَوْا مِنْهُمُ وَتَوَّابُوا عَلَيْهِمْ وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ
عَظِيمٌ مَا تَفْعَلُ اللَّهُ بِعَذَابِكُمْ إِنَّ شِكْرَكُمْ وَامْتِنَانَكُمْ
كَانَ اللَّهُ شَاكِرًا عَلِيمًا لَا يَجِبُ اللَّهُ الْجَهَنَّمَ بِالْبُيُوتِ مِنَ الْقَوْلِ

Şəkil 2. Quran. M-3.

Xəttatı: İbn Məhəmməd Kazım Məhəmməd Rza

Köçürülmə tarixi: 1871 il.

Kalliqrafiq nəsx: (Bax: səh. 64)

Şəkil 3. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. M-530.
İlk səhifənin tərtibatı (Bax: səh. 65)

Şəkil 4. Mir Möhsün Nəvvab. Bəhr ül-hüzən. M-147.
Avtoqraf. Miniatur. (Bax: səh. 75)

Şakil 5. Xurşid Banu Natəvan. Divan. M-117.
Albom. Avtoqraf. Tikmə üzlü cild. (Bax. Səh. 77)

Şəkil 6. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. M-530.
Bədii cild. Nəbati, Qələmdani. (Bax: səh. 65, 86)

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. XIX əsrin əvvəl. 1917 ci il ilə qədər.-Bakı: Azərb. EA nəşri,1960. -906s.
2. Azərbaycan tarixi. IIc. -Bakı: Azərb. EA nəşri, 1964 1002 s.
3. Azərbaycan kitabı. (bibliografiya) I cild. (1780-1920) Bakı: Azərb. kitab komitəsi, 1963.-220s.
4. Allahverdiyev B.-Kitablar haqqında kitab.-Bakı: Gənclik, 1972, 95s.
5. Qarabaği Mirzə Camal. Qarabağ tarixi. (tərcümə, müqəd. qeyd və adlar göstəricisi Babayevindir) - Bakı: 1959, 205s.
6. Qarabağnamələr. Birinci kitab (Mirzə Adıgözəlbəy, Mirzə Camal Qarabaği, Əhməd bəy Cavanşir) - Bakı: Yazıçı: 1989.-192s.
7. Qarabağnamələr. İkinci kitab. (Mirzə Yusif Qarabaği, Mir Mehdi Xəzani, Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu, Mirzə Rəhim Fəna, Baharlı, Həsən İxva Əlizadə, Həsənəli Qarabaği) - Bakı: Yazıçı: 1991-480s.
8. Qarayev N. «Poetik məclislər». XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri nümayəndələrinin yaradıcılığından seçmələr. - Bakı: Yazıçı: 1987. -525s.
9. Qarayev N. «Təzkireyi-Ziyai» və «Təzkireyi Nəvvab» haqqında bəzi qeydlər. Əlyazmalar xəzinəsində. Azərb. SSR EA RƏF Elmi Əsərləri. - IV cild. - Bakı: Elm, 1976.

10. Qarayev N. Molla Mahmud Zövi və onun divanı. Əlyazmalar xəzinəsində, Azərb. SSP EA RƏF Elmi əsərləri. V cild. - Bakı, Elm, 1979.
11. Qarayev N. Əbdülxalq Cənnətinin əlyazmaları haqqında. Respublika Əlyazmalar Fondunun əsərləri. II cild, Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1963.
12. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – Bakı: Maarif, 1974, -487s.
13. Qasimov A. Füzulinin «Hədiqət-üs-süəda» əsərinin poletografik və orfoqrafik xüsusiyyətləri. Diss. fil.e.n. – Bakı. 1975.
14. Qəhrəmanov C.V.Xalqın mənəvi irsi bizim sərvətimizdir. Əlyazmalar xəzinəsində. Azərb. SSR EA RƏF Elmi əsərləri. VIIc. - Bakı: 1986.
15. Qəhrəmanov C.V., Allahyarov K. Azərbaycanda kitab mədəniyyəti. Elm və həyat jurnalı, №7, 1985.
16. Qəhrəmanov C.V. Nizami əsərlərinin əlyazmaları dünya kitabxana və muzeylərində. Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. 5 fevral, 1982.
17. Qəhrəmanov C.V. Azərbaycan əlyazma kitablarının bədii tərtibatı. Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. 5 avqust 1985.
18. Əliyev Ə.Q. «Vəfayət el-əyan»ın əlyazması. Əlyazmalar xəzinəsində. Azərb. SSR EA RƏF Elmi əsərləri, VI cild. - Bakı; Elm, 1983.

19. Əliyev Ə.Q. Hənəfilik və onun əsas qaynaqları. Əlyazmalar xəzinəsində. Azərb. SSR EA RƏF Elmi əsərləri. VII cild. - Bakı: Elm, 1986.
20. Əlyazmaları kataloqu I cild. (tarix, coğrafiya, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, təzkirələr, bədii ədəbiyyat və münşəat) - Bakı: Elm, 1963, -514s.
21. Əlyazmaları kataloqu IIc. (cünglər) - Bakı: Elm, 1977, - 191s.
22. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. - Bakı: Maarif, 1985, - 300s.
23. Kərimzadə S. Daşçaplı kitabların tərtibi. Elm və həyat jurnalı. № 6, 1981.
24. Kərimzadə S. Daşçaplı kitablar, Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 1979, 13 iyul.
25. Məmmədov B. Xurşid Banu Natəvan. - Bakı: Yazıçı: 1983, - 160s.
26. Məhəmmədəli Tərbiyə. Danişməndani Azərbaycan. Görkəmli elm və sənət adamları. - Bakı: Azərnəşr 1987, - 434 s.
27. Minayi Ə.Rəhimov Ə. Yaxın Şərqi Orta əsr kitabxanaları haqqında. Azərb. SSR EA Xəbərləri ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası. - Bakı: Elm, 1967, №2.
28. Minayi Ə. Rəhimov Ə. Orta əsr kitabxanamız. Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 31 iyul, 1965-ci il.
29. Mirəhmədov Ə. Həsənov H. Sovet Azərbaycanının kitab mədəniyyəti. - Bakı; Azərnəşr: 1975-83s.
- 29a. Məsəddiq Məmmədəli. Nizami əsərləri XIX əsr miniatür

- sənətində. Bakı: Qobustan jurnalı, №2. 1981.
30. Nağıyeva C. Heyran xanım (həyat və yaradıcılığı). – Bakı: Yazıçı. 1989, -150s.
 31. Nağıyev M. «Kəlilə və Dimnə»nin Azərbaycan dilində ilk tərcümələri. Elm və həyat jurnalı, №2. 1982.
 32. Nurəliyeva T. Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqində XIX əsr əlyazma kolleksiyalarının əhəmiyyəti. diss. f.e.n. – Bakı 1986.
 33. Səfərli Ə. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. – Bakı: Yazıçı, 1982.-206s.
 34. Tağıyev H. Azərbaycanda kitaxanaçılıq işi. -Bakı: Azər-nəşr, 1964, -122s.
 35. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. –Bakı: Maarif, 1987, -s.293.
 36. Həsənov H. Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. – Bakı: Azər-nəşr, 1989, -235s.
 37. Həsənov H. «Azərbaycan kitabı» tarixindən. Kitablار aləmində jurnalı. 1983, №2.
 38. Hüseynzadə Ə. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı. Bakı: Elm, 1967, -219s.
 39. Hüseynzadə Ə. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, I cild. -Bakı: Elm, 1981.-384s.
 40. Şirvani S. Ə. Təzkirə. Əlyazmalar Institutunun arxivi. Arx. 5, Q-5/29.
 41. Şuşinski F.M. Şuşa.-Bakı:Uşaqgənclər-nəşr, 1962,-55 s.
 42. نواب مير محسن تذکره نواب، باکی، اوروج اوف قرداشلاری
الکتريک مطبه سي، ۲۴۸ ص.

43. فریدون بک کوچرلی، آذربایجان ادبیاتی تاریخی ماتریالاری، ایکینجی جلد، ایکینجی حصه، باکو، آرنشیر، ۱۹۲۶، ۲۸۳ص.
44. Агаева Н.А. Азербайджанские языковеды средневековья. - Баку: Элм, 1990.-91с.
45. Акимушкин О.Ф. «Персидская рукописная книга». Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки. Книга I-М: Наука. 1987.330-407.
46. Акимушкин О.Ф., В.В.Кушев, Н.Д.Миклухо-маклай, А.М.Мугинов, М.А.Салахетдинова. Персидские и таджикские рукописи института народов Азии АН СССР (краткий Алфавитный каталог). Ч. I -М.: Наука, 1964. -633с.
47. Арабские Рукописи Института востоковедения. (под ред. А.Б.Халидова). Часть I.-М.: Наука. 1986. -527с.
48. Арабские источник VII-X веков. По этнографии и истории народов Африки южнее Сахары. -М. Л.: Наука. 1960. -400с.
49. Ахунджанов Э. Письмо и книга. -Ташкент: Узбекистан, 1983. 75с.
50. Баевский С.Н. Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии. Вып. 4. Персидские толковые словари. -М.: Восточная литература 1962.-79с.

51. Баевский С.Н. Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии. Вып. 5. Двухязычные Словари. -М.: Наука, 1968.-102с.
52. Баренбаум И.Е. История книги. (II издание) –М.: Книга, 1984. -246с.
53. Бартольд В.В. К вопросу о происхождении Дербендаме. Т. VIII. Сочинения. Работы по источниковедению. -М.: Наука, 1973.-469-480с.
54. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. -М.: Восточная литература, 1965. 522 с.
55. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули.-М.: Восточная литература, 1962.-554 с.
56. Богданов Н.Г. Вязенский Б.А. Справочник журналиста. Изд. 2-е.-Л.: Лениздат, 1965.-808 с.
57. Большая Советская Энциклопедия. II издание. т.6. -М.: «БСЭ», 1951. -648 с.
58. Большая Советская Энциклопедия. II издание. т.26. -М.: «БСЭ», 1954.-652 с.
59. Большая Советская Энциклопедия. II издание. том. 49. -М.: «БСЭ», 1957. -680 с.
60. Винер А.В. Материалы масляной живописи. -М.: Искусство, 1950.-523 с.
61. Ворожейкина З.Н. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Вып. 7. Персоязычная худож. литература (X –начало XIII в.) -М.: Наука, 1980. 159 с.

62. Гаибли Г.А., Геюшев Н.Д. Дагестанские рукописи из коллекции Института рукописей АН АзССР. Тезисы Всесоюзной конференции по источниковедению Дагестане. -Махачкала, 1990.
63. Геюшев Н. Документальная память истории. Журнал Литературный Азербайджан, №2, 1989.
64. Грюнебаум Г.Э. Мусульманское мировоззрение и мусульманская наука. (сб. статей). Основное черты арабо-мусульманской культуры. -М.: Наука, 1981. 228 с.
65. Грюнебаум Г.Э. Классический ислам. -М.: Наука, 1988.-216 с.
66. Джафарзаде А. Хуршид Бану Натаван-поэтесса и художница Азербайджана XIX века. Труды Республиканского Рукописного фонда АН Азерб. ССР.т. I. - Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 1961.
67. Джанашия Н.С., Магавириани Е.М., Сургуладзе М. К. «Грузинская Рукописная книга». Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки. Книга I. -М.: Наука, 1987. - 176-201 с.
68. Дмитриева Л.В. «Тюрксязычная арабописьменная рукописная книга по ее ареалам». Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки. Книга I. -М.: Наука. 1987.-407-451 с.
69. Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.Н. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. т.I.История. -М.: Наука, 1965-255 с.

70. Додхудоева Л.Н. Поэмы Низами в средневековой миниатюрной живописи. -М.: Наука, 1985, 309 с.
71. Желтяков А.Д. Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729-1908 гг.). -М.: Наука. 1972.-320 с.
72. Из сокровищницы рукописей Азербайджана. (Автор-составитель Каграманов Дж. В.)—Баку: Элм, 1983. -94 с.
73. Иоффе А.М. История книги и книговедение.-М.: Моск. Гос. Инс. Культуры. 1974.-64 с.
74. Иран. История и культура в средние века и новое время.-М.: Наука. 1980-197 с.
75. Иран. Эканомика, история, историография, литература (сборник статей) —М.: Наука, 1976-263 с.
76. Иран. История и современность. Сборник статей. - М.: Наука, 1983.-243 с.
77. Иран и Турция: вопросы истории. -Баку: Элм. 1986-164 с.
78. Исмаилова Э. Искусство оформления среднеазиатской книги XVIII-XIX веков.-Ташкент: Узбекистан, 1986. -76 с.
79. Каграманов Дж. В. Описание археографических документов. -Баку: Элм, 1969.-100 с.
80. Каграманов Дж, В., Аллахяров К.Г. Рукописи произведений Низами Гянджеви в мировых хранилищах. - Баку: Элм, 1987.-83 с.

81. Кази-Ахмед. Трактат о каллиграфах и художниках 1596-1597 гг. (введение, пер.и ком. Б.Н.Заходера) -М.-Л.: Искусство, 1947.-201 с.
82. Казиев А.Ю. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII-XVII веков. -М.: Книга, 1977.-359 с.
83. Каримов У.Н. Классификация наук по Ибн Сине (материалы новой Всесоюзной научной конференции востоковедов в Ташкенте 4-11 июня). -Ташкент, 1958.
84. Каталог арабских рукописей. том I. -Баку: Элм, 1984.-396 с.
85. Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР. т. I. -Сталинабад: 1960.-322 с.
86. Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР. т. II. -Душанбе: Дониш, 1968-316 с.
87. Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР. т. IV. -Душанбе: Дониш, 1970.-279с.
88. Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР. т. V. -Душанбе: Дониш, 1974.-449 с.
89. Кацпржак Е.И. История книги. -М.: Книга, 1964.-422 с.
90. Керимов К. Миниатюрная живопись. -Баку: Язычы, 1983.-42 с.
91. Клепиков С.А. Филиграни на бумаге русского производства XVIII - начала XX века. -М.: Наука, 1978.-238 с.

92. Конрад Н.Н. Запад и Восток. -М.: Наука, 1972. - 518с.
93. Костигова Г.Н. Трактат по каллиграфии Султан-Али Мешхеда. Восточный сборник. -Л.: Труды П.Б. им. М.Е.Салтыкова-Щедрина. Вып. 2(5) 1957.-115-130 с.
94. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. т.П. -М.: -Л.:Наука, 1956. -704 с.
95. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. т.IV. -М. -Л.: Наука, 1957. -919 с.
96. Крачковский И. Ю. Над арабскими рукописями. - М.: Наука, 1965.-232 с.
97. Кузнецова Н.А. Иран в первой половине XIX века. - М.: Наука, 1983. -264 с.
98. Кушев В.В. Афганская Рукописная книга. -М.: Наука. 1980.-192 с.
99. Лихачев Д.С. Задачи изучения связи рукописной книги и печатной. В кн.: Рукописная и печатная книга. -М.: Наука, 1975.
100. Малов В.Н. Происхождение современного письма. - М. Наука: 1975.-199 с.
101. Мамедбейли Г.Д. Основатель марагинской обсерватории Мухаммед Насирэддин Туси. -Баку: Элм, 1961.-314 с.
102. Мамедова М.Г. Жизнь и творчество Лютф-Али Бека Азера. Авт... канд.фил.наук. -Баку, 1974.

103. Мещерская Е.Н. «Сирийская рукописная книга». Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки. Книга I. -М.Наука, 1987.-104-145 с.
104. Миклухо-Маклай Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Вып. 3. Исторические сочинения. -М.: Наука, 1975. -443 с.
105. Миклухо-Маклай Н.Д. Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии. Вып. 2. Биографические сочинения. -М.: Восточная литература, 1961. -168 с.
106. Миклухо-Маклай Н.Д. Описание таджикских и персидские рукописей Института востоковедения. -М.-Л.: Наука, 1955.-106 с.
107. Мирахмедов А. Путь азербайджанской книги. -Литературный Азербайджан, 1964, №2, с-67-71.
108. Мыльников А.С. Книга и культура. В.кн.: Книга и культура. -М.: Наука, 1979. -3-6 с.
109. Низами Гянджеви. Хамсэ. Миниатюры (Сост., авт. предисл. и аннот. К.Керимов). -Баку: Язычы, 1983. 50 с.
110. Осипов К. Русский первопечатник Иван Федоров.- М.: Учпедгиз. 1955.-72 с.
111. Очерки новой истории Ирана (XIX –начало XX в.) – М.: Наука, 1978.-203 с.
112. Персидские и таджикские Рукописи «Новой серии» Государственной публичной библиотеки им. М.Е.Салтыкова-Щедрина. Ротапринт, 1973. -349 с.

113. Рафиков А.Х. Очерки истории книгопечатания в Турции. -Л.: Наука. 1973. -230 с.
114. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVIII веках (1590-1700 годы). -Баку: Элм, 1981. 238 с.
115. Рзаев А.К. Азербайджанские востоковеды XIX века. Очерки. -Баку: Элм, 1986. -140 с.
116. Розов Н.Н. Русская рукописная книга. Этюды и характеристики. -Л.: Наука, 1971.-123 с.
117. Роузентал Ф. Торжество знания. (пер. с англ.) -М.: Наука, 1978.-372 с.
118. Рукописная и печатная книга (сборн. статей) -М.: Наука, 1975.-258 с.
119. Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки. Книга I.-М.: Наука. 1987. -558 с.
120. Сафарова Э. Мир Мохсун Навваб.-Баку: Язычы, 1983. 42 с.
121. Семенов А.А. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы. (Сб. посвященный Алишеру Навои, под ред. чл.-корр. АН Узб. ССР К.Н.Боровкова) -М.-Л.: Наука. 1946.
122. Сидоров А.А. История оформления русской книги. Изд. 2-е, -М.: Книга, 1964. -391 с.
123. Собрание восточных Рукописей Академии наук Узбекской ССР. т.I. -Ташкент: Академии наук, 1952.-439 с.

124. Собрание восточных Рукописей Академии наук Узбекской ССР. т.Ш. -Ташкент: Академия наук. 1955. - 556 с.
125. Собрание восточных Рукописей Академии наук Узбекской ССР. т.VI. -Ташкент: Академия наук, 1963. -737.
126. Собрание восточных Рукописей Академия наук Узбекской ССР. т.VIII. -Ташкент: ФАН, 1967. 798 с.
127. Собрание восточных Рукописей Академии наук Узбекской ССР. т.IX. -Ташкент: ФАН, 1971. -599 с.
128. Советская историческая энциклопедия. т.Ш. -М.: Сов.энциклопедия, 1963.-976 стлб.
129. Соколов В.В. Средневековая философия. -М.: Высшая школа, 1979. -448 с.
130. Стори Ч.А. Персидская литература (Био-библиографический обзор), часть I. -М.: Главная редакция Восточной литературы, 1972. -I-693 с.
131. Стори Ч.А. Персидская литература (Био-библиографический обзор), часть II. -М.: Главная редакция Восточной литературы, 1972. -694-1314 с.
132. Тримингем Дж.С. Суфийские ордена в исламе (перев. с англ.) -М.: Наука, 1989. -328 с.
133. Туманович Н.Н. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения АН СССР Вып. 6. Фолькор. -М.: Наука, 1981.-144 с.

134. Хайруллаев М.М. Абу Наср ал-Фараби 873-950. - М.: Наука, 1982. -303 с.
135. Хайруллаев М.М. Мироззрение Фараби и его значение в истории философии. -Ташкент.: ФАН, 1967. -355 с.
136. Хайруллаев М.М., Бахадиров Р.М. Абу Абдаллах ал-Хорезми. -М.: Наука, 1988.-142 с.
137. Халидов А.Б. Арабские Рукописи и арабская рукописная традиция. -М.: Наука. 1985.-305 с.
138. Халидов А.Б. Арабский язык. В кн.: Очерки истории арабской культуры. -М.: 1982.-440 с.
139. Халимов Н.Б. Каталог арабских рукописей Академии наук ТССР.-Ашхабад: Ылым, 1988.-485 с.
140. Черепнин Л.В. Русская палеография. (Учеб. Пособие для вузов) -М.: Госполитиздат, 1956.-616 с.
141. Шукуров Ш. Искусство средневекового Ирана. - М.: Наука, 1989.-248 с.
142. Шукуров Ш. Об изображениях Пророка Мухаммеда и проблема сокрытия лика в средневековой культуре ислама. В кн.: Суфизм в контексте мусульманской культуре. -М.: Наука, 1989.
143. Шеглова О.П. Иранская литографированная книга (из истории книжного дела в Иране в XIX веке, первом десятилетии XXв.) -М.: Наука, 1979. -254 с.
144. الذريعة الى تصانيف الشيعة، آقا بزرك الطهرانى، الجزء الاول، تهران، ۱۳۸۷ - ۱۹۴۸، ۵۳۶ ص.

145. الذریعه الی تصانیف الشیعه، آقا بزرگ الطهرانی، الجز الثانی، تهران، ۱۳۹۱ - ۱۹۷۲، ص. ۵۱۹.
146. الذریعه الی تصانیف الشیعه، آقا بزرگ الطهرانی، الجز الثالث، تهران، ۱۳۵۷، ۴۹۶ ص.
147. الذریعه الی تصانیف الشیعه، آقا بزرگ الطهرانی، الجز الرابع، تهران، ۱۳۶۰، ۵۲۵ ص.
- 147a. الغزالی ابو حامد، احياء علوم الدين، القايره، جلد الاول، ۲۷۲ ص.
148. بیانی مهدی، خوش نویسان نستعلیق نویسان، تهران، انتشارات دانشگاه، تهران، جلد اول، ۱۳۴۵ ش. ۳۰۴ ص.
149. بیانی مهدی، خوش نویسان نستعلیق نویسان، تهران، انتشارات دانشگاه، تهران، ۱۳۴۶ ش. ۵۹۲ ص.
150. بیانی مهدی، احوال و آثار خوش نویسان، تهران، انتشارات دانشگاه، تهران، ۱۳۴۸، جلد سوم، ۱۰۸ ص.
151. تحفه حکیم مومن، تهران، ۱۴۰۲، ۱۲۴۴ ص.
152. دکتر ذبیح الله صفا، تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی، تهران، ۲۰۳۶، ۴۵۸ ص.
153. دکتر عبد الحسین زرین کوب، خستجو در تصوف ایران، تهران، ۱۳۶۳، ۴۴۶ ص.
154. ریحانه الادب، محمد علی تبریزی، جلد چهارم، تهران، ۱۳۷۱ قمری، ۱۳۳۱ شمسی، ۳۴۴ ص.
155. صحافی و جلدهای اسلامی، نوشته دانکن عالدين، ترجمه آذرنوش، تهران، ۱۳۶۶، ۲۱۶ ص.
156. فرهنگ فارسی، دکتر محمد معین، جلد پنجم، تهران، ۱۳۴۵، ۱۳۹۲ ص.
157. فرهنگ فارسی، دکتر محمد معین، جلد پنجم، تهران، ۱۳۵۲، ۱۳۸۸ - ۲۳۵۸ ص.

158. فهرست نسخه های خطی فارسی، احمد منزوی، جلد یکم، تهران، ۱۳۴۸، ۷۱۸ - ۱ص.
159. فهرست نسخه های خطی فارسی، احمد منزوی، جلد دوم (۱)، تهران، ۱۳۴۹، ۱۴۸۹ - ۷۲۱ص.
160. فهرست نسخه های خطی فارسی، احمد منزوی، جلد دوم (۲)، تهران، ۱۳۴۹، ۱۸۴۱ - ۱۴۹۰ص.
161. فهرست نسخه های خطی فارسی، احمد منزوی، جلد سوم، تهران، ۱۳۵۰، ۲۴۱۵ - ۱۸۴۵ص.
162. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نگارش محمد تقی دانش پژوه، مجلد هشتم، تهران، ۱۳۳۹، ۷۶۰ص.
163. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نگارش محمد تقی دانش پژوه، مجلد سیزدهم، تهران، ۱۳۴۰، ۳۵۱۲ - ۳۰۰۹ص.
164. فهرست کتابهای چاپی فارسی، از آغاز تا آخر سال ۱۳۴۵، خانبابا. مشار، جلد اول، تهران، ۱۳۵۲، ۱۵۹۸ص.
165. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، تالیف عبد الحسین حائری، جلد هفتم، تهران، ۱۳۴۶، ۶۴۳ص.
166. قاموس الاعلام، ش. سامی، ایکینجی جلد، استانبول، ۱۳۰۷، ۱۶۰۱ - ۱۰۲ص.
167. قاموس الاعلام، ش. سامی، دوردنجی جلد، استانبول، ۱۳۱۱، ۳۱۹۹ - ۲۴۰۱ص.
168. کتاب کتابخانه های شاهنشاهی ایران، رکن الدین همایون فرخ، تهران، ۱۳۴۵.
169. کتاب در ایران، نوشته محمود مصاحب، تهران، ۱۳۴۲، ۵۵ص.
170. کتابشناخت (مجموعه مقالات)، تهران، انتشارات طهوری، ۱۳۶۳، ۱۱۹ص.

171. كشف الظنون عن اسامى الكتب و الفنون، مصطفى بن عبدالله الشهير بحاجى خليفه، المجلد الاول، استانبول، ١٩٤١ - ١٣٨٦، ٩٤٠ص.
172. كشف الظنون عن اسامى الكتب و الفنون، مصطفى بن عبدالله الشهير بحاجى خليفه، المجلد الثانى، استانبول، ١٩٤٣ - ١٣٩٢، ٢٠٥٦ - ٩٤٥ص.
173. ممطفى عالى، مناقب هنروران، استانبول، مطبعه عامره، ١٩٢٦، ١٣٦ص.
174. نخستين كنگره نويسندگان ايران، تهران چاپخانه رنگين، ١٣٢٦، ٣٠٤ص.
175. هرمان اته، تاريخ ادبيات فارسى، ترجمه باحاشى دكتور رضازاده شفق، تهران، ١٣٥١، ٣٦١ص.
176. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur. Zweite den Supplementbanden angepasste Auflage. ERSTER BAND. Leiden. 1943-676 p.
177. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur. Zweite den Supplementbanden angepasste Auflage. Zweiter BAND. LEIDEN-1949-687 p.
178. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur. ERSTER SUPPLEMENT BAND. LEIDEN-1937-973 p.
179. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur. ZWEITER SUPPLEMENT BAND. LEIDEN-1938-1045 p.
180. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur. DRITTER SUPPLEMENTBAND. Leiden-1942-1326 p.
181. Gatalogue of the Persian manuscripts in the British Museum by ch. Rilü. Vol. 1. London, 1966. 1-432 p.

182. Catalogic of the Persian manuscripts in the Brittish Museum by Ch. Rilu. Vol. II. London. 1966. 433-877 p.
183. Sezgin F. Geschichte des arabischen Schrifttums. Bd I-IV. Leiden, 1967-1971.
184. Supplement to the Cataloguc of the ARABIS manuscripts in the British Museum by Ch. Rilu. London. 1894-935 p.
185. Supplement to the Cataloguc of the Persian manuscripts in the British Museum by Ch. Rilu. London. 1895-308 p.
186. Wensinck A.J. La Pensee de Ghazzaki. P. 1949. p.320.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
XIX əsr Azərbaycanda ictimai-mədəni şərait və əlyazma kitabı	8
<i>Kitab mədəniyyəti ilə bağlı dövrün tarixi-ictimai vəziyyəti</i>	8
<i>Kitab mədəniyyətinin inkişaf mərkəzləri (məktəblər, mədrəsələr, kitabxanalar, ədəbi məclislər)</i>	18
<i>XIX əsrdə çap kitabının yayılma səbəbləri və onların əlyazmalar ilə əlaqəsi</i>	31
XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabının səciyyəvi xüsusiyyətləri	39
<i>Kağız və mürəkkəb</i>	39
<i>Xətt və xətt növləri</i>	47
<i>Səhifələrin bəzədilməsi və miniatür</i>	60
<i>Cild</i>	79
XIX əsr əlyazmalarının mövzular üzrə təsnifatı	88
<i>Əlyazmaların mövzular üzrə ümumi təsnifatı</i>	88
<i>Türkdilli əlyazma kitabı</i>	95
<i>Farsdilli əlyazma kitabı</i>	103
<i>Ərəbdilli əlyazma kitabı</i>	116
Nəticə	122
Ədəbiyyat siyahısı	133

NAZİM XANBABA oğlu YARMƏMMƏDOV

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏLYAZMA KİTABI

Nəşriyyatın direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn:	Tural Əhmədov
Texniki redaktor:	Rövşanə Nizamiqızı
Səhifələyici:	Aygün Əsgərova
Montajçı:	Rasim Hacıyev
Operator çapçı:	Elşad Hacıyev

*Yığılmağa verilmiş 24.05.2009.
Çapa imzalanmış 17.06.2009.
Şərti çap vərəqi 9,5. Sifariş № 133.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 100.*

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.*